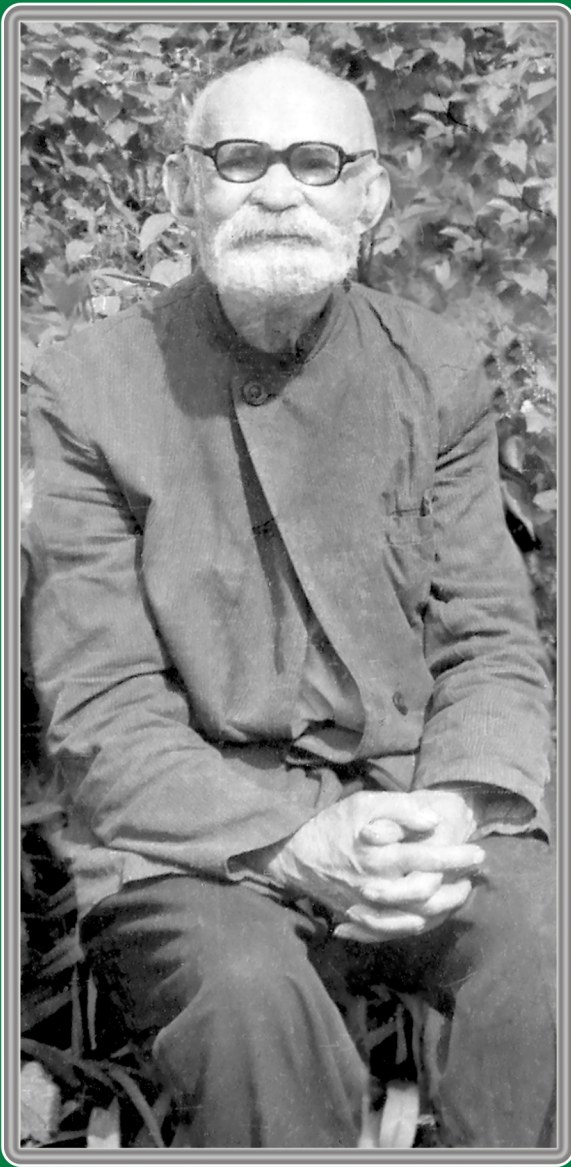

ПЛАНИДА

СТЕПАНА
КОЖУМ'ЯКИ

ЖИТТЯ СЛАВЕТНИХ • ПЛАНИДА СТЕПАНА КОЖУМ'ЯКИ

ПЛАНИДА
СТЕПАНА
КОЖУМ'ЯКИ

ЖИТТЯ СЛАВЕТНИХ

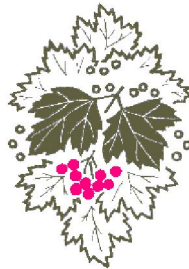
Empfehlung

Упорядник Юрій Колісник

ПЛАНИЦА СТЕПАНА КОЖУМ'ЯКИ

1898–1989

Життя й діяльність

Черкаси
БРАМА-ІСУЕП
2004

ББК 4612.3 (4Ук) 6
К-604

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ТА ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ВИДАННЯ

Упорядник Юрій Колісник

У книзі на основі значних архівних та маловідомих друкованих матеріалів відтворено сторінки життя й діяльності самотнього філолога, філософа, талановитого автошляховика, українського політв'язня Степана Кожум'яки. На тлі епохи висвітлено його роль у національно-визвольному русі, показано практичний вклад у розбудову нашої держави. У виданні відображена громадська позиція митця, його світогляд та ідеали.

Книга розрахована на широке читацьке коло.

(Мову авторів збережено)

ISBN 966-95183-6-9

В оформленні обкладинки використано маюнок О. Губарева з книги “Зацвіла в долині червона калина”, видавництва “Веселка”, 1969 р.

© Ю. Колісник. 2004.

© В. Олексенко. Обкладинка. 2004.

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Скільки ж їх, палких патріотів, відійшло в небуття! Не всі імена цих людей викарбувані на скрижалях історії, але в тому, що Україна виборола незалежність, є частка і їхньої праці. Таким патріотом був і Степан Кожум'яка – інженер, фахівець з будівництва мостів, який закінчив два навчальні заклади, володів кількома іноземними мовами. Та понад усе любив свою рідну мову, свій український народ. І любов ця не була безплідно-ліричною. В душі до всього українського він виховував молодь.

Ще з малих років із книг, придбаних батьком на аукціоні, черпав почуття прекрасного. До революції працював народним учителем, у 1926 році закінчив факультет соціального виховання, а в 1928 році мовно-літературний факультет Одеського інституту народної освіти й захистив дипломну працю “Борис Грінченко”. Любив ходити в національному вбранні.

Часто у відвертих розмовах зі студентами проливав правдиве світло на події 1918 року в Україні, яких був очевидцем. За що й поплатився... Невдовзі був заарештований співробітниками ДПУ і засланий на три роки до Йошкар-Оли.

Після повернення (дискваліфікований як філолог і соціолог за “націоналістичні” переконання) закінчив Харківський автошляховий інститут.

У 1937 році знову заарештований за “антирадянську агітацію і пропаганду” й засланий у Самарлаг на 10 років. Працював там на будівництві авіазаводів, що пізніше постачали на фронт літаки “ІЛ-14” та “ІЛ-15”. Випрацьований та знесилений, як і решта в'язнів, лежав на нарах і чекав уже свого смертного часу, та завдяки знанням технології виготовлення спеціальних марок бетону, за вказівкою зверху, був порятований і працював на секретних об'єктах “А” і “Б”.

“А” – радіощогла, що мала б замінити московську; “Б” – величезне підземне сховище, де мав розміститись уряд із Москви, на випадок евакуації під натиском німецьких військ. Після від-

буття терміну працював вільнонайманим робітником.

Настав 1949 рік. І знову арешт за звичною статтею й заслання на вічне поселення до Красноярського краю.

У сибірській глушині згодом очолив і підняв шляхове будівництво, збудував собі хату, виклопотав для полювання навіть рушницю...

Лише на схилі літ зміг повернутися у рідний Новомиргород.

Три арешти, близько 20 років тюрем, спецзаслань і постійний нагляд комуністичної держбезпеки не зломали душі живої і слова живого.

Повернувшись до рідного краю у свої 56, за 19 років наступної плідної праці інженер Кожум'яка встиг звести не один міст із залізобетону й прокласти багато кілометрів автошляхів.

Упродовж всього свого життя намагався брати якнайактивнішу участь у національно-громадському житті. Свідченням тому: організоване ним встановлення пам'ятника Великому Кобзареві в селі Лип'янці (батьківщині славетного скульптора Івана Гончара), залишені спогади, фотографії, листування з друзями – Борисом Антоненком-Давидовичем, Михайлом Стельмахом, Іваном Романченком, професором філології Володимиром Лазурським.

Чільне місце займають написання петицій-вимог до Верховної Ради УРСР, Спілки письменників України, редакцій часописів і журналів з вимогою припинити “дику дискримінацію мови багатомільйонного українського народу”, поширення статті Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, “Загальної Декларації прав людини” ООН.

Щороку Степан Кожум'яка (в похилому віці просто “Дід Степан”) покладає “березневі вінки” до дня народження Тараса Шевченка, “Кобзаря” якого він мав за “Українську Біблію” і прекрасно декламував напам'ять.

Клопоче дід Степан перед високими інстанціями і про вихід творів передової зарубіжної класики та журналу “Кур'єр ЮНЕСКО” українською мовою, про реформу освіти, про повернення до української абетки вилученої літери «ґ», залучає до цієї справи своїх близьких та знайомих, а ще мріє про “Автошляховий словник”, який самотужки упорядковує; оперу “Маруся Чурай”, з ідеєю створення та конструктивними пропозиціями з цього приводу звертається до авторки роману Ліни Костенко та композитор-

ки Лесі Дичко.

У його оселі, “Найдемократичнішому курені”, часто бували різні люди – від простих шахтарів, рядової інтелігенції до високопоставлених чиновників, секретарів райкому партії. Різниця полягала лише в тому, що одні йшли “прямо”, інші, “в костюмах”, – “у примерках попідтинню”... Приходили з різною метою. Дехто – вилити свої особисті болі, “сповідатись” перед щирою людиною чи запитати поради у старого бувальця. Ще дехто – на “платонівські діалоги” з питань історії, релігії, філології, міжнародної політики. Й у цій сфері від людини з енциклопедичним багажем знань й неординарним вільнодумним мисленням (у роки “залізної завіси”) було що почути й довідатись. Не забувала діда, відповідно, і держбезпека...

Важко передати ті почуття, які огортають під час спогадів про людину, від якої віяло непідробною щирістю і теплотою...

Перебираю в пам’яті часи свого дитинства та юнацьких років... Вони стали особливими для мене завдяки діду, від якого ще чотирьохрічним хлопчаком почав сприймати перші уроки правди, добра і справедливості, почув першу козацьку пісню. Саме тоді, напевно, й отримав національне хрещення. У шкільні роки в діда у “курені” прочитав “Історію України” Михайла Грушевського, почув про Д. Яворницького, В. Винниченка, М. Хвильового, Центральну Раду...

Дід Степан з’єднав для мене береги минулого України і її сучасного, теперішнього і майбутнього, він будив у мене поступові думки, допоміг відчутти відповідальність за долю рідного краю, виявляв до мене зацікавленість. Тож відчуваю себе морально зобов’язаним перед цією Людиною за виховання любові до України, істини, науки й прагну дотримуватись її духовного заповіту.

Лише рік не дожив патріот до проголошення незалежності, яку прорік ще задовго. Степан Кожум’яка говорив, що наше молоде покоління дочекається того часу, коли українська нація вирветься з хижих обіймів “старшого брата”, що наш народ матиме заможну самостійну державу, що ми матимемо прекрасний лад, де будуть ринкові відносини, де буде вільне підприємництво і значав, що ці якісні перетворення відбуватимуться саме безкровним – еволюційним шляхом, шляхом докорінних змін, і наша Україна ще займе гідне місце у ряді передових європейських країн.

Доречно сказати кількома рядками з листів самого Степана Кожум'яки.

“...Що ж робити?” – питаємо. Робити є що, треба хотіти, прагнути, бажати. А починати належить із самих себе. Кожен із нас має певну освіту, розвиток і можливості. Тому не сидіть же й сподіватися, що хтось нам створить і зробить. Головне – особиста наполеглива робота кожного: Україна не має багато того, що мають найменші нації... Найкращі люди українського народу вважали не тільки своїм першорядним обов'язком, а й щастям працювати на користь своєї нації. Ми ж добре пам'ятаємо, що радили й куди кликали Іван Франко, невмирущий Тарас, незрівнянна Леся. У нас є з кого приклад брати, кого наслідувати”.

Або ще. “Не вмів жити... Зрозумійте мене: не можу існувати без корисної для всіх, для свого народу праці. Можете помислити, що я хизуюся цим, хочу бути оригінальним. Зовсім ні. Праця і на мосту, і в квітнику – це моя як етична, так і естетична потреба.

Люди повинні твердо розуміти, яке місце в житті й на світі вони займають, вони повинні твердо й повсякчас пам'ятати, твердо думати про ті обов'язки, які накладає на них та інтелігентність і перед народом, і перед самими собою, і перед дітьми, і перед суспільством, серед якого вони працюють і обертаються. Інтелігентна людина – це світло, що повинно світити навколо себе всіма найкращими якостями серед моря чи лісу безпросвітної міщанини, буденщини та дрібничковості регресивних, назадницьких, одсталих індивідів. Вона повинна вести перед, бути зразком поступу, справедливості, свідомості, правди та краси. ...Хіба ми не для того, щоб впливати й змінювати те погане оточення?..”

Протягом усього життя його життєвим кредом завжди залишалося: “Найголовніше – бути людиною”. Він оминав запроданців і вважав, що “треба зберігати чисте, непідкупне сумління, і воно завжди, у будь-яких умовах життя, покаже тобі правдивий шлях, яким ти повинен іти й чинити”.

На нашій землі є багато таких прикладів, але ще ця сторінка нашого страшного минулого сповна не відкрита, її ще треба довідкрити, щоб не повторилося те, що було. Щоб трагедія нашого народу була останньою трагедією, щоб людина була вільною і спокійною за своє майбутнє.

Юрій Колісник

БЕТАКНИЙ МІСТ

“Перед закінченням мосту приїздили автомобілем працівники КДБ. Зупинилися й гукнули мене. Я думав, що буде неприємність. Але ні...”

(Із спогадів С. Д. Кожум'яки).

Колись у старому Новомиргороді на цьому місці був базар, куди з'їжджалися на торги селяни з навколишніх сіл, де ремісники продавали кінську зброю чи борони, ярма для волів чи колеса, бочки чи полив'яний посуд, а для малюків – гарно розмальовані свищики; рибалки виносили сюди виловлену у Великій Висі добірну рибу, городники – городину, пекарі – хліб та кренделі, пиріжки та солодкі коржики... Там, де колись вирував базар, віднедавна піднялися цегляні стіни нового житлового масиву. Новий багатоквартирний будинок на кілька під'їздів зайняв собою ледве не всю колишню базарну площу, що видава-

лась колись новомиргородцям такою просторою. Вселилися у свої квартири новосели, побільшало в околиці дівчорі та молоді. І ніби зіщулилися, поменшали поруч із цегляною новобудовою і старий млин, і чепурні будиночки новомиргородців, уквітчані садками та квітниками. В одному з таких будиночків, у “ще батьковому курені”, як сам каже, і живе нині дев’яностолітній Степан Кожум’яка. А простіше – дід Степан.

Років чотири чи п’ять тому, виконуючи у Новомиргороді завдання редакції, ми з товаришем почули від людей про дивака-філософа, людину, довкола життя й імені якої ходять усілякі чутки й домисли. Хоч і знають буцімто всі діда Степана як людину чесну, незлобиву, розважливу й мудру, хоч і співрозмовник з нього – годі такого шукати. Не може про нього ніхто слова поганого сказати, та тільки... щось таке у нього було в житті. Мабуть, “щось таки, справді, було, бо кажуть, ніби відсидів”...

Слухаючи різних людей, котрі знали діда Степана або чули про нього, ми щораз дивувались: із тих слів відкривався нам образ людини справді неординарної, може в чомусь і дивної, не кожному зрозумілої у словах своїх і вчинках. Наче й розумний чоловік, мовляв, та з розуму свого нічого не надбав: то сидів, а як вернувся з дальніх місць, то нерідко конфліктував з начальством, так що і відповідні органи ним, кажуть, цікавилися...

І от ми відкриваємо високі тесові ворота, проходимо мощеною плитками доріжкою до старої, але ще міцної хатини й застаємо там сухожилого старого чоловіка у простій полотняній сорочці навипуск, в товстих окулярах, із пишними сивими вусами, за якими заховався живий іронічний усміх. Дід сидить на ліжку під великим, оправленим у старезну раму портретом Льва Толстого (як згодом дізналися, унікальним портретом, де зображення великої людини водночас являє собою майстерно записаний художником тринадцятий розділ із “Крейцерової сонати”); на стіні, ліворуч від господаря, – репродукції творів К. Трутовського, праворуч – портрети Тараса Шевченка, Лесі Українки й Івана Франка, а нижче – жіночий фотопортрет (то – мати С. Кожум’яки). Старий письмовий стіл біля вікна, на ньому – таке ж старе письмове приладдя. Старезний радіоприймач. Зачохлена бандура. Книжкова шафа.

Господар ніби чекав на нас: розпитався, хто, звідки, яким побитом. Розговорилися. Власне, то була не розмова, а, радше, монолог того сиваня. Ми слухали його, правда, з деякою обережністю (хтозна, може справді, якийсь шовініст, прикидається компанійським, своїм, а в самого ідеологічна диверсія на думці)... Та тільки марно ми побоювалися, бо говорив чоловік щось абсолютно несумісне з вузьколюбим людиноненависництвом – про світ, про людину в ньому, про макрокосм Всесвіту й мікрокосм людської особистості...

Від тих слів, що лилися легко й невимушено, від образної народної мови старого війнуло на нас чимось дивовижно знайомим. Це були думки, які ми, певно, зустрічали у книгах письменників, мислителів різних часів і народів, це були якоюсь мірою і наші власні думки, хоча ще й не усвідомлені до кінця, не одягнуті в одержу слів. Здавалося, то говорить людина майбутнього. Може, саме тому так пригадується те й нині, що слова, сказані тоді дідом Степаном, дуже співзвучні з думками й прагненнями, якими живе увесь наш народ у час перебудови.

Як же ми були вражені, дізнавшись, що з 1973 року ця людина через хворобу очей практично майже позбавлена контактів зі світом, – приміром, читати може на день (і то не завжди) якихось 5-8 хвилин. І що перш ніж захворіли очі, дід Степан устиг закінчити будівництво одного з найдорожчих (в усіх смислах) своїх творінь – мосту через ріку Велику Вись у селі Коробчине.

Зі спогадів С. Д. Кожум'яки: "...Але міст мав обійтися в 154370 крб. Як почув про цю суму, то стало моторошно. Голова колгоспу сказав, що загальні збори вирішать. Зібрали збори, вирішили будувати. Голова затвердив кошторис. І почалося... А вже міст неплановий. Куди і за чим не повернися, одне питання:

– А наряд де?

Наїздився, напросився. Велике спасибі співробітникові Держплану (республіки – *П. С.*) Корнієнкові Павлові, який в усьому допомагав мені... Доводилося об'їздити всі шляхобудівельні та мостобудівельні організації. Ще велике спасибі начальникові моступравління Олегові Наумченку та головному інженерові Вікторові Іщенку, які теж не відмовили мені ні в чому. За допомогою цих людей протягом двох з половиною років ми таки збудували

міст – потужний, залізобетонний, довжиною 90 метрів. На радість усім селянам....

...На будівництві Коробчинського мосту працював з 5.05.1971 по 31 грудня 1973 року. Довго тягнулося будівництво, бо міст, як казав, був неплановий. Добувати деталі було важко й забирало багато часу. Перед закінченням мосту приїздили автомобілем працівники КДБ. Зупинилися й гукнули мене. Я думав, що буде неприємність. Але ні... Вони навіть сказали: “За будівництво такого мосту Вам слід би спомник поставити”. І підвезли мене до контори колгоспу...

На час закінчення будівництва мосту виповнилося Степанові Демидовичу три чверті століття – народився ж бо він ще 1898 року. Після Коробчинського чоловік більше не будував мостів – далися взнаки роки й хвороба. Але й опісля його досвід і знання ще не раз стали в пригоді новомиргородським шляховикам. Бо не ховав чоловік від людей ні знань своїх, ні досвіду, коли стало вже несила працювати самому. А в тому, що згадає він про “приймання” мосту ще й працівниками держбезпеки, є своя передісторія. Вона ой яка непроста...

І ось я знов біля знайомих, обмитих дощами й висушених сонцем тесових воріт... Заходжу до хати й застаю Степана Демидовича на його 90-му році життя при повній, як кажуть, пам’яті і при звичній його красномовності. Він починає говорити, і слова його знову видаються плодом глибоких, болісних, людських роздумів про день сьогоднішній:

– Дуже погано, коли в людині перемагає егоцентризм. Мені здається, що серед сучасної молоді він досить популярний. Але ж треба щось для людей зробити, а потім про себе думати...

Що й казати, за своє довге життя напридивлявся С. Кожум’яка до всяких “ізмів” та “ізмів”. Та й натерпівся від них...

– А як згадаю оту Сибір несходиму! – це вже дід Степан каже з видимою іронією, хитаючи сивою головою, красномовним жестом береться за голову. – Там же взагалі – хай йому морока! Вилізеш було на модрину – вони вищі за решту дерев, глянеш в один бік – ліс, в інший – теж ліс. Коли дивишся, а десь за лісом димок в’ється – паротяг там, залізниця. Думаєш, оце б при-

чепитися та поїхати додому... Ох і лісу ж, лісу!

Із довідки Черкаського обласного суду від 12 липня 1958 року (№ 44-КС-126):

“Справу про звинувачення Кожем’якіна* Степана Демидовича, 1898 р. н., переглянуто президією Черкаського обласного суду 9 липня 1958 року. Постанову “Трійки” УНКВС Київської області від 4 грудня 1937 року відносно Кожем’якіна С. Д. скасовано, справу припинено за недоведеністю пред’явленого звинувачення...”

На час видачі цієї довідки Степан Кожум’яка працював техніком райавтошляхвідділу в Златополі (тепер у складі Новомиргорода). Позаду були роки тюрем і заслання. Попереду – роки роботи інженером та головним інженером Новомиргородської шляхово-експлуатаційної дільниці № 722. Щоправда, 1967 року його, визнаного спеціаліста, несподівано переведено на посаду майстра з мотивацією: “у зв’язку з похилим віком”. Справжня причина такого “пониження в посаді” була дещо в іншому: після періоду хрущовської “відлиги” наставав період, який тепер називаємо “застійним”. У цей час дехто й пригадав, що головний інженер ШЕД № 722 хоч і реабілітований, але все-таки сидів, отож, “щось же там було”... Врешті, від нерозважного рішення постраждала справа: чотири роки, аж до будівництва колгоспного мосту в Коробчиному, рідкісний фахівець (хоч і в літах, та ще повний снаги й бажання працювати для громади) вимушено бездіяв. Що ж було підставою для звинувачень на адресу цього чоловіка – і давніх, і недавніх? На це питання неможливо відповісти, не заглянувши в минуле...

Здається, сама доля обрала Степана Кожум’яку для всіляких помилок і непорозумінь. Закінчивши народну та “вищу початкову” школи в Новомиргороді, він ще до революції вступив на земські педагогічні курси в Єлисаветграді. Під час навчання організував рукописний журнал “Лесной ручеёк”, у якому вмістив власного дописа під назвою “Більшовизм”. Ось тоді примхлива доля й пожартувала вперше над Степаном: замість нього покарали чомусь його двоюрідного брата Івана Бароніна, який працював на заводі Ельворті...

* Переписаний Кожем’якіним, дід був Кожум’якою.

1917 року, закінчивши педкурси й одержавши звання народного вчителя, С. Кожум'яка повернувся додому. Крім викладання, знайшов собі й іншу роботу: вступив до сільсько-господарської комуні "Рілля", яка мала 23 гектари землі.

– Взагалі, язик у мене неблагополучний, – жартує, бува, дід Степан. – У мого батька було багато дітей, та, мабуть, в одного мене такий язик... Був у нашому Новомиргороді політрук Еленбаум, то я з ним якось так засперечався, що мене ледве не взяли під варту... Потім, правда, з посади завідуючого четвертою новомиргородською школою звільнили. Поїхав я після цього за правдою в Єлисаветград...

Поїздка стала поворотною в долі молодого вчителя. В повітовому відділі народіві йому видали відрядження для вступу до Одеського інституту народної освіти (ІНО). 1923 року він подався до південного портового міста. Закінчивши 1926 року факультет соціального виховання в інституті, вирішив: треба вчитися ще. Це бажання й привело нашого степовика на так званий мовно-літературний факультет ІНО...

Загалом, про той період життя Степана Кожум'яки знаємо з його власних спогадів та деяких документів, що вціліли у вирі минулих десятиліть. Пишу про все це досить фрагментарно, і все ж на одній особливості тих часів слід зупинитися: то було перше десятиліття після революції, яке нині називають "новим українським культурним ренесансом".

НЕВЕЛИКИЙ ВІДСТУП В ІСТОРІЮ. Звільнившись від царату, народи Російської імперії потяглися до освіти, культури. Важливою ділянкою роботи КП(б)У стало проведення так званої "українізації", яка була конкретним актом радянського політичного курсу, про яку чимало можемо дізнатися з архівів. У ленінській "Резолюції про Радянську владу на Україні" 1919 року проголошувалось, що "члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх державних установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичного виховання мас". Однак з приходом до влади Сталіна, втіленням його ідей "автономізації", "загостренням кла-

сової боротьби із будівництвом соціалізму” та “демократичного централізму”, який на ділі був просто централізмом, саме питання про роль української мови в комуністичному вихованні мас вже не вважалось актуальним. Під гаслами “зміцнення держави” розпочалось згортання “українізації”, що не змогло не викликати спротиву широких верств.

Чи ж варто дивуватися, що молодий Степан Кожум’яка, який хотів вчитися рідною мовою, і до того ж мав запальний характер і певні переконання, опинився в самому вирі подій? 1928 року він, активний учасник усіх студентських зібрань, готувався до захисту дипломної роботи та складання державних іспитів. І раптом в ніч із 6 на 7 березня 1928 року був заарештований і доставлений в ДПУ.

ЗІ СПОГАДІВ С. Д. КОЖУМ’ЯКИ: “...Допитувала мене слідча Іванова. Звинувачували в гострій критиці існуючих порядків. Донесли на мене п’ятеро студенток із мого ж курсу, яких було прикріплено до мене, щоб я навчав їх української мови. Звичайно, як колеги ми часто вступали у відверті й гострі суперечки...”

Так почалося в житті Степана Кожум’яки ще одне непорозуміння, яке з перервами продовжувалося не одне десятиріччя. Того фатального року студент Кожум’яка таки одержав можливість захистити диплом і закінчити вуз. Але невдовзі після захисту його запросили в ДПУ й повідомили про заслання адміністративним порядком аж в Йошкар-Олу на три роки.

Вже на засланні С. Д. Кожум’яка познайомився з інженером-шляховиком І. Мигачовим, який очолював топографічну експедицію Ленінградського відділу енергобуду. Ленінградець запросив молодого засланця до участі в експедиції, заручившись дозволом ДПУ. Так Степан Кожум’яка вперше прилучився до справи, що стала справою його життя – шляхо- та мостобудівництва. Як кажуть, добра б не було, та лихо помогло...

Влітку 1931 року термін заслання закінчився, та “непорозуміння” продовжувалося. Поселившись із дружиною у Черкасах, де двічі на тиждень мав реєструватися в Держполітуправлінні, та знайшовши собі роботу, Кожум’яка вирішив вступати заочно до Харківського шляхового інституту, який щойно відкрився. Пізніше, навчаючись в інституті, працював начальником тарифно-нормувального бюро на будівництві стратегічної дороги. 29 лис-

топада 1937 року, вже маючи диплом інженера-шляховика, був заарештований. Хоча вину С. Д. Кожум'яки, як про те свідчить судовий висновок, наведений вище, не було доведено, повернутися чоловік додому зміг тільки через дев'ять років.

* * *

Роки, в які випало жити дідові Степанові Кожум'яці, стали для нас вже історією. Тією історією, про необхідність поглибленого аналізу й переосмислення якої так багато говорять нині не лише письменники, громадські діячі й учені, а й усі чесні люди. Тією історією, яка викликає стільки суперечок, різночитань і полярних оцінок на сторінках центральної та й республіканської преси. Не претендуючи на всеохопність показу історії, ми спробували розповісти про долю конкретної людини в ній. Власне, автор висловив своє розуміння цієї долі.

Життя Степана Кожум'яки не було безплідним. Він залишив по собі не один Коробчинський міст. Мости через Велику Вись у центрі Новомиргорода (біля СШ № 2), неподалік залізничного вокзалу, мости за межами Новомиргородського району – вони, зведені за його проектами і під його керівництвом, сьогодні вірно служать людям, народному господарству й ще служитимуть не одне десятиліття. Всупереч страшним і необгрунтованим звинуваченням, всупереч “сталіністам” і їхнім наступникам-бюрократам, незважаючи на недовіру та переслідування, Степан Кожум'яка робив свою справу на совість, і цим довів, що не чужий ні суспільству, ні нашому народові. “Історія – навчителька народів” – ці слова належать великому Гете. Мені здається, історія життя діда Степана багато в чому повинна стати повчальною для сучасної молоді. І найперше – стійкості в життєвих незгодах, віри в свій народ і прагнення зробити щось для цього народу.

Напевно, у своєму житті Степан Кожум'яка, як і кожна людина, також помилявся. Ніде правди діти, інколи й в позу міг стати, схильний був до категоричних суджень... Він цього й сам не приховує. Але була й постійна, вперта віра в краще у людях і суспільстві. Вони й виручали його у важкий час. І найкрасномовніше підтвердження тому – його останній міст у Коробчиному. Чоловік узявся будувати той міст, переступивши через особисту образу. Бо виніс зі свого життя ще й

такий урок: бездіяльне добро перетворюється на свою протилежність – на зло.

Навесні 1980 року, коли на наших ріках була висока, як ніколи в пам'яті багатьох, повінь, коли в Коробчиному вода позаливала вулиці й деякі хати, під мостом до рівня води залишався “класичний” просвіт – трохи менше метра. Люди дивувались: “Як же це той дід Степан так розрахував, щоб така велика повінь, а мостові хоч би що?” Міст вистояв, бо був зроблений “по науці”. Та не тільки це. Він був збудований для людей, що живуть і житимуть на цій землі...

Петро СЕЛЕЦЬКИЙ
м. Новомиргород
“Молодий комунар”
14.V.1988 р.

ВИННИЧЕНКО ПРОМОВЛЯЄ ДО ЗЕМЛЯКІВ

Чотири роки тому везли ми з товаришем із Новомиргорода од мостобудівничого, політв'язня сталінських таборів Степана Демидовича Кожум'яки пожовтілий, зачитано-пошарпаний, але охайно загорнутий у цупкий папір томик оповідань Володимира Винниченка, виданого наприкінці двадцятих років кооперативним видавництвом “Рух”. Із того самого Новомиргорода, на терені якого знаходилась колись Златопільська гімназія, в якій навчався майбутній письменник. Із того самого, де був написаний перший художній твір “Краса і сила”.

Дивом зберігся той “рухівський” томик Винниченка, оскільки не раз і не два провідували “органи” курінь (приземисту хату-глинянку в центрі міста) діда Степана, прихоплюючи щоразу з собою після одвідин “буржуазно-націоналістичні” видання.

Ми читали-перечитували ту дивовижно просту й захоплюючу прозу, передавали книжечку з рук у довірені руки, щиро дивувались: чого ж це забороняється такий людяний письменник у нас? Знали чому, не наївні були – та книжка, однак, змушувала дивуватись. І не мали віри, що міне зовсім небагато часу – й розплющатся очі, розверзнуться уста. Побачать світ твори Винниченка у журналах та видавництвах великими тиражами, плануватимуться видання багатотомні – й ще глибше відкриється нам,

чому не пускала тоталітарна система в своє трухляве лоно правдивих слів Великого Громадянина.

Винниченко повертається сьогодні у наше буття. Це найповніше, певно, відчули його земляки з Кіровоградщини. Протягом жовтня-листопада нинішнього року в обласному центрі проведено кілька заходів, присвячених 110-річчю з дня народження письменника. І про все можна сказати – вперше. Вперше у стінах педінституту відбулися Винниченкові літературні читання (...).

...Жаль, не довідається про це покійний політкаторжанин Степан Кожум'яка, який так дбайливо зберігав томики прози свого земляка і в часи тоталітаризму напував животворним трунком Винниченкового слова юні серця.

Василь БОНДАР

м. Кіровоград

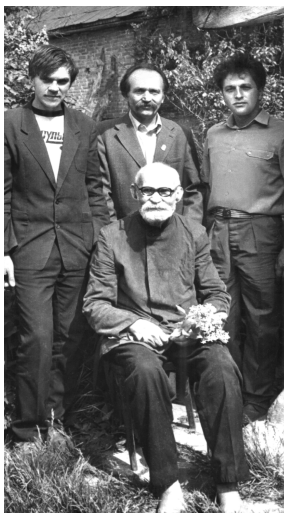
“Літературна Україна”

22.XI.1990 р.

ДО ДІДА, У КУРІНЬ

Час від часу чути: “1 грудня обиратимемо свого першого Президента”. Дозвольте, що ж ми як ті невігласи забуваємо Михайла Сергійовича Грушевського?

Як не дивно, а про цю унікальну постать в історії України я вперше почув не в середній школі № 2, не під час нещодавни національної історії, училися в колишнього політв'язня розуму, честі, совісті. На відміну від декого він не гендлював цими вічними людськими цінностями.

нього урочистого за-сідання з нагоди 125-річчя від дня народження професора Грушевського, а від незабутнього Степана Демидовича Кожум'яки. Саме в його “Соціалістичному курені” (так дід Степан звав свою хатинку на вулиці Лесі Українки) новомиргородські (і не тільки) демократи брали уро-

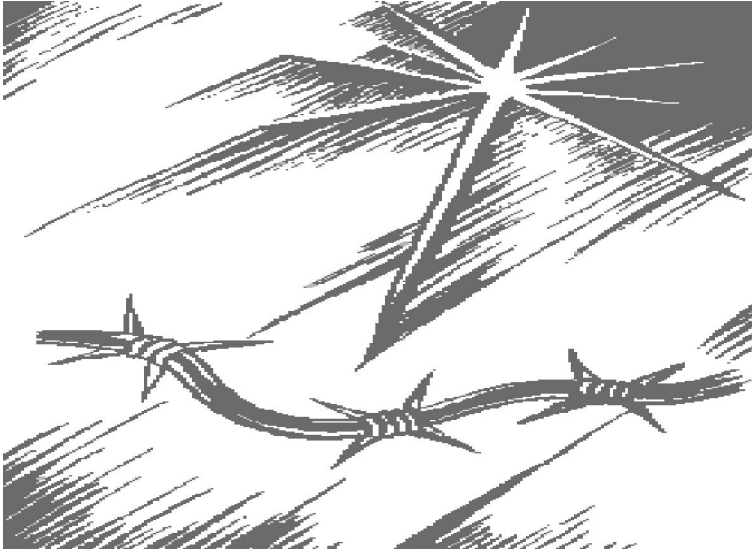
Пригадую, як на зорі гласності ми з колегою брали інтерв'ю у Степана Демидовича. Хотілося познайомити жителів району з

неординарним їх земляком. Знаючи дідів бунтарський характер, політики не чіпали. Але поміж запитань були і такі: “найпам’ятливіший день у вашому житті?” і “Політик, на боці якого ваші симпатії?” Ми прекрасно розуміли, що відповіді: “7 листопада 1917 року” і “В. І. Ленін” – даремно чекати. Сподівались на компроміс. А співрозмовник – “ані з місця зруш, як не старайся”, блимаючи скельцями товстелезних окулярів, погладжував білу бороду і відказував: “День проголошення Української Народної Республіки” і “М. С. Грушевський”.

Те інтерв’ю побачило світ, щоправда, обійшлося без політики, надто несвоєчасні були думки Сонгорода. Сьогодні їх можна почути не лише з вуст пана Левка, а й товариша Кравчука, за незалежну Україну виступають і пані Валентина, і товариш Валентин, і багато інших людей. Жаль, що Степан Демидович не дожив до днів сьогоднішніх, хоча давно передбачив саме такий розвиток подій. Та одного, думається, не міг він передбачити, що серед тих, кого він майже щодня приймав у курені буде й майбутній претендент у Президенти – В. М. Чорновіл. Звичайно, тоді Вячеслав Максимович не був ні народним депутатом УРСР, ні головою Львівської обласної Ради. Звичайно, його тоді не зустрічали офіційні особи з хлібом-сіллю і квітами. Та він і не до них їхав, а до С. Д. Кожум’яки, особисто познайомитися з людиною, яка і в сталінські, і в брежнєвські часи не зрадила своїм переконанням, яка все життя боролася за них. Не випадково на всіх його книгах стояв екслібрис “Борітеся – поборете”.

Було про що поговорити двом дисидентам. А наприкінці зустрічі дружина Чорновола Атена Пашко сфотографувала моїм фотоапаратом нас. Тож, коли кажуть, що кандидати на президентське крісло у передвиборному марафоні минають провінційні села й містечка, то мають рацію. Але мені хочеться уточнити: один із них – В. М. Чорновіл, за якого я закликаю голосувати 1 грудня – таки був на Новомиргородщині. І зовсім ніякий він не кровожерний люципер, як останні роки нас переконували штатні пропагандисти, а, як і наш земляк Степан Демидович Кожум’яка, чесна й порядна людина, багаторічний борець за незалежність України, який має повне право стати її Президентом.

Сергій ЛЕПЕХА, фотокор
“Червона зірка” 20.X.1991 р.

А ЯК ВИ СЕБЕ ПОЧУВАЄТЕ?

СПОГАД

Довге життя прожив Степан Кожум'яка, лише рік не дочекавшись до проголошення незалежності України. Останніми словами 92 річного дідуся були: “А як ви себе почуваете?” – переклад на українську запитання лікаря... Увазі читачів пропонуємо спогад учителя української мови Миколи Суржжа про зустрічі з С. Кожум'якою, його останні дні.

– Агов, Степане Демидовичу! Дозвольте зайти? – питає біля порогу сінешніх дверей черговий відвідувач.

А в невеличкій хатині вже гомонять із сивовусим, схожим на Тараса, господарем оселі.

– Заходьте, мій курінь для всіх відкритий.

І прихожого Степан Демидович припрошує гостинно до столу, двома-трьома фразами залучає до бесіди.

Так напередодні дня народження до нього завітав редактор місцевого радіомовлення В. Пісковий. На запитання, яка для нього найвидатніша дата в житті, Степан Демидович відповів: 22 січня.

У дні застою про національне відродження ще не було й мови, Центральний Комітет компартії України випускав кулемет-

ними чергами звинувачення на процеси демократизації, що відбувалися в Західній Україні. Я особисто не сприймав заяв, пошань, інтерв'ю шарлатанів із ЦК. Це й єднало мене з інакодумцем. Хоч я вважався комуністом, С. Кожум'яка ставився до мого членства делікатно – ніколи не звинувачував, ніколи не агітував виходити з рядів. Він був інтелігентом. Підтримувала його в усьому дружина Катерина Дмитрівна, вчителька іноземних мов. Я був її учнем і часто заходив до них додому. Мене, як і, мабуть, усіх, вабили їхні глибокі знання з багатьох галузей, особливо гуманітарних. Пам'ятаю, приходила на уроки (платні вони не брали) донька однієї дами з райкому партії. Щоб не заплямувати свого імені, вона боялася потім заглядати до “дідового куреня”.

Над усе Степан Демидович любив порядок. Чорні, червоні, білі порічки – проріджені, підрізані. А як ретельно обробляв грядки під городину! Кожен куш помідора, капусти – оброблений, під шнур посаджений. Садив я з ним і картоплю, теж під шнур. Квадратно-гніздовим способом кукурудзу. Вирощував особливого сорту полуниці на трьох грядках. Догляд був пильний. А вже коли починали достигати, любив пригощати прихожих, сусідів. І мені, малому, часто говорив:

– Іди попасися.

Про його квітник знав не тільки весь Новомиргород, знали в багатьох селах району, в Шполі, в Кіровограді. Вирощував на грядках білі лілеї, різні півонії, царські корони... Коли заходиш, бува, на його город, наче потрапляєш у царство квітів. Квіти вирощувались для краси, не на продаж. Подружжя Кожум'як любило дарувати квіти, а також насіння від них і корені.

Багато хто тепер може по квітах згадати славне ім'я борця за незалежність України. А в ті часи примовчували зв'язки з ним. Боячись, увійдуть до хати, боячись, і вийдуть. Пізніше, коли Степан Демидович удруге повернувся з заслання, я пройнявся до нього і своєї вчительки ще більшою симпатією. З вуст його дружини ніколи не чув я жодної скарги. А вона не раз їздила на місце заслання чоловіка. Дививсь на неї, як на декабристку, – стільки витривалості, мужності!..

У сімдесяті роки за ним посилюється нагляд з боку КДБ. Багатьох його знайомих, у тому числі й мене, допитували. Дехто

з переляку відмовився від “дідового куреня”. Я ж зрідка приходив. Щоправда, хлопці з КДБ теж нагнали вогню в п’яти. Проте, покинути в тяжкому стані Степана Демидовича не міг.

Хтось із відвідувачів підказав йому, що в хаті може бути пристрій для підслуховування. З цього приводу Степан Демидович іронізував:

– Бійся, Миколо, дідів курінь – розсадник демократії.

Тому часто ми йшли на берег, у квітник, де між горіхами він обладнав круглий стіл. Там і проводили “діалоги Платона”, як любив казати Степан Демидович...

Наприкінці серпня 1989 р. прийшов я з обідом до “куреня”. Але двері були на замку. Коли господар був у садку або на городі, то не замикав дверей, а ставив паличку, називаючи її “соціалістичним замком радянських дверей”. Як сказали сусіди, швидко допомога відвезла його в лікарню.

...Накрапав дощ. Із знайомим поїхали ми в лікарню. Запитали, в якій палаті Степан Демидович. Хворі промовчали. А потім один з них із сумом показав на морг:

– Дві години, як помер.

Пішли в палату, де недавно лежав небіжчик. Розговорилися з хворими. Степан Демидович знав, що перебуває в сільській лікарні, в тому селі, де він, інженер-мостобудівник, побудував останнього моста через річку Вись – із Рубаного Мосту, де була лікарня, у село Коробчине.

Лікар, що лікував, говорив російською мовою. Степан Демидович тяжко це сприймав. І коли востаннє під час обходу він запитав хворого: “Как себя чувствуете?”, той схопився з ліжка і в гарячці запитав-прокричав:

– А як ви себе почуваєте?!

...Мрячив дощик. Люди стояли на ганку лікарні, говорили про діда-інженера...

Микола СУРЖОК

учитель української мови

м. Новомиргород

“Вільний голос” 2.VII.1992 р.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИЗВОЛЕННЯ

*Лист Степана Кожум'яки 1968 р.
Спілці письменників України*

*Київ, вул. Орджонікідзе, 2.
Спілці Письменників України.*

*Широкоповсякні Творці
Красного Слова!*

Якось хтось із Вас промовив: “Ви б написали нам про це”.

Гаразд. Зробимо таку спробу й напишемо, що турбує людей по далеких селах і хуторах (є ще такі) на Україні.

Розповідь буде про мову, яка зараз перебуває в непевному стані. Про українську мову навіть співомовки з'явилися, як ось у селі Лікарево Новомиргородського району на Кіровоградщині:

“Ой сяду я та й поїду
До самого Білодіда
І спитаю там сама:
“Є та мова, чи нема?”

Чому саме до колишнього ректора Одеського інституту народної освіти, по тому міністра освіти, а тепер віце-президента Української Академії Наук, бо люди знають, скільки він ізробив для дискримінації, перекручування та придушування вкраїнської мови. Та не тільки він.

Слід тільки уважно придивитись і прислухатися до мовного життя України, щоб сумно похитати головою.

Школа. Сидить школярочка на парті й мислить, як їй написати суддя чи судья, – це в другому класі. І на українській диктівці пише судья, а на російській суддя. Таке трапилось і з школяриком Володимиром Сипливим у м. Новомиргороді на Кірово-

градщині. Та хіба лише з ним. Унаслідок і докори батьків і сльози дитини.

Кому це потрібно? Кому від цього користь? Хто вигадав таке? З другого класу змушувати дітей вивчати чужу мову та ще й близьку до рідної. Скільки це коштує дитячому інтелектові? Чому саме українським дітям треба нести це розумове навантаження, а російським – ні?

А далі не краще. Абітурієнт, що скінчив українську школу, вступає в технікум чи вищий навчальний заклад. Там переважно російська мова. Починається перенавчання. Для цього потрібно багато часу й перевитрат інтелектуальних сил.

Та ще ж і таке трапляється. Студентка Одеського політехнічного інституту з м. Новомиргорода Валентина Яворська переклала завдання з німецької мови вкраїнською мовою. Її змусили перекласти завдання російською мовою – інакше не зарахували б їй залік із німецької мови. Студент Харківського автошляхового інституту Микола Негара із с. Листопадове Новомиргородського району скаржиться, що не може встигати як слід засвоювати дисципліни, бо він же вчився в сільській школі, а в інституті викладають російською мовою, де термінологія, як ось у математиці, інша:

“Хоч бери та кидай, – каже парубок, – ночей не досипаю через це”.

Хіба це нормально?

А викладання по ремісничих училищах та автошколах теж провадиться російською мовою. Це, очевидно, для “кращого розвитку мови” багатоміліонного народу.

Як торкнутися чистоти мови, то в цій галузі справи не кращі. Перечитуючи часописи, сучасну літературу – на кожній шпальті, на кожній сторінці незрозумілі русизми. Вже не комора, а кладова; не піструг, а форель; не Наталочка, а Наташа; не могила, а курган; не вівчарик, а бекас; не цитрина, а лимон; не Рівне, а Ровно (хоч О. Стрижак переконливо довів у “Мовознавстві” № 4, з 1967 р., сторінка 82, що треба писати Рівне); не слуква, а вальдшнеп і так без кінця. Ніби українські слова й терміни гірші за російські.

А що робиться в кінематографії? Українських кінофільмів фактично майже нема. Дійшли ж до того, що про Довбуша подають у кінотеатрах російською мовою. А “Лісову пісню”, а “До-

рогою ціною” так само. Та наколи б Леся Українка та Михайло Коцюбинський повставали з могил, вони б децю сказали про такий глум і профанацію письменникам України.

Українське (глум якийся) радіо пересипає свої пересилання російськими вставками без кінця. Та й узагалі, з якої це речі набагато більше ніж половину радіопересилань на Україні подається з Москви російською мовою. Чи не для кращого розвитку української мови?

Нісенітниця!

Всі радіопересилання повинні подаватись із Києва українською мовою, так як із Варшави польською, з Бухаресту – румунською і т.д...

Треба, нарешті, поставити питання руба й припинити дику дискримінацію мови багатоміліонного народу, викоренити інсинуації про безперспективність української мови, про наближення мов. Під егідою пролетарського інтернаціоналізму та братерства провадиться підступна, розгнуздана, нахабна русифікація українського населення. Виходить, що того, чого не домогся російський царат, того хоче досягнути уряд України. Дійсно, “славне” прагнення.

І кому це потрібно? Для кого з цього користь? Лишається лише відповісти:

“Нікому”.

Або ще.

Як треба щось іствердити чи послатись на якийсь авторитет, то всі письменники України, це вже стало канонічним правилом, обов’язково спираються на М. Горького, а по тому на К. Станіславського, О. Пушкіна, О. Стасова, А. Чехова, В. Маяковського і так без кінця, навіть на Г. Успенського.

Який часопис чи журнал не починає читати, як тільки звернете очі до критичних зауважень, тут тобі й Чайковський, і Григор’єв, і Писемський, і хто хочеш.

Коли не коли згадуються, і то ніби для годиться, українські письменники, вченні, артисти, критики, художники.

Ніби Леся Українка, Марко Кропивницький, Іван Франко, Михайло Грушевський, Михайло Коцюбинський, Микола Лисенко, Володимир Коряк, Михайло Драгоманів, Олесь Гончар, Андрій Речицький, Гнат Юра, Лесь Курбас та інші мало розуміли мистецтво й не писали про нього.

Знову і знову виникає питання:

“Та доки ж це буде?”

Залізниця, пошта, телеграф, телефон, армія, авіатранспорт, міліція цілком русифіковані. Проводиться завзята русифікація останніх установ та підприємств.

Доходить до того, що дитячу гімнастику ранком дітям тру-блять російською мовою. Технічної літератури мовою багатомілі-онного народу майже нема. Про це яскраво свідчать плани й про-спекти видавництва та бюлетень “Нові книги УРСР”.

А з перекладною белетристикою що робиться?

П’ятьдесят років минуло, а ми не маємо можливості при-дбати в українському перекладі повної збірки творів Віктора Гю-го, Жан-Жака Руссо, Гордона Байрона, Іммануїла Канта, Шарля Луї Монтеск’є та інших стовпів і красного письменства, і світо-вого інтелекта.

Дійшли ж до того, що Карла Маркса та Фридриха Енгельса перекладаємо з російських перекладів, хоч останні й не досить кваліфіковані.

Анекдот! Глум!

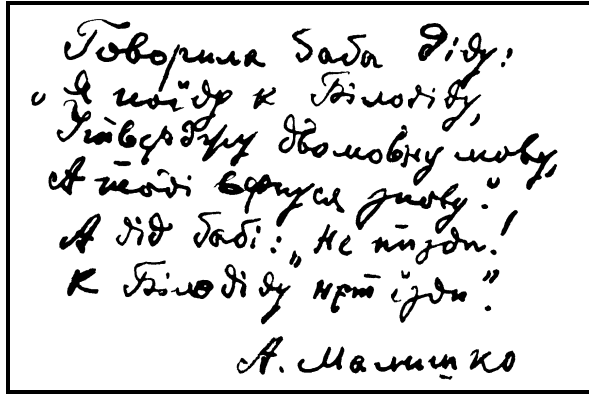
Запропоновано якось Олексі Півторацькому, щоб у додаток до “Всесвіту” за окрему доплату щорічно надсилалась пренуме-ратам збірка творів українською мовою Бляско Ібаньєса, Ади Не-грі, Чарльза Дікенса чи кого іншого. Так почалися міркування про брак перекладачів, технічну складність і труднощі. Тоді редакції того ж таки “Всесвіту” рекомендувалось звернутися до громадсь-кості, до передплатників. Останні з охотою погодились, щоб редакція надавала їм, наприклад, збірку творів останнього, новітнього видання в Парижі, звичайно, французькою мовою Анатолія Фран-са, вони будуть цілком безкоштовно перекладати вкраїнською мо-вою й надсилати редакції для надрукування й розповсюдження.

Цю пропозицію чомусь оминули.

І так у всьому й на кожному кроці.

Хто ж як не вкраїнські письменники повинні піднести рішу-чий голос на захист мови багатоміліонного народу, яку намагаю-ться задушити якісь потаємні, приховані, темні, реакційні сили? Вони грудьми повинні стати за мовні права свого народу. І той народ покладає надії, що ковалі красного слова розіб’ють, розі-рвуть підступні ланцюги мовного геноциду на Україні.

Лист і... "відповідь" ?

Лист Степана Кожум'яки
редакції "Друг читача"

ВИСОКОПОВАЖАЄМА ТА ДОРОГА РЕДАКЦІЄ!

У числах 15 та 16 з 15 та 20 квітня цього року надруковано дописа Андрія Бурячка "Про правопис та вимову".

Читачі дуже вдячні Вам усім за надрукування таких розвідок. Але водночас читачі не можуть ізмовчати.

На підставі чого, хто й кому надав право, зовсім безпідставно вилучати з української абетки літеру «ґ»? Адже звук, що позначається цією літерою, існував і зараз існує в українській мові. Яка ж тоді мета викреслення літери «ґ» з нашої мови? Звичайно, збіднення мови багатоміліонного народу та ще й пристосування її до російської мови.

Кому це потрібно? Хіба тим, що прагнуть лінгвоциду.

Вже ж Антоненко-Давидович і переконливо, і обґрунтовано, і науково довів про негайну потребу ввести в українську абетку літеру «ґ».

Правда, Русанівський щось там побазікав про те, що такої літери ніби не потрібно в українській мові, але то написано ним за приказкою: “Скачи враже, як пан каже”. А “Літературна Україна” з переляку аж припинила дискусію з приводу літери «ґ» в українській абетці. Воно й дискутувати нема про що: зроблено колісь дурницю – треба її виправити, тобто ввести потрібну літеру в абетку і все.

А вилучення літери «ґ» з української абетки призводить до того, що ми, українці, ніби малописьменні. Особливо це торкається чужоземних слів, назв і прізвищ. Треба писати Гюґо, ми пишемо Гюґо; слід писати Ґаной, а ми пишемо Ханой. Гельсінкі, а емігрант, а Ґете та безліч інших. Ще нашим ученим не вадило б заглянути у “Словник чужомовних слів”, виданий у 1932 році “Українською Радянською Енциклопедією”, організованою покійним Миколою Скрипником. Там від сторінки 116 аж до сторінки 126 добре надруковано, як треба писати й вимовляти слова чи назви, запозичені в інших народів. А таких термінів там не одна сотня, а аж 435.

До речі, не слід робити в друці прикрих помилок. Андрій Бурячок у вищенаведеній розвідці подає, що ґаблі – це граблі. Ґаблі – це були раніше гнуті дерев’яні вила, щоб перекидати під час сушіння та зношіння сіна: легке, швидке, зручне... Ґаблі були – трійчатки, п’ятирики й сімерики, тобто на три, на п’ять і на сім зубків. Зараз селяни перенесли назву ґаблі на металеві вила з кульками на кінцях зубків, що ними накидають буряки та картоплю.

Це нагадує смішне тлумачення слова сниця в “Українсько-російському словникові” 1962 року, том 5, стор. 397, де надруковано, що до сниці чіпляється культиватор. Перемішали сницю зі штильвагою.

І таке буває з нашою рідною, українською мовою.

Отож, читачі й уклінно просять редакцію “Друга читача”, щоб вона піднесла, де слід, питання про введення літери «ґ» в українську абетку.

З правдивою пошаною до всіх Вас перманентний пренумерат і прискіпливий читач із містечка Новомиргорода на Кіровоградщині Кожум’яка Степан.

Квітень, 26, року 1971, Неділя.

***Відгомін:** Лист Бориса Антоненка-Давидовича до Степана Кожум'яки. Автор говорить про розправу владоможців над його книгою "Як ми говоримо". У ній виборюється право літери «Г» в українській абетці.*

Київ. 10 вересня 1971 року.

ДОРОГИЙ СТЕПАНЕ ДЕМИДОВИЧУ!

Ви, певно, найретельніший з усіх моїх читачів: стежите за всім моїм, що з'являється друком. Я дуже радий, що моє писання в якійсь мірі задовольняє Вас, бо дуже ціню й шаную Вашу думку. Матимете можливість і у вересневому № 9 журналу "Дніпро" прочитати мою невелику повістину "Завищені оцінки", а я буду вельми вдячний Вам, якщо напишете мені й про цей твір свою думку, але, звісно, абсолютно щиро, без усяких знижок на наше знайомство й мої літа, бо мені цікава правда, а не чемні слова, що прикривають незадоволення від прочитаного.

Друга частина тиражу книжки "Як ми говоримо", дарма що в московському № 5 журналу "Вопросы литературы" була дуже хвальна рецензія на неї, друкуватись не буде. Тут наші керівні інстанції виявили український сепаратизм, щоб не втрачати свого престижу. Але добре й те, що тепер уже не гальмуватимуть друкування в журналі "Україна" моїх дальших мовних зауваг "Ваговиті дрібниці" (чергова публікація їх буде I/X), а на недавній нараді в ЦК КПУ, де обговорювались мовні справи, хтось згадав добрим словом мою книжку "Як ми говоримо", і на нього за це не гримали, а представники Інституту мовознавства, з якими я завжди воюю за чистоту мови, мовчали, мов їм заціпило...

Я казав Б. Харчукові про Вашу добру оцінку його творчості, а він просив передати вам свою подяку й обіцяв надіслати Вам свою книжку.

Як почуваете себе? Чи не збираєтесь заглянути до Києва? Я буду дуже радий побачити Вас у своїй господі, тільки не так миттєво, як то Ви звичайно робите.

Дружина вітає Вас і просить передати Вам свої найкращі побажання. Від мене привіт Вашій родині.

Ще раз дякую Вам за Ваші милі листівки.

З пошаною і приязню Ваш

Б. Антоненко-Давидович

ЛИСТИ РІДНИМ І ДРУЗЯМ

Травень, 16, року 1970. Субота.

ОКСАНО ТА ОЛЕНЧКО, ХОРОШІ МОЇ! ¹

Думи, думи, думи. Родився, виріс, вивчився серед цього народу і ніяк не зрозумію цю етнічну одиницю. Світ великий. Наша планета заселяється все густіше. На ній багато народів і чорних, і жовтих, і червоних, і білих. Кожен із них намагається показати себе, довести, що він існує й має право на існування. Кожна нація дбає про збереження своєї культури, історії, звичаїв, мови.

Сказати, наприклад, фінові чи румунові, щоб він ізрікся рідної мови. Та він же подивиться на того, що таке запропонував, як на людину недоумкувату, божевільну.

А українці?

Соромно помислити, моторошно стає, коли спостерігаєш, як вони легко зраджують мову свого народу, втоптують у багно традиції батьків, криваву, жахливу історію дідів.

Дивишся, слухаєш таку “громадянку” чи “добродія” і дерев’янієш од болю в серці та гірких міркувань у голові.

Що воно за люди?

Космополіти, інтернаціоналісти? Є такі. Але всесвітній громадянин не може дійсно стати ескімосом чи могіканом. Поважати всі народи треба – і великі й малі, але робитися ними, перетворюватися в них ні фізично, ні інтелектуально неможливо.

Злиття націй – це абсурд.

Підсоння, геологічний ландшафт, топографія, фауна, флора, географічне розташування – все це наклада на людину й на народи свій могутній одбиток. Такі відзнаки завжди виявляються і в звичаях, і у вірі, і у мові. Їх не стерти, не замінити.

А як же з цими 40000000?

Отут то й горе. Це ніби натовп, та ще й величезний, дегенератів, народ, що вироджується (властиво, українського народу вже ніби нема, бо прикметник український уперто скрізь підмінюється на радянський). Його, наприклад, аж ніяк не турбує, що він не має своєї поштової марки; його зовсім не клопоче, що його

залізниця русифікована; йому байдуже, в якому стані його рідна мова, бо він із дивовижною легкістю відмовляється від неї та ще й ізневажає, паплюжить її.

Чого можна сподіватися від такої отари двоногих індивідів? Стає навіть цікаво, як у них народжуються думки і що вони мислять про своє зоологічне існування.

Невже вони ніколи не замислюються над тим, що зраджувати, міняти, кидати, відмовлятися від традицій, звичаїв батьків, від рідної мови, мови матері й народу – це великий, непрости- мий злочин?

Щасливо! Ваш Ст. К..

Серпень, 1, року 1968. Четвер.

“... ..і не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світі волочусь,
Бо вже не плачу й не сміюсь...”
1845. Тарас Шевченко.

НЕЗАБУТНІ МОЇ! ²

Ніч. Тихесенько світить лампадка. Таємничі сутінки і море думок. Колись, тисячі років тому, задумливий грек укинув гнотика в олию і запалив. Загорівся тендітний світильник. Він став лампадою. Десятками століть той світильник-лампада розійшовся поміж багатьма народами. Він освітлював християнство, приносив душам умиротворення, спокій, утихомирення, згоду. Він викликав сльози, каяття і любов.

Вікові традиції пов'язані з лампадою. На неї дивились і заспокоювали болі й скорботи, душі й серця наші матері, батьки, бабусі, діди-пращури.

Ми погасили лампаду, втоптали в багно й ретельно паплюжимо.

Що нам традиції батьків?

Ніщо! Дурниця!

Сон утік, а думки одна за одною; та все сумні, болючі, пекучі.

Заповідник Великого Українця перетворено в меркантильне підприємство, заселено чужинцями, навколо утворився смітник, а з боку ідейного – це засіб асиміляції й дискредитації мови багатоміліонного народу. Варто лише ультраоб'єктивно стати збоку,

подивитись і прислухатися, що там робиться. До якого блюзнірства й профанації можна дійти? Розташувалася там якась “турбаза”, на територію якої без перепустки заходити не можна, й торгує собі потихеньку. Звичайно, все і вся провадиться російською мовою. Та й експозиція в самому Музеї пересипана написами російською мовою.

Ми все це бачимо, знаємо і мовчимо. Бачите, в нас же справ повнісенька торба. Тут тобі і посада, і кар’єра, й родичі, й знайомі, й спідниці, й шафи, й квартири, й буфети, й начальники, і все, що хочеш. Так що, – нема коли.

“Від сорому, який нащадків пізніх
Палитиме – заснути я не можу...”

Ми цього не знаємо або не хочемо знати, чи намагаємось оминати його швидше й забути. Звичайно, за таких “привабливих” умов і оточення ніякі поступові чи веселі думки не полізуть у голову. Нам не приступна національна гордість чи громадська мужність. “Живемо, щоб їсти, а не їмо, щоб жити”. А жити ж слід не так. Не можна жити вузеньким філістерським існуванням. Навколо нас безліч нерозв’язаних, пекучих питань, які волають до нашої свідомості, а ми вперто мовчимо й одхрещуємось од них.

А були ж у нас люди. Є з кого приклад узяти. Була і Настя-Роксолана, і Лисавета Гулевичівна, і Ганна Монтов, і багато інших. Нам же нагадують про них. Візьмемо до рук книгу Ю. Колісниченка та С. Плачинди “Неопалима купина” й перечитаємо її. Там, що не сторінка, то наша правдива історія, наше минуле. А ми ж не дуже квапимосся про те дізнатися. Занадто вузесенькі рамки обрали собі на життя.

“Родинні зв’язки – ниточка тонка”.

Так, так! Правду сказала Велика Українка. А ми не шануємося, не прагнемо вийти на ширший шлях. Усе копирсаємось в обмежених хатніх справах. Та ще й поміж собою не миримо. Ще на обставини та умовини звертаємо. Хіба ми не для того, щоб впливати й змінювати те погане оточення?

А про чарівну листівочку забув, а Ви не нагадали.

На все добре. Ваш Ст. К..

Серпень, 1, року 1968. Четвер.

“Невже тобі на таблицях залізних
записано в сусідів бути гноєм...”

Іван Франко.

**ОКСАНО ІВАНІВНО, ОЛЕНОЧКО, ГРИЦИКУ, ВІКТОРЕ,
ЛЮДО, ДОРОГЕНЬКІ МОЇ!**³

Спиніться й замисліться. Людське життя не для того, щоб лише їсти, пити, одягатись, спати, бенкетувати, сваритись. Воно й не на те, щоб стежити одне за одним та шукати приключки, аби сказати, що й те не так, і оте робиться не так. Таким життям живуть тільки зовсім малорозвинені люди, в яких коло інтересів безмірно вузьке, а процес мислення відбувається в амплітуді 400-500 слів та у 200-300 реченнях. Такі люди є і, на жаль, таких людей ще дуже багато й ось саме вони гальмують розвиток народу, тягнуть націю назад. Чому вкраїнці плентаються позаду? Чому вони попихачі, а не народ? Скажіть: “Стара пісня! Остогидло вже! Рідні мої! Як же так? Степан Демидович нудний, товче одне й те саме. Любі мої! Так доведіть, упевніть його, що це не так. Адже в нього думки не з вітрів утворюються. Вони є вплив і витвір оточення. Він дивиться, слухає, спостерігає, аналізує й доходить отих болючих висновків, які іритують його душу, кривавлять його серце, роздирають мозок. Хто ж може мовчати, коли зі самісінького ранку йому починають торочити, та ще й не рідною мовою, вселякі нісенітниці? Обставини й стан життя нашого склалися так тому, що вкраїнська інтелігенція пошилася в перевертні, зрадники, перекинчики. Вона систематично відривалася від свого народу, переходила в табір лакеїв, підлабужників, а широкі маси лишалися напризволяще. Позитивне в тому минулому було те, що ніхто не вмішувався в людські справи, в їхні звичаї, вірування, мову, культуру. Зараз аналогічне становище, проте з гіршим боком. “Письменні” люди відхиляються від свого народу, починають примазуватись до чужої мови, культури, звичаїв і намагаються потягти у той вир широкі народні маси. Складається жажливе становище для багатоміліонної нації, яка стає перед страшним фактом роздвоєння й подальшої дегенерації. Ультраквізм у мові, какофонія в музиці, безладдя у звичаях, брутальність у взаємовідносинах і поведінці. Все це ніяк не може обіцяти нам світлих перспектив. Під словом “нам” – слід розуміти всю вкраїнську націю.

“Що ж робити?” – спитаєте Ви. Робити є що, треба хотіти, прагнути, бажати. А починати належить із самих себе. Кожне з нас має певну освіту, розвиток і можливості. Тому не сидіть же й сподіватись, що хтось щось нам створить і зробить. Потрібна особиста наполеглива робота кожного. Україна не має багато того, що мають найменші нації. У багатьох галузях науки вона не має не тільки капітальних праць, а навіть елементарних підручників українською мовою. Отже, комусь треба їх складати. А їх же не складуть оті трактористи й дівчата, що сіють для всіх озимину. У Вас усіх є можливості стати до такої праці. Наприклад: “Деревина”, монографія “Горіх”, популярна книжка “Сад”, “Город”, “Індивідуальна пасіка”, “Вулики”, “Догляд за меблями”, “Столярна справа”, “Дитячі меблі”, “Пластмаси у меблях”, “На захист рідної мови”, “Де наша історія?”. Є багато тем, на які можна написати і пояснення, й побажання. Коли немає можливості розробити й скласти широкої й глибокоерудованої монографії, то можна ж почати з малесенької брошури. Все це, нехай і потроху, але буде коштовним укладом у нашу українську літературу й культуру. Не будемо казати вже про те, що, працюючи над книжками і з книжками, складаючи якогось дописа, нотатку, брошуру чи книгу, людина росте, розгортається, підноситься на вищий щабель освіченості, розуміє глибше те, на що вона, можливо, й не звертала особливої уваги. Крім того, вона виконуватиме свій святий обов’язок перед своїм народом і перед самим собою. Кращі люди нашого, не зовсім розумного, українського народу вважали не тільки своїм першорядним обов’язком, а й щастям працювати на користь своєї нації. Ви ж добре пам’ятаєте, що радив і куди кликав Іван Франко. А невмирущий Тарас, а незрівнянна Леся?!?! В українців є з кого приклад брати, кого наслідувати. Треба мислити, що Ви добре розміркуєте про все й сміливо, без сумнівів та вагань, станете до праці на користь людям і собі.

Для Віктора перекладаю з німецької подорож Амудсена. Сподіваюсь на суботу кінчити й надіслати.

Був у Голованівську на будівництві мосту, налагодив роботу. Повернувся – кварталний звіт. Три дні писав, не розгинаючись.

Прилетіли слукви, а я не маю можливості поблукати з рушницею. Чекаю на неділю, тоді вже побреду.

Хочу, щоб усі Ви були здорові, веселі та стійкі й завзяті духом.

На все добре. Ваш Ст. К..

Січень, 14, року 1968. Неділя.

“Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.
Стою, завмираю...”
Тарас Шевченко. “Сон”.

ОКСАНО ТА ОЛЕНЧОК!⁴

Історія України – це суцільна Голгофа. Та народ її не знає свого минулого. Воно було поховане по архівах царської Росії. На диво, й зараз тих пожовклих паперів із жахливими діяннями царів, воєвод та росіян не подають на широкий світ, а українські історики не хочуть і не прагнуть написати й подати народові правду, болючу історію його минулого.

Коли-не-коли по часописах і надруковують якийсь окремих випадок із терпкого минулого українського народу, як ось “Творця” Сергія Плачинди в “Літературній Україні” № 2 з 5-го січня, цього року. Ви, звичайно, прочитали цього правдивого дописа. Але ж то лише краплина в морі горя нашого народу. Всі оті генерали, губернатори й генерал-губернатори робили, що хотіли, знущаючись із населення багатостраждальної України. Один дівочий набір за наказом звіря-цариці Катерини Другої чого вартий. Слід подякувати писемно Сергію Плачинді за те, що він вивів на широкий світ перед людські очі ті злочини й звірства, які чинили “благодійники”, посланці з Росії на Україні.

Та навіть ті крихітки правди, які часом потрапляють на шпальти часописів, мало хто читає. “Мудре” державне керівництво замазує людям очі ганчірками, “бахветами”, “куклетами” та порожніми кінофільмами. Невігластво й тупість українського населення дивовижна. Вузька філістерщина і все.

Але людям, які розуміють усю облудність і фальшивість становища, належить усіма засобами боротись проти таких ненормальностей.

Друге лихо – мова. Історію фальсифікують, перекручують, замовчують. З мовою ще гірше. Її вселякими засобами намагаються ізолювати, дискредитувати, задушити. Для цього мобілізовані кіно, радіо, агітатори. Вся ця оскаженіла кампанія прикривається пролетарським інтернаціоналізмом і братерством.

Треба рішуче повставати проти цих мовно-геноцидальних

намірів і спроб.

Ви якось говорили, що доводите людям безглуздість мовного становища на Україні, що це велика кривда вкраїнському народові, а люди дивуються і навіть деякі сміються над Вашими міркуваннями й справедливим обуренням русифікацією та прагненням до асиміляції бюрократичної верхівки України. Це аж ніяк не повинно Вас спиняти або приголомшувати Вашу енергію. Навпаки, Ви повинні ще завзятіше доводити повноправність української нації на свою культуру, правдиву історію, традиції, віру й мову, аргументувати свої доведення (знаннів у Вас на це досить) прикладами, становищем в інших народів, як ось у фінів чи румунів.

Бажаю Вам твердої волі й завязятого духу. Незабаром буду у Вас. На все добре. Ваш Ст. К..

Листопад, 27, року 1966. Неділя.

**“Ми серцем голі до гола,
Раби з кокардою на лобі,
Лакеї в золотій оздобі,
Онучі, сміття з помела...”**
Тарас Шевченко.

КОЗАЧАНИ, КОЗАЧАНИ!⁵

Плачте, ридайте, кричіть! Ви чуєте, читаете, що робиться? Якщо Ви й надалі мовчатимете, то лишається проклясти все, як колись із слізьми на очах проклинав Великий Тарас. “Літературна Україна” в числі 93 з 25 листопаду друкує, а Михайло Іванченко пише в дописові “Перлини душі народної”, що співають дівчата з с. Козацького. Одна назва цього села про що промовляє? Однією нею можна жити й пишатися. Адже, очевидно, його заснували козаки. Це ті сміливці, які, не замислюючись, клали голови, віддавали життя, щедро поливали вкраїнську землю чистою кров’ю, захищаючи віру, звичаї, мову, культуру своїх матерів, батьків і дідів. І що ж? До чого ми дожилися. Дівчата з того з промовистою, красною назвою села виспівують безглузду російську співомовку – “Подружка моя”. Треба ж замислитися над цим жахливим явищем, шукати причин його виникнення й докласти всіх сил для його знищення, його ліквідації. Не можна мовчати!

Наша злочинна індиферентність призвела до цього. На наших очах почався наступ на українські святині: на нашу думу, наші пісні, на все наше національне. Глуха, тільки глуха людина може не чути про що і як галасають радіоли біля кінотеатрів по районних містечках. Дике виття та ще й невідомими мовами роздирає повітря містечок і сіл. А де ж чарівна українська, народна пісня? Та хіба ж тільки це, а з мовою що робиться. Олесь Гончар на з'їзді письменників у вступному слові трохи, та й то з острахом, заїкнувся в цьому напрямку, але вже в заключній промові поліз, мов той рак, назад.

“Раби, підніжки, грязь Москви...” – люто вигукнув огненний Шевченко. Його палючий гнів усі підстави мав. Отак саме повинен протестувати й ганьбити кожен українець отой нівелюючий, гнилий космополітизм, який хтось і для чогось підступно, хижо сіє й розповсюджує на Україні. Отож, ним і отруєні оті нещасні дівчатка зі села Козацького, що виспівували оту ідіотську співомовку. Обов’язок, незборимий, святий обов’язок кожної українки, кожного українця сміливо, гордо й завзято повстати проти такого ганебного явища. Приховані дегенерати, перевертні, перекинчики в одязі ідеологічних керівників провадять отруйну розкладницьку роботу серед широких народних мас. Демагогічні нашіптування дійшли до того, що є вже такі молоді “українці”, які проповідують, що скоро українських шкіл зовсім не буде. Що робиться на Україні? Сьогодні неділя. З шести годин ранку радіо править теревені російською мовою. О восьмій годині ранку Київ (столиця в лапках) прогундосив п’ятнадцять хвилин про останні новини, а по тому знову російська мова. Що це? Може, це робиться для “розвитку” української мови? Глум і брехня! Справжня назва цьому: нахабна, розгнuzдана русифікація. Сподіваюсь, що Ви щось напишете сприводу цього Черкасянам.

На все добре. Цілую. Ваш Ст. К..

Червень, 6, року 1970. Субота.

“Нас тут триста, як скло!
Товариства лягло!”

1847. Тарас Шевченко.

ОКСАНО ТА ОЛЕНЧКО, ДОРОГІ МОЇ! ⁶

Оце перегортав неперевершеного “Кобзаря” і спинився очима на віршові “За байраком байрак”. Два рядки в тому вірші змусили глибоко замислитися. І кожен повинен, мусить замислитися над тими рядочками, бо в них жахливий, кривавий шматок історії українського народу. В тому невеликому реченні невмирущий Великий Кобзар нагадує нам про страшну Берестецьку битву.

21 червня 1651 року козаки стялися під містечком Берестечком із 150000 армією польського короля Яна Казимира. Українського війська було втрое менше, але козаки мужньо стали грудьми за рідний край, за віру.

Щоб дати можливість козакам одступити й переправитися через багнисту річку Пляшівку, триста козаків на чолі зі сотником Михайлом Чорнотою зголосилися затримати польську армію. Вони пішли на неминучу смерть, билися, як пантери, і всі загинули. Француз П'єр Шевальє, що служив у польського короля й стежив за відчайдушним опором і завзятістю козаків, із великим здивуванням писав: “Що воно за вояки, що воно за народ такий – хоробрий, запеклий і стійкий?!” А це ж був український народ, наші прапрадіди. Там були і Филон Джалалій, і Іван Богун, і Мартин Пушкар, і багато-багато інших наших предків, що героїчно віддавали життя за волю, за незалежність рідного краю.

Близько 30000 козаків полягло під час Берестецької битви.

Несамохіть пригадується змістовна, народня, журлива пісня “Під містечком Берестечком”.

Ви, напевно, прочитали в “Кур'єрі ЮНЕСКО” за квітень місяць дописа Е. Салінва з Танзанії “Кур'єр на суахілі”, тобто мовою танзанійського народу, якого нараховується 9,6 мільонів, і ось вони, нерозвинені й не дуже численні, а вимагають, щоб міжнародний журнал видавався їхньою рідною, офіційною мовою суахілі.

А ми, українці, як?

Тому, прошу Вас, напишіть до редакції “Кур'єра” (адреса на титульній сторінці журналу), що українці, а їх ніби 47 мільонів, теж

дуже прагнуть, щоб “Кур’єр” друкувався їхньою рідною мовою.

Зараз керую будівництвом двох мостів. А це приїздив начальник обласного управління Василь Кривенко й просив, щоб я налагодив будівництво мосту в Ново-Архангельському районі, бо в області нема кому?!?!

Щасливо! Чекайте. Ваш Ст. К..

Жовтень, 6, року 1966. Четвер.

“В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля...”

1845. Тарас Шевченко.

ДОРОГЕНЬКІ МОЇ, РІДНІ, ЛЮБІ! ⁷

Не знаю, чи Ви всі вкупочці зараз, чи нарізно – де хто, але пишу до всіх. Пишу тому, що не можу, не сила мовчати. Та Ви й самі, мислю, що добре й придивляєтесь, і прислухаетесь, і теж не мовчите. І як же його не обурюватися, коли кінофільм “Лісова пісня” демонструвався в Америці російською мовою. Звичайно, там його й сприймали як російський. Так що, вкраїнці ніби нічого свого не мали і не матимуть. Не треба вже міркувати про те, що на Україні більшість кінофільмів, та не більшість, а майже всі, демонструються російською мовою. Хіба таке безглуздя можна оминати мовчанкою? Ні, і ні в якому разі, ні! Треба протестувати, апелювати всіма можливими засобами, щоб припинилася ця нісенітниця.

Треба звернутися до наступного з’їзду письменників України й рішуче вимагати від них, щоб вони руба здійняли питання про припинення розгнужданої й безапеляційної русифікації українського населення. Мислю, що Вам не варто підказувати, в якій формі про це писати. Безумовно, слід посилатися й на конституцію, й на права людини й кожного громадянина. Всі народи мають право на свою мову й нікому нема ніяких підстав її затискувати.

На все добре. Ваш Ст. К..

Травень, 1, року 1968. Серeda.

ЛЮБИЙ ДРУЖЕ, ІВАНЕ САВИЧУ!⁸

(...) Чи чув ти, який галас ізчинився навколо “Собору” Олеся Гончара? В романі чимало обережно-критичних, але досить гострих малюнків, аналізів і характеристик нашої “комуністичної” сучасності, а за старою приказкою “Правда очі коле”. Ось трубадури за наказом і напосілися на письменника.

Сердечний привіт усім хатнім, а внучці автограф особливий.

Твій Ст. К..

Грудень, 18, року 1966. Неділя.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, ІВАНЕ, ДРУЖЕ ВІДНАЙДЕНИЙ МІЙ!⁹

Спасибі за прихильного листа з 9-го грудня (...).

Запитань у мене дуже багато. Й вони такі пекучі, що серце крається. Як бачиш, мені довелося покинути філологію та вдатись до техніки. До теодоліта, нівеліра, мензули чи тахеометра не причепишся. Але лиха доля не поминула людину лише тому, що вона явища, дії, вчинки, закони, речі називала їхніми справжніми іменнями. Звичайно боляче. Докладалося таки чимало зусиль, щоб і перечитати якнайбільше, й простудіювати якнайглибше та й засвоїти якнайстійкіше: щоб по тому в житті, як доведеться, не кліпати очима, пригадуючи якусь дату, чи назву журналу, чи прізвище вченого або критика, чи зміст якоїсь монографії. І ось, як написав колись Антін Крушельницький, все те було “Надаремне”.

А з тою “об’єктивною” дійсністю, як ти пишеш, і не нагадуй. Іще з парадніх дверей і так, і сьак, та й то не зовсім, а що робиться за лаштунками, за параванами, то й писати навіть гидко. Які вбивчі блискучі характеристики всьому такому подавали Леся Українка, Володимир Самійленко, Іван Франко, Тарас Шевченко. Є з кого брати приклад. Так чому 770 українських письменників мовчать, ніби в них роти зашиті й руки позв’язувано?

Оце зараз думаю над українською народною піснею. Її майже виключено з концертних програм, її не вивчають по школах,

її не співають на селі. Створено такі “специфічні” умовини, щоб якнайшвидше задушити ту пісню. І в цьому напрямку багато “досягнуто” і “зроблено”. По радіо і радіолах панують “Чорні ко-ти”, “Ах, мой милый” і те інше. Гнітить і пече думка: “Кому це по-трібно? Для кого від цього користь? “Хтось” хоче створити “єди-ну, неподільну”. Яка ганьба, який сором! І це по всьому тому, скільки витерпів і переніс цей недолугий сорокамільонний народ.

Вітай дружину й донечку.

На все добре. Твій Ст. К..

Жовтень, 3, року 1970. Субота.

**НЕЗАБУТНІЙ ТА ЛЮБИЙ
ДРУЖЕ МІЙ, ІВАНЕ САВИЧУ!**¹⁰

Непідробне спасибі тобі за ласкаву листівочку. Все мислю, як твоє здоров’я та як ти себе почуваш, бо я товчуся на ришто-ваннях на будівництві мостів, то ніби нічого. А дуже хочеться з тобою посумувати-порозмовляти. Майже нікого вже не лишило-ся в мене зі старих знайомих. Зараз і письменники, й критики, і вчені тримаються певного шаблону, з острахом перевіряють ко-жний свій рядок. Хіба ми в 1917, 1918 роках могли подумати, що для живого людського слова можуть бути якісь шори? Дико стає, коли замислишся, до чого ми дожилися. Де та демократія, де соці-алізм, де рівність? Не дивуйся, не смійся з таких запитань. Їх ви-кликає саме життя. І не в одного мене вони виникають.

Найсердечніший привіт усім твоїм хатнім.

Щасливо! Твій Ст. К..

Грудень, 27, року 1967. Середа.

**ВЕЛЬМИШАНОВНИЙ ТА ДОРОГИЙ
МІЙ, ІВАНЕ САВИЧУ!**¹¹

Уклінне спасибі тобі за привітання з Новим Роком та хоро-ші побажання. Хочу і бажаю, щоб тобі і всьому твоєму родові в цьому 1968 році все велося якнайкраще, щоб здійснювалися без клопотів усі Ваші наміри та бажання.

Сприводу видання “Автошляхового словника” – дивитимусь з риштовань на будівництві мосту у воду й виглядатиму золоту рибку. А до кого ж ти бідненький звернешся, щоб надрукувати твори Михайла Драгоманова? Річки ж біля тебе близько нема.

Та й дотепний ти, друже любий мій. Головне – не журишся, смієшся. Це добре.

А я журюся. Приїхав із “столиці”. У Києві не був давно. Сподівався на поступові зміни, на якесь прояснення. Нічогісенько. Нахабний розгул русифікації. Українського слова майже не чути. По установах – узенький філістерський дух. Заклопотаність дрібними, власними, суто міщанськими справами. Кар’єра, посада, справи хатнього інтер’єру, перебирання кісточок і брудної білизни знайомих, гулянки – ось теми для розмов і дебатів.

У Спільці письменників України почав був розповідати про ті неподобства, які діються в провінційних хашах, про радіопересилання, про кінофільми, про недоречності в літературі. Загребельний здивовано дивиться на мене, Зарудний дорікає скрайності моїх поцінувань і поглядів, О. Гончар скаржиться, що завантажений дуже, нема коли; ото тільки В. Коротич і прислухався до того, на що я скаржився.

Так і пішов я від тих творців слова з порожніми вухами. Іду та й мислю собі: “Де ж ті захисники народної культури та мови?”

Найбільше обурює інертність, порожнеча, політична сліпота, брак елементарної національної гордості, неосяжна ширина перевертництва, цілковита відсутність будь-якої свідомості та громадської мужності в нашому суспільстві.

Отара, навіть не овець, а телят. Обридлі стереотипні речення й міркування, порожня балаканина. А вже щодо радіопересилань, то й говорити не хочеться. І ось мільйони довбень слухають і мовчать.

Тупцювали ж кияни на демонстрації в “столиці” під згуки “Слався, слався наш русский царь...” з опери Михайла Глінки “Життя за царя”.

Вибач за гіркі рядки.

Завжди незмінний твій Ст. К..

Листопад, 1, року 1981. Неділя.

**ВИСОКОПОВАЖАЄМИЙ ТА ДОРОГИЙ
ІВАНЕ ПАНЬКОВИЧУ!**¹²

Дістав Вашого ласкавого, прихильного листа. Зрадів, що відгукнулися. З неослабною увагою читав Ваші милі, дружні рядочки.

Спасибі велике за листа й за добрі побажання.

Знаючи Вашу велику завантаженість та відповідальність за неї, сумуючи, переживав Вашу мовчанку, але згадував часто-часто.

(...) Перебуваючи у Львові, пішов на Личаківський цвинтар вклонитися могилам українських корифеїв. Найшов могилку неперевершеної, незабутньої Соломії Крушельницької. Це невисокий горбик, а на ньому малесенька плитка з надписом: “Соломія Крушельницька, 1872 – 1952”.

Закипіло, запекло в грудях! Прибувши до рідного куреня, написав до редакції “Жовтня” листа.

Як це так, писав, української та світової слави співачці супергеніальній Соломії Крушельницькій немає відповідного спомника на цвинтарі. Та цій славній доньці вкраїнського народу належить спорудити такого надгробка, якого побудувала на могилі чоловіка Мавзола його дружина в Галікарнасі.

Немає грошей у держави? Зверніться до громадськості. Найдуться люди, що знайдуть копійки, щоб таки стояв відповідний спомник на могилі ультрасвідомої українки – Соломії Крушельницької.

Перший надішлю місячні зароблені й надсилатиму скільки треба щомісяця, аби тільки встановити мавзолея на могилі співачки невмирущої слави.

Городину зібрав і позаносив у льох – капусту, буряки, картоплю, моркву, квасолу, горох – на зиму вистачить.

Обнімаю, тисну Вашу дружню руку, діточок цілую, дружині сердечний привіт.

З пошаною дід Степан.

Листопад, 1, року 1981. Неділя.

**СЕРДЕЧНОПОВАЖАЄМИЙ ТА ДОРОГИЙ
ІВАНЕ ПАНЬКОВИЧУ!**¹³

До Вас два прохання. Напишіть, будьте ласкаві, два листи – Костенко Ліні та Дичковій Лесі. Адреси подаю: (...).

Перша – це поетеса, авторка роману у віршах “Маруся Чурай”.

Унікальний історичний твір. Із нього читач довідується в чарівній поетичній формі про життя, звичаї, судочинство, становище України в середині XVII сторіччя. Варте великої уваги те, що більшість осіб, поданих у романі, не вигадані, а дійсно жили й працювали в ті часи.

Несамохіть напрошується порівняння роману “Маруся Чурай” із романом О. Пушкіна “Євгеній Онегін”.

І за кількістю персонажів, і за широтою розгортання подій, і за мовою, і, особливо, за соціальним змістом, то “Євгеній Онегін” – убожество проти “Марусі Чурай”.

Тому прошу Вас і Вашу шановну родину, щоб Ви відповідно подякували поетесі за чудовий твір, над яким вона працювала шістьнадцять років.

Леся Дичко – композиторка. В неї вже є складні музичні твори, як ось її симфонія.

Треба просити її, аби вона зобов’язалась і створила оперу “Маруся Чурай” за історичним романом у віршах Ліни Костенчихи. На це є багато причин. Невідомо, наприклад, опери, створеної жінкою. І раптом! Опера жінкою складена, та ще й за сюжетом твору теж написана представницею кволої статі.

Та це ж буде світова сенсація!

Слухати й дивитися таку оперу не підуть, а побіжать і в Мілані, і в Буенос-Айресі, в Лондоні і в Токію, в Торонто і в Мадриді, в Нью-Йорку і в Римі.

Звичайно, створити оперу – це велика справа, але ми мусимо домагатися, щоб ця надія здійснилася.

Тут іще треба розважливості. Наш народ через складнюючі історичні обставини не знає й не розуміє оперної музики, хоч і створив безліч чудових, мелодійних пісень.

Опера повинна бути короткою й чіткою. В увертюру обо-

в'язково вплести мелодію пісні Марусі Чурай “Ой не ходи, Грицю”. Це буде добра підготовка слухача для слухання опери. Замислився оце над лібрето. Щось вигадаю.

Отже, пишiть, дякуйте й просiть i поетесу, й композиторшу. Та й студентiв спонускайте до того.

Завжди згадуючий про Вас i Ваших милих донечок та дружини Ваш дiд Степан.

Червень, 5, року 1984. Вiвторок.

**ДРУЖНЬОПОВАЖАЄМИЙ ТА ДОРОГИЙ
ІВАНЕ ПАНЬКОВИЧУ!**¹⁴

Прибув Ваш докладний лист iз 26-го травня. Дуже зрадiв, що вiн дiстався до мого куреня. Бачите, написав листа до дiвчини Люди, що виростала в дитинствi на садибi при куренi. Вона зараз на другому курсi Музично-Драматичного iнституту iм. Карпенка-Карого. Радив їй уважно прочитати iсторичний роман у вiршах Лiни Костенчихи, а по тому пiти з подругами-студентками до поетеси й щиро подякувати їй за епохальний iсторичний лiтературний твiр.

Крiм того, наказав Людi (вона надiслала менi адресу Лесi Дичкової), щоб вона з товаришами настiйно просили композиторшу розпочати роботу над оперою “Маруся Чурай”.

Той мiй лист “загубився” на шляху до Києва. Звичайно, надiслав другого.

Побачимо.

Дивуюся, що Ви й до сього часу не написали до наших талановитих жiнок. Чекаєте, коли з’явиться квалiфiкована рецензiя на “Марусю Чурай”?

А ось, як почали вилучати iз “Кобзаря” з 1976-го року один за одним твори: “Iржавець”, “Чигирине, Чигирине”, “Розрита могила” та iншi, чи дуже заперечила, чи вiдгукнулась на те “Лiтературна Україна” чи “Радянська Україна”?

А люди писали звiдусiль, обурювалися, вимагали вмищення в “Кобзар” вилучених творiв Великого Українця.

З минулого року ми маємо гарно виданi “Кобзарi” з вилученими творами.

“Краплина за краплиною й камінь довбає”.

Так що, писати, прохати, вимагати треба. Не слід забувати, що на кожній і кожному з нас лежить борг, відповідальність священна, велика перед народом і перед самим собою.

Ви зауважили, що прохання та листи можуть “насторожити” композиторку. Та доки ж ми і від чого будемо “насторожуватися” – нехай йому лихо.

Тут заперечень не може бути – писати треба.

А так – час уже замислюватися над подальшим майбутнім старшої донечки. Будівницею вона не хоче бути. Гуманітарні науки – це широченне поле для розвитку людського інтелекту. Хоч би й рідна чи інтернаціональна філологія. Це море цікавого. Тут на перешкоді стають умови часу, які вимагають один і той же персонаж чи твір трактувати то так, то інакше.

Географічні науки вимагають багато мандрувати. Добре, що є час поміркувати.

Читаю, сапаю, пишу, полю, насаджую, милуюся квітами, їх багато.

Родині дружній сердечний привіт.

З правдивою пошаною Ваш дід Степан.

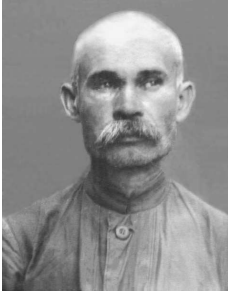
^{1-4; 6-7} Листи родичам у м. Шполу, що на Черкащині.

⁵ Лист до земляків у село Козацьке, Звенигородського р-ну на Черкащині.

⁸⁻¹¹ Листи до Івана Савича Романченка, відомого львівського драгоманознавця, з яким Степан Кожум'яка навчався в 20-х роках в Одеському ІНО.

¹²⁻¹⁴ Листи до Івана Паньковича Фецовича, викладача інженерно-будівельного факультету Державного університету “Львівська політехніка”.

ЗДОРОВЕ СУСПІЛЬСТВО – ЗДОРОВА НАЦІЯ або **ВИХОВНИЙ ІДЕАЛ СТЕПАНА КОЖУМ'ЯКИ**

В джерельну основу підрозділу покладено листи Степана Кожум'яки 1950-х рр. до дружини Катерини Дмитрівни із заслання на вічне поселення. (Сибір, Великий Улуй Красноярського краю).

“Людина й оточення”

Серпень, 11, року 1953.

ДОБРИЙ ДЕНЬ, КАТРУСЬО!

Дістав твого прихильного листа з 30-го липня. Мислив написати тобі дещо про белетристику сучасну, але ти в листі зачепила такі актуальні теми, що змушений відкласти свій задум.

Людина й оточення. Звичайно, надзвичайно важко ізольоватись од поруч тебе існуючих людей, особливо тоді, коли доводиться на кожному кроці здибатись із ними як не в службових, то в дрібно-приватніх справах. В такому разі треба уникати будь-якого філістерського зближення зі сусідами, й тим більше доходити до фамільярності. Це перша умова. По тому треба пильно стежити за собою, і як тільки родиться охота захопитись одягом, їжею, тинами, городами, садками, ремонтами, курями, коровами, дровами, сіном чи чим аналогічним; або якимось чином виникне бажання довідатись до кого залицяється сусідка, з ким піячив співробітник, куди їздив голова підприємства, де взяв грошей завідуватель, чому ходили до церкви вчительки і таке інше – то треба негайно і рішуче вигонити ці думки. Є мистецтво, музика, наука, техніка, природа, на які слід звертати увагу й намагатись їх осягнути. Світ великий, у ньому все своєрідно влаштовано. Зрозуміти й осягнути

це – ось мета дійсної людини. А як світ безмежний, то й прагнення повинні бути неосяжними. Стара приказка “Ars longa, vita brevis” ніколи не втратить свого прекрасного значення. Людина – частина природи. Це її найвищий витвір. Тоді й вона не повинна залишатись поза нашою увагою. Так. Але чоловіка, чи краще людину, треба спостерігати і вивчати в усіх її нюансах, не копірсяючись у брудній білизні індивідуального життя, а досліджуючи типові прояви найрізноманітніших поривань і відхилень людського духа на зразках, піднесених у творах письменників, які геніальним оком просякли в найглибші закарелки людських душ, узагальнили їх і дали невмирущі зразки представників роду людського. Поступ є могутній чинник проти застою. Пам’ятаючи про це, ніколи не зануришся в багно. Систематичне самопідштовхування не допустить до снідіння. Наш дух повинен щогодинно поривати нас до світлого пізнання світу й самих себе. Краще зрозуміти до кінця Лукаша з “Лісової пісні” Лесі Українки, ніж намагатись довідатись, що варила сусідка (...).

На все добре. Степась.

Вересень, 11, року 1953.

ДОБРОГО ЗДОРОВ’Я, КАТРУСЬО!

Прибув твій лист із 29-го серпня. Спасибі.

Гей! На базар треба ходити, коли треба (адже є люди, що йдуть на базар, коли не треба), город треба збирати, чи там копати, за садком треба доглядати, плиту мазати, але зовсім не приділяти їм, так би мовити, духовної уваги, робити швидко, механічно, не присвячувати їм і молекули свого життя.

Гуртових, павлушенок, степанових треба слухати і навіть підтримувати з ними розмову для того, щоб одчувати той страшенний контраст, ту прірву, ту з’яючу безодню, яка віддаляє їх од поступової, культурної людини.

Їх лексикон повинен нагадати й підкреслити потребу про дбання безумовного очищення мови від запаплюжених провінціалізмів, від гидкого жаргону; він повинен скеровувати до ригоризму в мові. Поведінка таких, осівших у намул людей, мусить викликати палкий протест і потягнути до самоспостереження, під-

тягнення, нагадати про такт, власну гідність, етику та естетику в поведінці.

Розмовляю і я з п'яними калмиками, дико-півграмотним, лайливим начальством, пересудливим жіноцтвом, і під час розмови перед моїми очима постають типи п'янюг, брехух, плітників, язикатих перекупок, невігласів, поданих у класиків красного письменства.

Спостерігаю й мислю, що ось, мовляв, до якої вузькості, обмеженості та блюзнірства можуть ізнизитись і дійти люди. Це застередує мене: я хапаюсь за книжки, за міркування, за науку, щоб не загрузнути в смердючому багнищі негативної селянщини.

Але ж ти й тонким гумористом стала: ну хто б вигадав так удало використовувати і застосовувати поради лікарів щодо спання та лікування серця. Слухав якось одного професора по радіо. Він теж говорив про серце, лежання й сон. Договорився той учений до того, що я зареготав і встав із ліжка. Та де ж – радить лежати по ?! ?! вісімнадцять годин на добу !!!!

На все добре. Степась.

Травень, 28, року 1950`.

ДОРОГА КАТРУСЕНЬКО!

Тяжко та неможливо подати на папері того болісно-пекучого стану, до якого дійшов. Думи розтрують, роз'їдають серце. Людське існування здається гидким і нікчемним до жаху. Все одне одному протирічить, на кожному кроці потворні парадокси, а вкупі все складає такий монстровий калейдоскоп брехні, що не хочуть очі дивитись на нього. Все навколо гнеться, кривляється, машкариться. Жодного нормального обличчя. Де ж люди? Люди де? Подумати тільки! І так од столиць до хуторів. Що робити, де подітись, куди втікти від цієї бридоти, Катрусьо? Зустрінься з першою ліпшою людиною, не важливо, чи то знайомою, чи незнайомою, й послухай її, а особливо вдивись у неї, вдумайсь у її міркування, приглянься до її обличчя і ти зразу знайдеш нещирість, гірше – брехню, облуду. Що ж це таке, Катрусьо? Діти, діти і ті такі ж. Ось і живи (...).

На все добре. Степан.

Серпень, 20, року 1950`.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, ДОРОГА КАТРУСЬО!

Лист з 8-го серпня дістався справно. Дякую (...).

Твоя правда – не вмію робити аби як. Це моя хвороба і моє лихо. Ось ми зараз гребемо сіно. Не можу припустити, щоб сіножать була похожа на смітник, тобто не чисто вигребена, з покинутими шматками недогребів, з клоччям сіна: це, по-перше, тому, що на косіння сіна трачено ж сили, як же його кидати, не шанувати власної праці; а, по-друге, від праці своєї не відчуваєш ніякого естетичного вдоволення, навіть неприємно, огидно дивитись на свій труд, а я люблю зробити як слід, і за це маю власне, ні від кого незалежне моральне вдоволення.

Звичайно, що моїм колегам та й багато ще декому дуже далеко до такого внутрішнього змісту й розуміння праці – їм аби швидше і як-небудь, але мене, видно, не переробиш, хоча через це доводиться робити більше.

Ти зауважуєш, що в старих культурних людей багато більше альтруїстичних чуттів і думок, ніж у сучасних демократичних людей, і замислюєшся над тим, чому це так. Соціалізм – це дух, це те, що Іван Франко влучно схарактеризував у “Гімні” словами – “що тіло рве до бою. Рве за поступ, (не “за ногу”, пригадуєш?!) щастя й долю”. Соціалізм повинен нести в собі і з собою всі кращі, гуманні поривання дійсно цивілізованої людини. До цього треба дійти і розумом, і чуттями через освіту й широкий світогляд. Старі люди з широкою освітою розуміли й розуміють цілком це, через що все соціальне світиться в них і з них. Сучасна людина соціальна, чи краще мовити quasi-соціальна, визнала за бога матерію у найвulgарнішому розумінні цього слова. Про суто матеріальний бік життя сучасність лише мислить, часом до сміху, до огиди, і за тими маленькими дрібними матеріальними прагненнями вона іноді втрачає образ не лише соціальності чи соціальної, а взагалі людини. Досить лише спокійно збоку простежити поведінку й прагнення першого ліпшого сучасного чиновника. Та, кому я кажу, ти й сама блискуче й прекрасно бачиш, скільки в ньому того соціалізму й демократизму, а причина все одна – вульгарна матеріальність. Приміщення, посада, кар’єра, чевіки, пальто, etc. – то мотлох, за яким ізникла дійсна людяність.

Завідувач райшляхвідділом – людина років 30-35, колись він ніби був трактористом. Має плутану початкову освіту. Мислить прокласти собі шлях ортодоксальністю. Символ його віри – покора, якої він вимагає від службовців. Значення трудової дисципліни для нього terra incognita. Перед начальством підводиться і уособлює бездоганний, абсолютний послух. Часом йому сниться, що він замісник голови райвиконкому, а голова на той час у відпустці і “він господар району”. Звичайно, про цей сон він нікому, ніколи, нічого не каже. В справі шляховій він розбирається, тобто чув, що є різні шляхи, на них – мости й труби, і що всі вони обов’язково повинні бути в проїжджому стані. Як і чим досягти цього його мало обходить. Він визнає, що наука велике діло й менторським тоном зауважує співробітникам, що треба вчитись, і не дає їм можливості взятись за книжку. Сам з великими труднощами “проробляє” за місяць “Блокнот-агітатора”, і то не завжди. Завідувач твердо переконаний, що він, а не Верховна Рада, може зовсім довільно відмінити й надавати дні відпочинку. Для цього досить милостиво сказати, що в цю неділю вихідний, або грізно – “завтра”, тобто в неділю, вже другу, треба працювати.

Лишайся моторною. Степась.

Жовтень, 14, року 1953.

ДОБРИЙ ДЕНЬ, КАТРУСЬО!

Поспішаю подякувати тобі за пакунка, якого ти надіслала в жовтні місяці. Яблучка ще й сюди прибули зелені. Ти з обережності вибрала найтвердіші. Та нічого, вони тут досягнуть.

На диво, потепліло. Сніг потанув. Навіть подував теплий вітерець. Зараз заходило, але не дуже. Проходять дощі. Село потонуло в багнюці, а вечорами в мороці. Трудящі підсипають хати на зиму, й вулиці перетнула вздовж і поперек мережа рівчаків, канав і ям, так що, коли пішохід не затямив собі цієї мапи з-за дня, то краще йому не вирушати ввечері в будь-яку подорож.

Сірі дні минають безкольорово, одноманітно. Квола робота в шляховому відділі не може зацікавити і захопити людину.

Мета населення спрямована в двох напрямках. Чоловіки з усіх сил шукають, де б добути грошей, щоб випити горілки чи самогону. Цим заповнений їх мозок, над цим питанням клопо-

чуть думки чоловіків. Вони вважають, що це найбажаніше досягнення – очамрити від алкоголю. Жінки не відстають од них, але в них трохи інші прагнення. Щоб вони не робили, в їхніх “чарівних голівках” завжди кипить бажання збігти десь (літерально так) і попашекувати, в найтонкіших деталях – до молекул, до атомів розібрати в кого, чому і що в борщі кипить. Вони намагаються використати кожну годиночку, кожну хвилину: чи то біля криниці, чи в крамниці, чи по дорозі на працю, чи на самій посаді. Та ще поспішають, перебивають одна одну і аж тремтять, щоб не оминати якої деталі в брудній білизні сусідів. Наколи б хто намігся вивести їх із цього магічного кола, вони б почамрили або навіть похворіли від туги.

Працюю. Читаю. Джек Лондон своїми оповіданнями не дає дрімати знесиленому від туги мозку.

Нещодавно була передача по радіо з Києва. Основою передачі була музика, що мене дуже потішило. Відомий співець Гришко виконував дитячу пісню:

“Тихесенький вечір на землю спадає
І сонце сідає в зелененький гай.
Ой, сонечко ясне, чи ти притомилось,
Чи ти прогнівилось? Іще не лягай...”

Цю пісеньку я колись вивчав із маленькими дітьми, коли ще перші роки вчителював на селі. Очевидно, тому вона викликала в мені струмуюче емоціональне зворушення, внаслідок якого я цілий вечір ходив ніби хворий. Але виконував Гришко її класично.

На все добре. Степась.

“Село і місто”

Серпень, 19, року 1953.

ДОБРИЙ ДЕНЬ, КАТРУСЬО!

Ти якось про температури питала. Вчора ішов із роботи в гумових чоботях і в ноги змерз?!?! Сьогодні ранком померзли гарбузики й помідори. Я сам не вірив своїм очам. От край, так край.

Прочитав “Україну” за червень. На цей раз хоч обкладинка ніби не тенденційна. Зміст вражає своєю просто таки клерикаль-

ною трафаретністю. Та й шаблон можна ж хоч трохи урізноманітнити. Редакція й про це не дбає, а швидше боїться й штампує одне й теж. До всього, цей номер журналу вражає своєю скрайньою міщанщиною: огірки можуть бути і смашні, й хороші, але займати ними цілі сторінки журналу не слід би. Читаючи примірник, хоч-не-хоч, а згадаєш улучний вираз блаженної пам'яті князя Вяземського “квасний патріотизм”.

Ти якось зачепила питання про село й місто. Стара й завжди цікава тема. Її руба поставив ще Жан-Жак Руссо. До неї звертались і Квітка-Основ'яненко, і Авербах, і Жорж Занд, і Тургенєв та й багато інших. Ніяк не можна заперечувати, що у великому місті накопичується найбільше найпоступовіших досягнень і науки, й техніки, й мистецтв. Рівнобіжно з тим у тих же таки містах чиняться найжахливіші злочини, зароджуються найскладніші хвороби, що набувають масштабів епідемій. Найбільш заплутані кримінальні справи, так у цивільних, як і в карних аномаліях людського життя, виникають у великих містах. Але найвитонченіші поривання чуттів, найделікатніші потреби й вибаганки смаку подає місто. Адже в Парижі, а не в Листопадовій родяться моди. Вселякі технічні вдосконалення надходять теж із міста. Зате село дає місту хліб. Треба мислити, що знівелювати різницю між Київом і Андріївкою – думка утопічна. Зовсім смішні вказівки на те, мовляв, різниця між селом та містом стирається, бо в селі з'явилося ліжко з нікельованим бильцем чи патефон. Щодо впливів на характер мешканців та їх поведження ти влучно підмітила. Хочу тобі нагадати, що місто в розумінні етики й естетики присіло занадто низько. Візьми літературу, зокрема белетристику.

На все добре. Степась.

Серпень, 23, року 1953.

ДОБРИЙ ДЕНЬ, КАТРУСЬО!

Неділя. Відпустка. Відпочиваю. Робити є що, але не хочеться.

У зв'язку з твоїм зауваженням про негативний вплив села на місто мені пригадалися деякі міркування ще минулих часів.

Ще коли був юнаком, доводилося слухати оповідання сільських педагогів про мандрівки в чужих краях. Деякі поступові вчительки й учителі протягом навчального року заощаджували

потроху грошей, а під час літніх канікул їхали закордон знайомитись, як там живуть люди. Повертались вони з поширеним світоглядом, жвавіші й розповідали багато цікавого. В пам'яті схоронився інтересний епізод. Учитель, розказуючи про Францію, сказав, що там селянки ходять у капелюшках. Це викликало десятки зауважень, велике здивовання. Йому не вірили. Хтось зауважив, що було б, якби на нашу Христю та одягти брилика. Село безумовно вирішило б, що вона збожеволіла. Піднявся регіт. Село в усьому, а особливо в зовнішньому убранні, страшенно консервативне. Зараз у цьому можливо помітити досить великий зворух. Капелюшок, брилик чи шапчина на селянці не викличуть великого здивовання. В цьому та в деяких інших дрібничках, дійсно, можна побачити відсутність різниці між містом і селом. Але це лише зовнішня схожість. Якогось внутрішнього зрівняння й шукати не варт.

Ти спостерегла нетактовність і грубість у поведженні міщан (вживаю це слово в розумінні мешканців міста) і віднесла це за рахунок впливу села. Не будемо дебатувати й заперечувати цього явища. Але і ти, і я, й багато інших, особливо вчителів, знають місто останніх часів, знають родинне життя, а особливо дітей, – і дома, і в школі. Не можна сміливо сказати, щоб поведінка дорослих і дітей міщан відрізнялася особливою витонченістю. Можна помислити, що багато селянства переїхало на життя до міста й принесло туди грубість. Не без того, але ж де тоді культурні традиції й культурні звички корінних міщан? Невже вони поступилися перед неотесаною селянщиною? Ні! Тут щось не так. І самі міщани знизилися щодо етики в поведінці й на людях, і ще більше – дома. Вони не подають тактовного прикладу в делікатному поведженні сільським неофітам, а часом самі стають прикладом і невитриманості, й нахабства. Все це разом і складає той неприємний тонус у поведженні публіки на вулицях і у всенародніх місцях і в Одесі, і в Києві, і в Москві. Зрозуміло, що вся справа полягає у вихованні і в сім'ї, і в школі, та, треба до речі додати, і у вищих навчальних закладах, але щільно цим питанням поки що ніхто не цікавився й не займався. Село лише частково, часом і карикатурно, малпує місто, додаючи до всього свої, в більшості негативні, риси.

Лишайся здоровою. Степась.

“По той бік добра і зла”

Грудень, 11, року 1953.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЬО!

Трапилось те, що невмолимо повинно скоїться із кожним. Зінаїда * пішла по той бік добра та зла передчасно. Надмірна праця, нервова полохливість та внутрішні психологічні суперечки зламали досить міцний організм. За молодих років вона ретельно квапилася здобути якнайбільше знаннів, поширити світогляд. В мені вона завжди будила поступові думки, підштовхувала передове мислення. Потім пішла працювати на село, а я взявся за освіту – наші стежки почали поволі розходитись і вона, нарешті, відштовхнула мене. Причиною розладу був мій скрайній запальний реалізм щодо суспільного життя й упертий нахил до нещадної критики дій і вчинків галасливого оточення. Це все не зменшувало моєї пошани й любові до Зінаїди, бо вона ж була першим моїм проводирем у перших кроках мого свідомого життя.

Минали дні і роки, й сестра все менше виявляла цікавості до моєї долі, хоч я завжди був удячний їй за виховання в мені прихильності до науки й намагався скрізь, настільки я міг, допомогти їй та й її родині в тих випадках, коли вона сама неспроможна була витримати натиск обставин. Зінаїда не помічала (або не хотіла того показувати) моїх намагань до нормальних родинних взаємовідносин і, нарешті, зовсім одцуралась мене. В мені заговорила запекла гордість, може й не виправдана, як молодшого брата, але, як я не намагався її зламати, вона змушувала мене мовчати.

І я мовчав.

Так вона пішла від нас. Можливо, й не згадавши того брата, що крокує останні роки життя в далекій, холодній, непривітній чужині. Коли це й так, то це її право. Ми ніколи не повинні нав'язувати будь-кому свої думки та міркування.

Смерть – це велика нерозгадана таємниця, й коли ми стаємо перед нею, як перед неминучим фактом, то в кожного виникають тільки йому одному властиві думи, й корегувати їх – означає не поважати своїх.

Журливо віддаю пошану й приношу непідробний жаль по-

* Рідна сестра Степана Кожум'яки.

кійній сестрі, яка прожила життя не зовсім так, як хотіла...

Хотів би тебе попрохати: як ставитимете ограду над могилою Зінаїди, поставте хреста на могилі Люби.*

Лишайся міцною духом. Степась.

Грудень, 13, року 1953.

ПРИВІТ ІЗ ЧУЖИНИ, КАТРУСЬО!

Неділя. Як же тоскно. Пішла у царство тіней Зінаїда. Підемо туди й ми. Всі неминуче йдуть туди. Та мало хто про це мислить. Захоплені виром життя, до самої труни люди прагнуть, сподіваються... Чого? Здійснення бажань, мрій. Яких? Багато їх, а що вони варті перед подихом смерті. Що те життєве море перед всевладним, всеосяжним небуттям? Останнє, ніби жартуючи, дає нам мить складним комбінаціям матерії про щось помислити, як тому метеликові, що вранці родиться, а надвечір гине, щоб потім без жалю, без вороття загасити полум'я запалавшого духа. Що той вир життя? Ілюзія.

Люди оточили себе умовностями, часто діаметрально протилежними, парадоксальними, й борсаються в них. Умовності доходять до скрайностей, а в результаті – сльози, горе, тортури. Рівнобіжно з цим точаться розмови та міркування про щастя, радість. Але, як люди не будують своє існування по цей бік Лети, при всіх системах так зване щастя квітне із морочним горем.

Скільки і як не міркуй – сумно. Може б, туга менше заїдала, якби не було обізнаності в минулому племені і народів. Історія ж показує, які б хороші ідеї не проповідувало людство, завжди за ними ховаються найморочніші утиски й дикі перекручування тих же ідей. Крім того, за світлими проявами людського духа невід'ємно сліднують ортодоксальнізм, фанатизм, що призводять до невиправної параної.

Людей ізв'язують певні взаємовідносини, що втілюються в словах “родинність”, “дружба”, “любов”, “симпатія” і таке інше. Все це в ріжних відтінках і трансформаціях забарвлює й складає те, що зветься людським існуванням, і для якого встановились у певних народів визначені норми.

* Також рідна сестра Степана Кожум'яки.

...Журно: “Минають дні,
Минають ночі,
Минають літа...”

Очі через вікно дивляться вдалечінь, що димиться снігом над безмежною тайгою, а мозок вирує думками про штучну складність людського життя й примітивність мислення широченного загалу. Люди в переважній більшості – папуги (кольористі). Найбільш складні колізії в їхньому існуванні, зрештою, елементарні, лялькові, примітивні. Вони захоплюються, роздмухують свої дії та вчинки й роками можуть галасати про них.

На все добре. Степась.

“Молода генерація”

Травень, 30, року 1950.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЕНЬКО!

Щось давненько від тебе вістей не було. Вже писав-писав – і все мовчанка. А це, спасибі, прибув з 19-го травня. Мої листи зникають, і знаю чому, та нічого не вдієш (...).

Людина родиться без природжених ідей, Катрусьо. Мені мислиться, що коли б у нас були діти, то не такі б вони були, яких ти бачиш у інших, бо не так би ми їх виховували. Ти придивись та послухай, скільки уваги приділяють ті милі батьки своїм дітям. А як і приділяють, то лише так, щоб їх калічити. Ще Джон Локк сказав, що душа дитини “*Tabula rasa*” (чиста дошка), що на ній напишете, те й читатимете. Ось і пишуться матюки, піячки, лайки, брудні наклепи, пересуди, крадіжки etc., а потім з великим здивуванням та ще й обуренням (ось де лицемірство, ось де гідота) питаються, де воно все це береться.

Крім того, Зайдель довів, що батьки, які розуміють психофізичний розвиток своєї дитини, стежать за ним та гармонійно навантажують фізичний і духовний профіль, тим самим м'яко й, так би мовити, симфонічно розвивають її. Такий погоджений, взаємопідтримуючий вплив батька й матері непереможний. Я твердо переконаний, що ми б не шкодували ніколи за своїх дітей, при-

наймні, я увіклав би в їхнє виховання всі свої сили, щоб вони стали цілком гармонійними істотами, такими, що нам би було не лячно вмирати.

Розумію і добре знаю вагу й вплив оточення, але ще краще знаю і вмію прищепити дитині потяг і прагнення до правди і краси, до істини й знаннів.

Про долю старих не кажи – добре її розумію.

Містка я зробив. Він став причиною, що роблю десятником у райшляхвідділі. За нього мені нараховано 350 крб. Але грошей ще не одержав, нема в комунгоспі.

Лишайся здоровою. Степан.

Грудень, 10, року 1950.

**“Уміти жить – отже, велике діло,
Найбільша загадка грядущих днів...
Уміти жить! Трудне, високе вміння,
Котрого жодна книга не навчить...”**

Іван Франко.

ДОБРИДЕНЬ, КАТРУСЕНЬКО!

Сповіджаю і дякую тобі за пакунок із 10-го листопаду (...).

А в мене останніми часами зачастіли напади страшної безпросвітньої туги. Поволі мозок починають заволікати тяжкі, морочні думи. На груди, чи властиво у грудях, починає щось натискувати й заважати дихати. Хоч як намагаєшся глибоко зітхнути, ніяк не можеш скинути чи зісунути той страшний, невблаганний тягар зі серця. Праця перестає зовсім цікавити. Навіть ворухнутись гірко. Сидів би і марив би, думав, думав, думав. Сядеш читати й ніби перечитуєш слова й речення, але до свідомості вони не доходять. Навіть теми й предмети, автори й сюжети, які можуть і повинні б мене цікавити, не в стані відтиснути тої незламної, потужної навали гірких думок. Усе блукаю тими думами в рідному краї, в рідній оселі. До найменших дрібниць пригадую й щасливі, й морочні години, й працю, й навчання. Все це оповите дошкульною журьбою й настирливим запитанням: “А чому ж я не там?” Ото тільки школярка Люда й розважає ті тяжкі думи.

Їй чомусь ніяк не дається стара історія. Вона ретельно тов-

че її, а потім якось з острахом приходить до мене й просить допомогти. В неї цікаві, допитливі очі. Починаю розповідати їй про події у Вавілоні, про війни асирійського царя Ашурбаніпала, про грецьких богів, легенди і міфи. Останні, які так захоплюють загалом дітей, теж не дуже її цікавлять. Люда уважно слухає і, нарешті, каже, що тепер вона краще засвоїла всі ті назви. Найтяжче їй запам'ятати назви міст, країн, царів та державних діячів. Потім вона йде до господарки й шепоче їй: “А Степан Демидович сумний-сумний”. Що її цікавить і вона із задоволенням учить – так це арифметику й німецьку мову. Дивне якесь сполучення дисциплін.

Іноді повертаюсь із роботи, а вона мие підлогу в моїй кімнатці. Кажу їй, що цього не треба робити, бо я сам помию. Вона відповідає: “Мама мені наказала, щоб я навіть кожного дня у Вас мила підлогу, а ви не дозволяєте”. Фізично вона слабенька й бліда.

Читаю зараз, порівнюючи, мало. Працюю в райшляхвідділові, складаючи будівельно-фінансовий план на наступний рік. Справа клопітна й малоцікава. Хочу просити тебе, аби ти надіслала підручника англійської мови для п'ятого класу. Повчити Люду з'явилось у мене бажання.

На все добре. Степась.

* * *

Жовтень, 24, року 1971. Неділя.

**“Релігія у нас – то морок темний,
Єгипетських жерців деспотія тяжка,
Закопу право – то устав тюремний,
Родинні зв'язки – ниточка тонка.”**

Леся Українка.

НОМО SAPIENS! *

Людина живе, сподівається, міркує, надіється. Так прожив один чоловік багато років. Наприкінці свого тернистого, важкого життя він надумав ізгуртувати зразкову родину. Над цим і почав працювати. В першу чергу намислив, щоб діти дістали вищу освіту. Мало того. Він хотів, щоб вони росли і вчилися при висо-

* Лист до родини Ковалів у м. Шполу, що на Черкащині.

кій свідомості. А знання щоб у них були не мертві, схоластичні, а глибокі і всебічні.

Отож, дбаючи про найширший розвиток тої родини, слід було помислити про відповідні умови для того розвитку. Тут на допомогу прийшли книги. Ними й заповнювалась потроху хатня книгозбірня тої родини. З часом вона перетворилася в зібрання добірних книжок.

Діти дістали вищу освіту, стали вже батьками й зайняли відповідні посади, тобто забезпечились матеріально.

Відіхнув, ізрадив тоді чоловік. Аж тепер почнеться дружнє, змістовне, всебічно багатющє життя.

Мислилося ж, що це буде монолітний колектив, одне неподільне ціле, зв'язане однією ідеєю, одними думками, спільними інтересами. Кожен радітиме, зустрічаючи іншого. А коли із'їдуться чи зійдуться докупи, то вже і не наговоряться, і не насперечаються, і посміються, і пожартують, і посумують. Так що, й розлучатися, розходиться шкода. Бо у всіх же одні думки, бажання, прагнення. І не про якісь там шкарпетки чи сукенку, а про становище в рідній країні, про розвиток культури й мови, про збереження спомників минулого, історії, народного епосу, звичаїв.

Та й про справжнє, розумне виховання дитини, що росте, й тих дітей, що будуть. Для цього в старій ковалівській хаті є відповідні умови й можливості.

Та ще ж і на сучасні події та явища думалося реагувати енергійно, завзято, розумно й гуртом. Адже зараз на Україні не все гаразд із гуманітарними науками і зі широким народним життям. Багато в цьому покручів.

Та “Не так сталося, як бажалося”. Є така мудра народна приказка, а народ творець і мудрець.

Що вийшло з вимріяної, ідеальної родини: розбрат, непорозуміння, плітки, інсинуації, заздрість, лють, недовір'я, дрібний ультрафілістерський егоїзм, безпідставна пиша, самопідвищення, непотрібне гордування і, нарешті, бійка.

Що ж тут залишилося думати й міркувати? Адже це дійшло межі. Далі брести нікуди. Де ж та інтелігентність? Родина ж ніби інтелектуально розвинена, всі її члени мають гарну освіту, їхні взаємовідносини й поведінка повинні стати за зразок увічливості, коректності, витриманості, нервової врівноваженості, найспо-

кйнішого прихильного ставлення не лише одне до одного, а й до знайомих. Вони повинні ясно всвідомлювати й розуміти, яке місце в житті й на світі вони займають; вони повинні твердо й повсякчас пам'ятати й думати про ті обов'язки, які накладає на них та інтелігентність і перед народом, і перед самими собою, і перед дітьми, і перед суспільством, серед якого вони працюють і обертаються. Інтелігентна людина – це світло, що повинно світити навколо себе всіма найкращими якостями серед моря чи лісу безпросвітньої міщанини, буденщини та дрібничковості регресивних, назадницьких, одсталих індивідів. Вона повинна вести перед, бути зразком поступу, справедливості, свідомості, правди та краси.

І ось нема всього того, про що так радісно з гарячою, палкою надією мріялось.

Для чого ж тоді стоять на полиці в шафі чотири томи творів Івана Нечуя-Левицького? Там же є повість “Кайдашева сім'я”, яка вчить, як не треба жити й діяти. Для чого так уперто радилось перечитати уважно повість Бориса Антоненка-Давидовича “За ширмою”? Мабуть же, на те, щоб, прочитавши її, замислитись над тим, як належить ставитись до рідної матері. Нащо ж Леся Українка ще в 1896-му році писала “Товарищі на спомин”?

Всі ці твори та й інші наших письменників підказують і вимагають ставати кращими, людянішими. Вони ж або не читаються, або не лишають у серцях ніякісенького сліду. Тоді ж, до якої категорії, до якого гурту доведеться зарахувати таку родину? До перекупок чи що? Чи, може, ще раз прочитаємо про бабу Палажку та бабу Параску?

Сором і ганьба! Інтелігентні люди так жити не можуть і не повинні. Навіть робітник і селянин зараз не мусять так мислити. В них уже повинні бути шляхетніші, змістовніші, розумніші і теми для розмови, і поведінка, й цікавості. Ширше та глибше слід тепер дивитися на оточення й життя.

Отже, належить гарненько, серйозно й глибоко замислитись над тим, як надалі жити й поводитись.

Хочеться, щоб кожен із Вас уважно перечитав ці рядки й зробив відповідні висновки, а по тому відповів одним словом: “Так” чи “Ні”. І під тим “Так” чи “Ні”, у відповіді, щоб кожен підписав своє імення. Коментарів ніяких не треба.

Чоловік чекає на відповідь. Ст. К..

Літературна ПАНОРАМА

З ГЛИБИНИ ПАМ'ЯТІ

Степан Кожум'яка

СПОМНИК КОБЗАРЮ

У часи найніжнішої моєї юності (мені було тоді 13 років) я чумакував із покійним батьком. Виїздили ми з Гуляйполя. Я сидів на возі й дивився не на Новомиргород, що лежав у долині над Тікичем, а на степ, що розпростерся за Тікичем. Дивився та й думав (а що я тоді думав, то розгадає лишень один Бог). Ось ми взяли соб, перейшли убрід Тікич, піднялися на гору. Дивлюся – знову

степ, степ широкий, безкрайї. Лишень ледь видно ліворуч щось схоже на лісок. Я запитую у батька, що це.

– Дев'ята рота, – відповідає він.

Хоча для мене цього мало. Я думаю:

– Що це – дев'ята рота?

Степ. Та все степ. Нарешті, ми зупинилися переночувати в Дідовій Балці. На другий день той же степ і ті ж дитячі думи.

– А ось і Єлисавет! – сказав батько.

– Де? – запитав я.

– Ген на горі циганські шатра біліють.

До полудня ми приїхали в Грузівку, а на наступний день – уже в самий Єлисавет.

Смутно мені! Сумно мені згадувати тепер мою молодість, мою юність, моє дитинство безтурботне! Сумно мені зараз пригадати тепер ті степи широкі, безмежні, які я бачив тоді і яких уже не побачу ніколи.

Т. Г. Шевченко. “Наймичка”.

Йшов 1924 рік. Посуха 1921 року, хоч і була вже позаду, але сяк-так відчувалася. Селяни почали оживати, почали об'єднуватися в різні гуртки, кооперативи, кредитові товариства та інші об'єднання по спільній обробці землі.

Один із таких гуртків був і в Шполі, що на Черкащині. Де-кілька десятків селян об'єдналися в кредитове товариство, яке ставило собі за мету придбання для загального користування різних сільськогосподарських машин, яких одноосібний селянин не зміг би сам купити. Головою цього кредитного товариства обрали Івана Шурубалка, а бухгалтером Григорія Скотаря.

У Шполі Шурубалки вирізнялися начитаністю, високою громадською свідомістю та активною участю в громадсько-культурнім житті села.

У ті двадцять роки березневі свята (так називалися й відзначалися в народі свята 8-го березня “День жінки робітниці” та 9-го березня день народження Тараса Шевченка, які завжди святкувалися купно) проходили урочисто і велелюдно, до них готувалися заздалегідь.

Готуючись до відзначення 110-ї річниці від дня народження Т. Г. Шевченка, Іван Шурубалко у вузькому колі працівників

контори кредитового товариства висунув думку, що слід би якось і чимось відмітити цю дату. Його підтримали інші конторські працівники та селяни, які на той час були в конторі. Голова кредитового товариства наголосив, що це треба зробити обов'язково та погодити цю справу з усією громадою.

Через декілька днів відбулися збори. Люди одностайно підтримали ініціативу і вирішили збудувати спомник Т. Г. Шевченкові в Шполі. Кошти для цього збирали добровільно: хто скільки дасть, а в бухгалтерії завели окремий рахунок і список людей, хто скільки дав грошей.

З часом до цього заходу приєдналися учителі та інша інтелігенція села. Само собою склався ініціативний гурток по спорудженню пам'ятника, до складу якого увійшли: голова кредитового товариства І. Шурубалко, директори шкіл № 1 та № 3 П. Туровський та Степовий, вчителі Коцюрба, Потапенко, Волошина Сара, Руденко, Коваленко, бухгалтер кредитового товариства Г. Скотарь, селяни Джуровська Фроська, Цибульська Пріська, Цегельський.

Незабаром назбиралася чималенька сума коштів. Виникло питання: хто зможе зробити такого спомника? Довідалися, що у Звенигородці живе літній чоловік, який може виконати цю роботу. Поїхали туди. Ним виявився відомий скульптор Калень Терещенко. Його запросили в Шполу.

Прихопивши із собою фотографії з автопортретів Шевченка, репродукції портретів Тараса художників Репіна, Крамського й інших, Терещенко відразу виїхав до Шполи. З'явившись в конторі кредитового товариства, митець розіклав перед шполянами привезені фотографії та репродукції.

– Якого Ви хочете Тараса? – запитав скульптор. Переважна більшість людей, які були при цім, а особливо селяни, побачивши репродукцію з портрета російського художника Івана Крамського, який змалював Тараса в баранячій кожусі та смушевій шапці, коли він повертався із заслання, загули в один голос:

– О!.. Це наш Тарас! Такого й робіть!

Калень Терещенко приступив до роботи, а селяни почали на майдані посередині села сипати могилу під спомник.

У скульптора та селян робота посувалася досить швидко. До травня місяця наступного року могила, підмурок та скульптура

були вже готові.

В день установа скульптури на підмурок зібралося багато людей. Скульптуру везли на гарбі, запряженій волами. Роги волів були прикрашені червоними стрічками. Волів вела Ярина Шурубалко (потім по чоловіку Лисенко), яка була зодягнена в чудовий український стрій.

Відкриття спомника відбулося 10 травня 1926-го року. На відкритті була ініціативна група, багато людей. Прибуло до п'яти осіб родичів Т. Г. Шевченка із села Кирилівки. Співав хор. Колективно сфотографувалися. Відкриття переросло у свято, а урочистість – у триумф.

Настали 1928-1929 роки. Більшу частину ініціативної групи і людей, які брали участь у спорудженні та відкритті спомника, за фотографіями, що збереглися, заарештували й заслали кого-куди, звинувативши в націоналізмові. Іван Шурубалко потрапив у Каракалпакію. Відбувши термін заслання, він повернувся в Шполю, але в 1937 році знову був заарештований і засланий у табори примусової праці під Хабаровським, де і помер від голоду в 1939 році. Так і загинув ініціатор встановлення спомника Тарасу Шевченку.

Прошли роки. Спомник Т. Шевченкові скульптора Каленя Терещенка височів у Шполі до 1964-го року. Цього ж року хтось із начальства, перебуваючи в Шполі, заявив, що спомник Шевченкові має занадто сільський вигляд і його треба замінити сучасним пам'ятником. Очевидно, цей “хтось” мав санкцію ще вищого начальства. Місцева адміністрація поспішно вирішила зняти пам'ятник. Голова міської ради,* начальник міліції, прихопивши із собою кран та робітників, “нагрянули” на площу, щоб зняти спомник. На цей час чутки, що будуть знімати Т. Шевченка, уже поширилися по місту й люди почали збігатись на площу. Виникло напруження. Голова та начальник міліції з краном змушені були припинити знімати скульптуру.

Спомник зняли вночі. Неохайно та безладно. Була пошкоджена одна нога, поламаний один вус, подряпаний ніс і побиті барельєфи. Скульптуру Великого Кобзаря завезли в сарай міської ради і там покинули.

Головний інженер шляхово-експлуатаційної дільниці ШЕД-722, що дислокована в містечку Новомиргороді на Кіровоград-

* У 1938 р. Шпола отримала статус міста.

щині, Степан Кожум'яка, проїжджаючи у службових справах через Шполу, помітив, що монумента Шевченкові на площі нема і запитав у рідних І. Шурубалка, де він дівся. Йому сказали, що його знято й завезено в міську раду, а на те місце буде встановлено другого спомника.

Повернувшись з відрядження, С. Кожум'яка розповів своїм робітникам – бетонярям, арматурникам, теслярам ШЕД-722, що в містечку Шполі знято чудовий пам'ятник Великому Тарасу. Загмоніли робітники. Тут виникла думка: а що як взяти цього спомника і встановити в Новомиргороді?

Вирішили звернутися до голови райвиконкому. Голова райвиконкому Григорій Гуліда радо підтримав цю ініціативу. Звернулися до голови міської ради містечка Шполи, щоб він віддав спомника Новомиргороду. Голова виявився тверденьким, почав здалеку: за нову скульптуру Тараса ми заплатили тисячі карбованців, а ви хочете, щоб ми вам віддали задарма.

У Новомиргороді цей натяк зрозуміли буквально. Заступник голови Новомиргородського міськвиконкому Василь Стороженко викликав до себе голову комунального господарства Недомолкіна Івана й наказав вишукати сто карбованців. Недомолкін довго шкріб потилицю, а таки видав із каси сотню, опісля він довго не міг придумати, як списати ці гроші.

Заступник голови міськвиконкому В. Стороженко, начальник пошти А. Шрамчевський, інженер ШЕД-722 С. Кожум'яка, арматурники Г. Нетреба, В. Залюбовський та бетонярі В. Сиплибий, А. Поветкін взяли вантажного автомобіля і поїхали у Шполу по скульптуру Тараса. По дорозі набрали соломи, щоб зберегти пам'ятник. На цей раз голова Шполянської міськради значно пом'якшав і дозволив забрати скульптуру.

Спомник привезли на виробничий двір ШЕД-722, біля залізобетонного мосту через Велику Вись по шляху на залізничний вокзал, і поставили в кутку відкритого гаража.

Пропонувалося встановити спомник Шевченку в парку в центрі міста, де залишився пагорб, на якому стояв пам'ятник царю Олександрю II, що був знятий під час революції 1917-го року. Це було б символічно, бо, по-перше, Тарас Шевченко перебував у Новомиргороді, а, по-друге, Олександр II не дозволив Т. Шевченку в'їжджати в Москву та Петербург із заслання.

Робітники шляхово-експлуатаційної дільниці погоджувалися всі роботи по виготовленню деталей під спомник і упорядкування майдану робити цілком безкоштовно. Думалось встановити підмурок з відповідним карнизом, а потім колону в іонічному стилі, на якій – постать поета. (Це ніби на зразок пам'ятника Міцкевичу у Львові).

Коли звернулися знову до голови райвиконкому Григорія Гуліди, то він із сумом повідомив, що райком КПУ не погоджується на встановлення спомника Тарасові Шевченку в Новомиргороді. На всі аргументовані доводи про необхідність встановлення спомника Великому Кобзареві поставало єдине: ні! Перший секретар райкому КПУ Захар Присяжний сказав:

– Поки я в Новомиргороді, спомник Т. Шевченку тут не стоятиме.

Працівники шляхової дільниці тоді звернулися в обласний відділ культури при Кіровоградському обласному виконавчому комітеті. Завідуючий відділом культури Жеребцов повідомив, що він надішле відповідну комісію для розв'язання цього питання.

Через деякий час прибула комісія у складі двох жінок і молодого чоловіка. Прийшовши на виробничий двір, вони запитали:

– Де тут скульптура Т. Шевченка?

Григорій Нетреба провів приїжджих до скульптури, вони глянули і всі в один голос заявили, що це робив якийсь кустар. Підійшли й інші робітники.

– Цю скульптуру виконав не якийсь кустар, а досить відомий скульптор Калень Терещенко, який свого часу створював погруддя Карлу Марксу та Шевченку, а також брав участь в оформленні царських палаців, – зауважив Василь Сипливий.

– Ми щось про такого не чули, – відповіла одна із жінок-членів. Тоді жвавий та непосидючий арматурник і бетоняр Володимир Яворський метнувся до червоного кутка дільниці, де містилася невелика робітнича книгозбірня, виніс 14-й том Української Радянської Енциклопедії і на сторінці 355 показав членам комісії, хто такий Калень Терещенко та якої він “кваліфікації”. Комісія знітилася.

– Це, мабуть, одна з його невдалих робіт, – урізномій промирили члени і, сказавши, що це питання буде розв'язане в області, швиденько зникли.

Минав час. З області анітелень. Інструктор обкому КПУ Тарновський Леонід Федорович, хоч і появлявся в Новомиргороді й був добре проінформований про всі районні діла, багатозначуще мовчав, як і належить високопоставленому представникові. В районі та області він значився ортодоксальною людиною.

Тоді працівники дільниці написали колективного листа в Київ до Міністерства культури з проханням про дозвіл на встановлення спомника Т. Шевченку в місті Новомиргороді.

Незабаром надійшла й відповідь з Міністерства культури за підписом Галини Кирилук. У ній повідомлялося, що Міністерство культури не може надати дозволу на встановлення спомника Шевченку в місті Новомиргороді, бо він ідеологічно не витриманий.

Під час переписки у справі здобуття дозволу на спорудження спомника Степан Кожум'яка, відвідуючи музей Тараса Григоровича Шевченка в Каневі, розповів про це співробітникам музею. Завідуюча фондом музею Базилевич обурилась:

– Як це так! Ось як буде завідувач музеєм, – якого на той час не було, – я йому все розкажу, він поїде до Києва й привезе вам дозвіл.

Але пройшов час, і дозволу таки не дали та ще й попередили завідувача музеєм, щоб він не вмішувався в розпорядження Міністерства культури.

Працівники ШЕД-722, не бачучи виходу із ситуації, що склалася, написали дошкульного листа міністру культури, мовляв, чи спомник князю Воронцову в Одесі та Петру Першому в Ленінграді ідеологічно витримані, що вони і досі там стирчать?.. І так далі.

Події набирали обструкційного характеру. Були й веселі скетчі та курйози.

Спомник зоставався стояти в гаражі виробничого двору ШЕД-722. З часом він запорошився. Коло нього стали скидати старі деталі тракторів, автомобілів та інших дорожніх машин. Інженер дільниці зауважив, що не добре, що спомник у такому занедбаному стані, і запропонував упорядкувати цей куточок. Робітники, закінчивши роботу, скульптуру обмили, обтерли та загородили штахетиками. До ніг приставили віночок. Куточок був належно упоряджений.

Другого дня вранці літній уже, але з гумором, продавець крамниці, що була поруч із двором шляхової дільниці, проходя-

чи двором, глянув у куток гаража й остовпів від побаченого. Він повернувся й гукнув через вулицю до сторожа сусідньої установи:

– Чуєш! ...Іди сюди! Шевченко обновився!

– Та ти що?! Не може цього бути! – вигукнув сторож, і вони забились об заклад. Сторож спустився по східцях, перейшов вулицю, зайшов у подвір'я і побачив... Він програв. Негайно було знайдено півлітру й випито. Повеселілі співрозмовники підійшли до скульптури й почали співати “Як умру, то поховайте...”

Інженер шляхової дільниці Степан Кожум'яка вирішив установити спомник у своїй садибі, в квітнику. Робітники обіцяли допомогти йому. Начальник міліції району Коган, дізнавшись про такий намір, порадив Кожум'яці не робити цього, бо буде мати великі неприємності.

Через деякий час Міністерство культури УРСР надіслало музею Тараса Шевченка в Каневі розпорядження забрати спомник поету з Новомиргорода. З музею в Каневі приїхав представник із робітниками й забрали скульптуру. Представник музею невпевнено твердив, що її буде встановлено в якомусь селі недалеко від Канева. Мандата на право реквізувати спомник ніхто не бачив і ніхто нічого подібного не пред'являв.

Так і скінчилася справа.

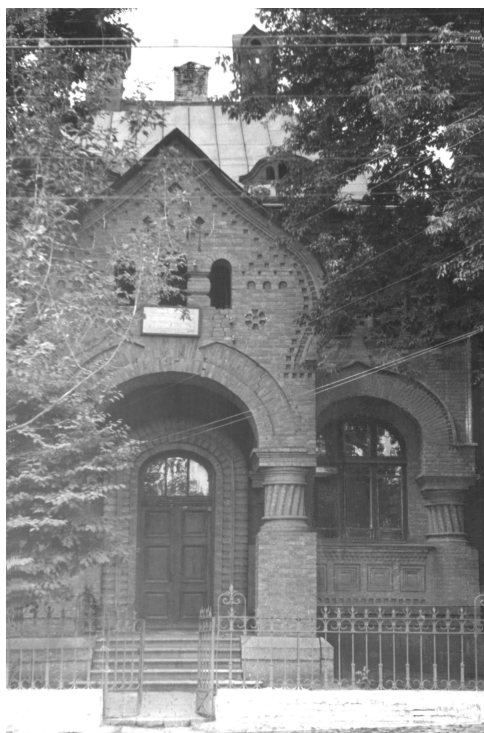
Спомника Т. Г. Шевченку в Новомиргороді до цього дня немає. “...Отаке трапляється на нашій славній Україні...”

м. Новомиргород, 1978 р.

Степан Кожум'яка

ЦЕГЛЯНЕ ДИВО

м. Новомиргород, вересень 1978 р.

Не знаючи свого минулого, не відчуваючи його впливу на сьогодні, не беручи до уваги надбання та працю наших батьків і співвітчизників, не можна виховати патріотичних почуттів та любові до рідного краю, гордості за своїх земляків, за їхні справи на користь народного добробуту.

Шанобливе ставлення до минулого свого народу, до його культурних та духовних цінностей, до його праці є найціннішою рисою людини. Культурний рівень її визначається мірою уболівання за історичне минуле, за сьогодні.

Саме тому, щоб зберегти та виявити зацікавленість і потяг до примноження яскравих сторінок спадщини нашого люду, і пропонується ця згадка-враження про мистецьке творіння цегляних справ

майстрів Новомиргородщини, що на Кіровоградщині.

Автор щиро вдячний давньожителям м. Новомиргорода, які поділилися своїми враженнями та спогадами, а особливо Степанову Григорію Григоровичу та Кравченку Парфентію Андрійовичу.

Перший з них був на закладах будови та деякий час працював підносчиком цегли, а другий працював двірником.

Жив у містечку Новомиргороді, тоді на Херсонщині, по вулиці Салганній (тепер К. Лібкнехта), недалеко від колишньої вулиці Великої Єлисаветградської, грек Мартакі. Він був негоціант і ліверант (баришник). Величезні гурти худоби, найняті ним, погоничі правили в західні країни, де Мартакі продавав їх із небувалими баришами.

Крім того, він наймав кораблі, привозив і продавав такі делікатеси, як ваніль, каперці, імбир, маслини. На цьому він мав також великий зиск.

Ходили чутки, що він помер за кордоном від хвороби амок.

Його дружина – українка, на прізвище Дмитрян. Де і як він з нею познайомився і чи шлюб їхній був офіційним – невідомо. В них тоді вже була літня донька Ганна.

Як батько помер, то доньку повідомили, щоб вона прибула в Каїр у банк одержати свою спадщину.

Коли Ганна прибула в Каїрський банк, керівник банку подав Ганні ключ, який доставили йому по смерті батька від його сейфіка і сказав, що в нього є другий – інакший ключ. При цьому пояснив, що за законом сейф клієнта можна відкривати тільки в його присутності або присутності спадкоємця (двома ключами). Цінностей і грошей було настільки багато, що їй порадили узяти на дорогу трохи грошей, а все останнє буде переслано в Новомиргородський міський банк.

Ганна Дмитрян іще не приїхала в Новомиргород, а кругом уже “дзвонили”, що вона багатюща спадкоємниця. Коли вона прибула додому в Новомиргород, то сини ближчих поміщиків почали приїздити до неї з візитами, як, наприклад, сини поміщиці Новіцької, економія якої була біля села Шмидово, кілометрів за п’ять від Новомиргорода.

Ганна Дмитрян спочатку ввічливо приймала і частувала го-

стей, а потім відверто сказала, що вона їм так треба, як п'яте колесо до воза, а потрібні тільки її гроші.

Після цього візити припинилися.

Року 1910-го Ганна Дмитрян прийшла в міську управу і заявила, що вона бажає побудувати в Новомиргороді лікарню для народу.

Міська управа переполошилася.

Головою міської управи тоді був Іван Ткаченко, членом по кошторисах – Семен Кирилів, членом по господарству – Демид Кожум'якін, секретарем – Терешко Поспелов і писарем – Іван Шаригін. Оце і весь штат при тодішньому населенню 8 тисяч душ.

Коли все вгамувалося і радощі вщухли, то стали вибирати місце під лікарню. Міська управа просила збудувати лікарню в архієрейському саду, який був на місці теперішньої державної цегельні, що по дорозі на Кіровоград. Ганна Дмитрян заперечувала проти цього місця. Вона казала, що як це так, що хворим, а особливо літнім людям, далеко буде діставатися до лікарні. Тоді співробітник міської управи запропонував будувати лікарню в міському саду, що був біля озера Лонго (місцева назва Солоне).

Ганна погодилася, поїхала в Київ і прибула з архітектором-художником М. Павученком, якому й доручила проектувати і керувати будівництвом лікарні.

Закладини лікарні відзначались досить урочисто. Основні котловани освятив благочинний Іван Левицький. На закладах були представники міської управи, громадськість і будівельники. Сама Ганна під наріжний камінь кинула дві жмені золотих та срібних монет і поклала декілька цеглин та вапна в кут будівлі, що їх з пошаною подали каменярі. В котлован кидали дрібні та золоті гроші й інші громадяни. З особливою повагою зверталися до матері Ганни та самої Ганни Дмитрян. Усіх присутніх сфотографували. Десь повинно було б зберегтися велике фото розміром приблизно 24 на 36 сантиметрів. У центрі фото сиділи мати та Ганна в рясних спідницях і біленьких хусточках.

Будувати не поспішали, але за латинською приказкою “*Festina lente*” (поспішай поволі) будівництво проводилось досить успішно.

Архітект-художник М. Павученко встигав скрізь: замовлялася й вивозилася цегла; через сита, майже рік раніше до кладки стін і фундаментів, гасилося вапно; тесався граніт на цоколь. І водночас опрацьовувався проект.

Цегла як основний будівельний матеріал довозилася з цегельні Максимчука, що біля села Виноградівка за річкою Велика Вись, де було глинище, а нижче на березі брали пісок.

Виготовлялася цегла досить просто. Хазяїном та керівником був Максимчук, формувальником цегли – Левченко, а грабарем – Тадей Колосов. Посередині невеликого майдану-кола була закопана вісь від дерев'яного воза, на неї одіте колесо, до якого міцно прив'язане вирло з дірочками. За вказівкою Максимчука й Левченка грабар навозив потрібну кількість глини й піску, які лопатою розрівнювали по колу. Потім він привозив потрібну кількість діжок води, яку розливав на глину й пісок. Далі чіпляв коняку за першу дірочку вирла й поганяв по колу. Коняка місила глину та пісок. Через деякий час коняку чіпляли за другу дірку й вона також продовжувала місити. І так до кінця вирла. Спочатку на соб, а потім на цабе. Коли суміш уже була достатньо перемішана, він кликав Левченка або хазяїна. Ті підходили, брали в жменю суміш, терли її коло вух і вирішували, чи треба додати піску й скільки. Після цього суміш домішувалась і починалося формування в дерев'яних формах на чотири цеглини. Сушилася вона спочатку надворі, а потім у довгому курені, який мав при землі просвіт. Випалювалася цегла соломною. Випалюванням керував сторож. Цегла виходила таких гатунків: перепал, залізняк, червоний, алий, бурий і недопал.

Крім Максимчука цеглу постачали з цегельні Зюзіна, що була на тодішній Чорногорії (тепер на території колгоспу ім. Чакалова по дорозі на Коробчине), та з цегельні Вороніна, що була за річкою, де тепер консервний завод.

Під час будівництва лікарні М. Павученко сказав, щоб для зовнішньої кладки використовували цеглу залізняк (на сучасну шкалу міцності не менше М-150), а всередині вживали червоний.

Фундаменти під гранітні цоколя викладалися з граніту та перепалу на вапняковому чамурі. Цоколь викладено з тесаного граніту надзвичайно щільної припасовки. Камінь брали з урочища Габорівка, що по річці Велика Вись біля села Кам'янка. Кар'єр належав графу Стембоку-Морхотському. Граніт із того кар'єру оброблявся в майстернях Вайнерова, що були в Кам'янці та Новомиргороді.

Канали під фундаменти та котловани копали грабарі Глухови та Колосови, що жили на Виноградівці. До речі, ці ж грабарі

висипали насип перед залізничним мостом через річку Велика Вись.

Кладку фундаментів, цоколя та стін здійснювали місцеві муляри Захар Кам'янович та його родичі – Іван Мороз та інші, що проживали на Чорногорії. З ними працювали їхні старші та молодші сини.

Обробка тесаної фігурної цегли до переднього та бокових фасадів лікарні й будинку головного лікаря вимагали уважної, копіткої та терпеливої роботи. Коротенька деталь: самі майстри, вони так учили й своїх учнів, брали цеглину в руки двома пальцями (великим і вказівним) лівої руки так, щоб вона наче висіла в них у руці, стукали по ній мулярським молотком, і коли вона дзвеніла, то лише тоді цеглина вживалася в обробку, а якщо хоч трішечки хряптіла, то вона відкидалась у бік і йшла на внутрішнє викладення стін.

Цегла обтесувалася за шаблончиками, виготовленими за вказівкою архітекта М. Павученка. Він же ретельно стежив за викладанням кожного ряду цегли по всьому периметру будови.

Гідна подиву його уважність та наполегливість у витриманні всіх задумів та розрахунків свого проекту. Досить і зараз уважно глянути на фасади лікарні, щоб зрозуміти скільки терпіння треба було докласти, щоб створити це цегляне чудо. До цього всього треба додати і пильність та зацікавленість майстрів-мулярів, які з захопленням та любов'ю разом з архітектором дивилися, що виходить з їхніх рук. Адже всі оті колони, склепіннячка, напівколонки, канелюри, капітельки вимагали уваги всіх.

Незважаючи на складність робіт, праця посувалася досить швидко. Перекриття й дах теж здійснювалися новомиргородськими теслярами за порадами архітектора. Дах укрили оцинкованою бляхою місцеві покрівельники Павлущенки Мокій, Ларивон та Прокофій. Ганок був укритий під шашку. Ринви, жолоби, водостоки були виконані з великим смаком і художньо оздоблені.

Зупиняючись на подробицях, слід відзначити, що характерною особливістю всього ансамблю є його соковитий цегляний декор, і в цьому відношенні будинок лікарні й колишній дім головного лікаря особливо примітні.

Треба визнати, що в архітектурно-плановому й об'ємно-просторовому вирішенні будівельний майданчик вибраний невдало – корпус лікарні дещо втрачає в своїй монументальності, а подвір'я

не має простору. Будь розташована лікарня на місці теперішньої цегельні, вона б стала ще кращою окрасою міста Новомиргорода. Але з міркувань, наведених вище, і те, що це лікарня, а не палац, а також із погляду того, що її розташували біля озера Солоного, має свої виправдання.

До речі, озеро Солоне ще чекає, щоб про нього фахівці мовили своє слово.

Орнаментовка будинку лікарні та будинку лікаря дещо відрізняються між собою формами, але орнаменти і першого, й другого витримані в дусі класичних архітектурних стилів.

У плані будинок лікаря являє собою прямокутник із несиметричним боковим розташуванням головного входу. Вхід у будинок, що має форму арки, оздоблений безліччю променів, які перетинаються трьома рядами концентрично розташованих валиків. Щоб надати причілку біля входу парадності, будівничі скомпонували кутову колону, а над аркою виклали із заглибини чотири напіврозетки.

Причілкові та передні вікна оздоблені наличниками, побудованими з полицок, валиків, пілок, викружок. Причілкові вікна виконані з парними, а передні – з одинарними наличниками. Але як перші, так і другі оздоблені красивими випукло-вигнутими арками-фронтончиками. Ніші задніх і бокових вікон орнаментовані восьмипелюстковими розетками, передніх – рослинним орнаментом, символізуючи дерево життя, кетяги винограду, квіточки.

Карниз по всьому периметру будинку складений просто з полицок та викружок, фриз прикрашений безліччю пірамідок, розташованих конусом вниз.

Екстер'єр будинку лікарні має прямокутну форму з двома заду на флангах прибудованими прямокутними апсидами, розміщеними на одній цокольній основі – стилобаті.

Бокові фасади апсид і всієї споруди по горизонталі членуються підкреслено помітним плінтом, виконаним із двох рівнобіжних валиків, що з'єднані між собою виступаючими кутами цегли та фризом. Це чудово символізує мережку вишитого хрестиком українського рушника.

Треба визнати, що бокові фасади апсид і задні стінки всього будинку своїм світло-тіньовим ефектом найбільше завдячують саме мережці та плінту.

По вертикалі фасади апсид членуються просторими вікна-

ми, завітчаними багатими наличниками та гарними фронтонами. Задні вікна лікарні та прибудов прості у виконанні, добре заповнюють простір стін.

Передній та бокові фасади будинку лікарні, що виконані в стилі українського барокко, і являють собою найбільшу значимість та художню цінність всієї цегляної симфонії, яка в руках самобутніх новомиргородських майстрів прозвучала з надзвичайно великою силою, національною своєрідністю та глибиною народного таланту.

Можна тільки дивуватися майстерності каменярів, які своїми здібностями звичайну цеглину червоно-буруватого кольору мовою художніх засобів примусили задзвеніти на найвищому реєстрі цегляного голосу.

Передній фасад лікарні виділяється двома фланговими значними та одним центральним незначним ризалітами, до якого прибудовано ганок. Центральна частина приміщення, яка дещо завищена над переднім фасадом, має дах шатрового типу з завищеним коньком, а з прибудованим до центральної частини ганком з фронтоном надають будинку пірамідальності, висотного простору і являють собою домінанту всього ансамблю.

Дах центральної частини вінчається двома вентиляційними шахтами, з вишуканими фронтонами, які надають будинку ще більшої пірамідальності та просторової закінченості.

Ганок лікарні, що оформляє головний вхід і являє собою елемент українського модерну, має трьохарочну конструкцію на чотирьох стовпах із грушовидної форми дахом. На ганкові та його головних дверях, що виконані у вигляді склепіння, зосереджено розкішне декоративне оздоблення.

У центральній частині будинку та ганку чи ненайбільше втілюється самобутня життєстверджувальна основа національного народного мистецтва новомиргородських майстрів.

Площини стін переднього фасаду гарно заповнені парними високими та одинарними широкими вікнами, які чудово оздоблені рослинним орнаментом і мережкою.

Стіни, вікна та дверні отвори, прикрашені рельєфами, здається, вирізані з монолітного цегляного масиву. Арочні завершення відтворюють гармонійний ритм. Все це надає пластичності, світлотіні підкреслюють рельєфність.

Карнизи прикрашені оздобленням, різним за трактуван-

ням та змістом орнаменту. Цілісність переднього фасаду підкреслюється горизонтальним аркатурним поясом. Зовнішня лінія аркади вималювана цегельною стрічкою. Загалом передній фасад будинку являє собою суцільний цегляний килим, витканий майстрами з обпаленої глини, яка своєю світлотіньовою грою відтворює елементи виноградної лози, польових квітів, життєдайного дерева життя.

Задні, як і передні, фронтони чергуються тою самою українською мережкою та соковитим плінтом.

Перехід переднього фасаду на бокові відтворений за допомогою напівколон.

Легенький ажурний палісадничок перед переднім фасадом колишнього будинку головного лікаря та переднім фасадом лікарні доповнює килимову композицію стін.

Палісадничок був зроблений ковалем з Виноградівки Боїном.

Інтер'єр будови витриманий у суворому супокої – гладкі білі стіни й така ж стеля.

Як на той час у провінційному містечкові центральне опалення було новиною. Монтувалося воно приїжджими майстрами досить ретельно. Між іншим, така деталь: на горищі розводилися труби центрального парового опалення. Виникало питання їхньої ізоляції. Була не одна пропозиція. Радили заізолювати корковою крихтою. Казали обмазати азбестовим тістом, шаром півтора-два дюйми. Запитали Ганну, а вона: “А як краще?” Їй сказали, що краще азбестовим тістом, але це буде дуже дорого. Ганна відповіла: “Коли краще азбестовим тістом, то так і робить”.

Для забезпечення лікарні світлом при лікарні було побудовано електростанцію. Динамо-машина приводилася в рух двигуном внутрішнього згорання. Приміщення електростанції позаду лікарні існує й зараз.

Якось механік Іванов сказав Ганні, що оскільки двигун, порівнюючи, невеликий, як би він не був добре відрегульований, то найменша зміна його обертів буде відбиватися на динамо-машині, і внаслідок цього світло в лікарні буде нерівномірним, що недобре для хворих.

“Можна виправити становище?” – запитала Ганна. Маючи високу кваліфікацію, Іванов порадив змонтувати акумуляторну. Акумулятор буде заряджатися від динами, а з акумуляторної батареї струм подаватиметься на лікарню. Світло в лікарні буде м'я-

ким і рівномірним.

“Так і робіть”, – розпорядилася Ганна.

По головного лікаря Ганна знову поїхала в Київ. Вона розпитала ректора та декана медичного факультету університету Святого Володимира, які є кращі студенти, що в цьому році закінчили медичний факультет. Їй назвали два-три прізвища студентів, яких мали залишити при кафедрах для підготовки професури. Між ними було прізвище Кміта. Вона знайшла його і запропонувала їхати в Новомиргород лікарем. Він сказав, що має одержувати значну стипендію й буде продовжувати навчання в Києві. Ганна Дмитрян запропонувала йому місячні зароблені втричі більше від стипендії.

Прибувши в Новомиргород, лікар Кміта оглянув побудований для нього будинок, лікарню й забув про Київ і професуру.

Лікарню було відкрито в 1912 році.

Доведеться нагадати ще одну деталь. Коли треба було завішувати вікна фіранками, то виникало питання, якого кольору вони повинні бути. Пропонувались світло-сірі, блакитні або сіро-блакитні. Архітект М. Павученко, між іншим, заявив: “Холодні пригнічені тони. Краще б, скажімо, піскуватого-золотавого, щоб звеселяли хворих”. Такі багаті фіранки піскуватого-золотавого кольору з надзвичайно розкішними шнурами з пишними китицями і були повішені над вікнами.

Обслуговували лікарню лікар Кміта, фельдшер Легкоступ та дві сестри-жалібниці Самойлович та Вітковська.

Був при лікарні кастиелян (що відав білизнаю). До речі, цей кастиелян мав неабияке здоров'я і всю зиму купався в річці. Одного разу, купаючись серед білого дня в крижаній воді (надворі порошив сніжок), він вилазив з ополонки. А в цей час із Кам'янки йшла по льоду через річку жінка, яка, углеdivши, що щось вилазе з ополонки, несамовито заверещала і, хрестячись, кинулася тікати.

Для забезпечення лікарні коштами, Ганна Дмитрян залишила в банку 300 тисяч карбованців. На відсотки цих грошей належало виплачувати зароблені всім співробітникам лікарні, а також оплачувати ліки й харчування, тобто щоб лікували хворих безкоштовно.

Лікарня була забезпечена трьомастами повних комплектів білизни чоловічої та трьомастами комплектів жіночої. Ліжка також були повністю забезпечені відповідною білизнаю.

На ганку головного входу лікарні вгорі було вмуровано дві півкруглих заглибини, в які вставлено вивіску: “Міська лікарня ім. Ганни Дмитрян”. На стіні, праворуч від головного входу, була пригвинчена мармурова табличка, на якій золотими літерами вирізьблено: “Архітект-художник М. Павученко”. Під час революції і вивіска, і мармурова табличка були кимось і чомусь зняті.

Після відкриття лікарні Ганна Дмитрян із матір’ю виїхали до Єлисаветграду, де на її кошти недалеко від залізничного вокзалу було також побудовано лікарню, яка чомусь носила назву Червоного Хреста.

Вивіски на ній чи не було, чи її зняли, але при вході в подвір’я лікарні на лівому стовпчику фіртки було прибито емальовану синю табличку з написом білими літерами: “Лікарня Святої Анни”, яка висіла приблизно до 1971-1972 років.

Після цього Ганна виїхала в Бобринець, де на її кошти було збудовано ще одну (третю) лікарню.

Пізніше ходили чутки, що Ганна Дмитрян у Бобринці померла в великій бідності.

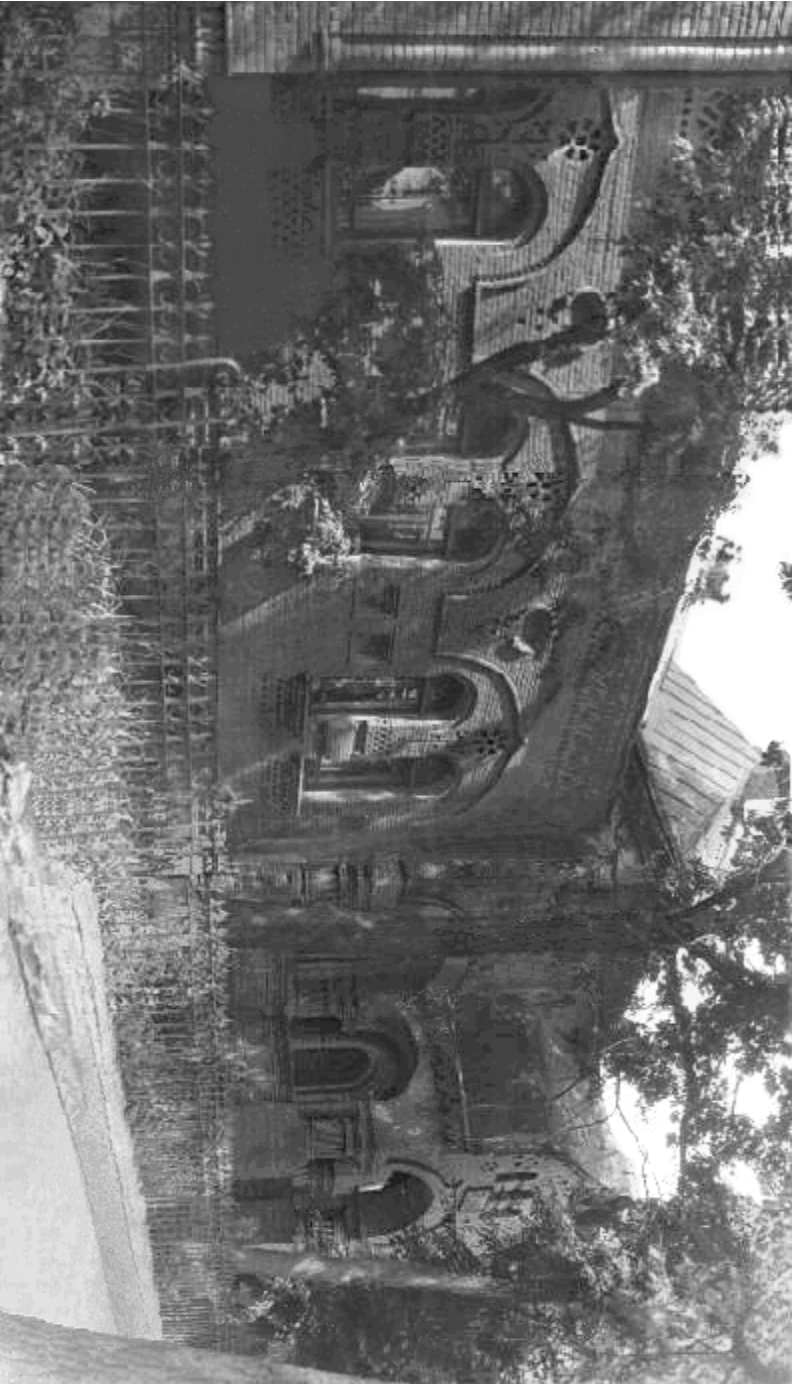
* * *

Роки, коли будувалася лікарня, відзначаються складним періодом в українській архітектурі. Незважаючи на досягнення в організації будівництва, техніці та мистецьким досвіді, українській архітектурі треба було витримати натиск космополітичних шаблонів, захоплень модерном і різноманітними стилями. Треба було на основі своєї національної культури, на основі досягнень народної архітектури, пристосовуватись до потреб, опрацювати свій стиль, виробити свої методи в архітектурній розробці деталей.

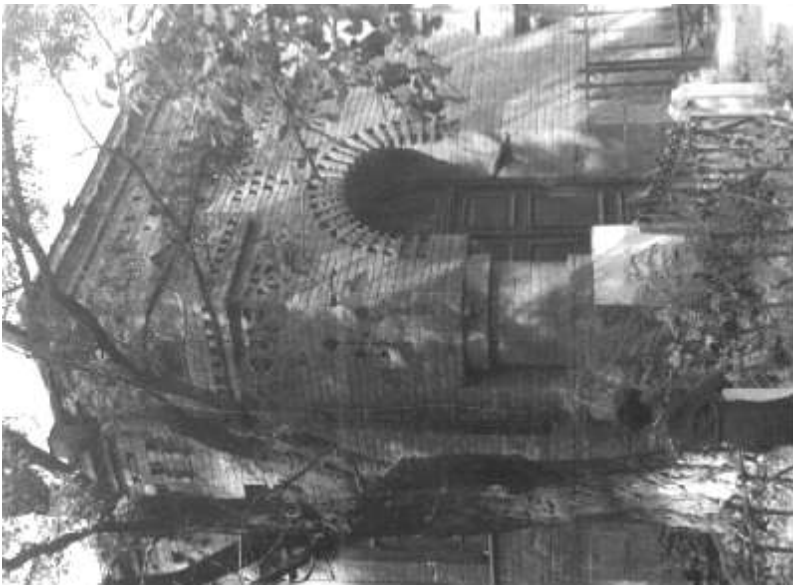
У цьому розумінні лікарня в Новомиргороді являє собою і повинна залишатися як невмируща пам’ятка народних новомиргородських майстрів Кам’яновичів, Морозів та архітектора-художника М. Павученка, які гідно вийшли переможцями в складній і тривалій боротьбі.

Гідний подиву ще й той факт, що до цього часу на фасаді лікарні немає чавунної плити з написом: “Архітектурна пам’ятка... оберігається законом”.

Громадськість Новомиргорода та району повинна потурбуватись про це.

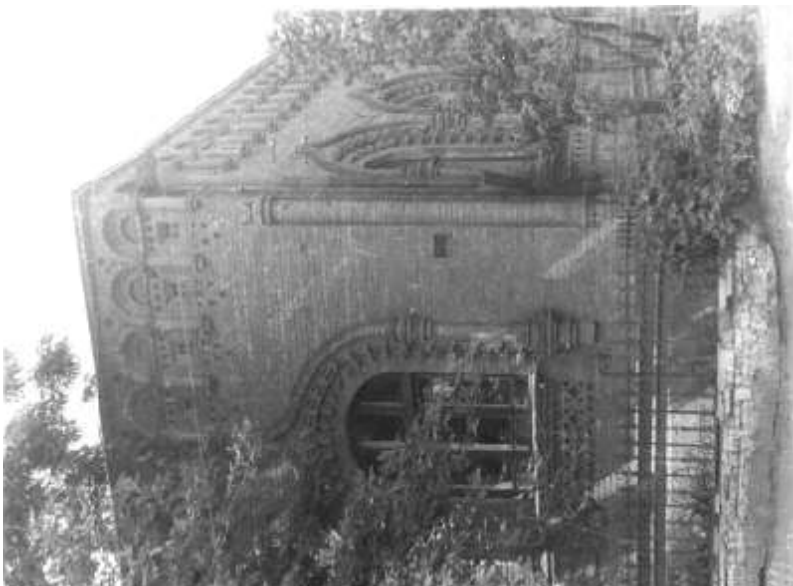
Перелітний фасад головного будинку лікарні.

Головні входи лікарні та будинку лікаря.

Фрагменти композивання трійних вікон.

Фрагменти аркаурного пояса та оформлення вікна.

Степан Кожум'яка

ГОБОР СВЯТОГО МИКОЛИ

У середині XVIII століття містечко Новомиргород, що знаходилося на кордоні між Новосербією та Запоріжжям (Диким Полем), було деякий час центром військових та адміністративних поселень адміністрації російського царизму, який у своїх намірах просувався на південь до Чорного моря.

Розташований на перехресті сухопутних торгових шляхів, з'єднаний тоді судноплавними, під час високої води, річками Великою Виссю, Синюхою та Бугом з Чорним морем, Новомиргород представляв собою значний центр торгівлі між півднем і північчю та сходом і заходом.

Лавиною йшов торговий люд у Новомиргород з усіх усюд. Ярмарки та базари гриміли далеко за межами цього благодатного краю. Торгівля сприяла бурхливому розвитку цивільного та культурного будівництва. Зводились склади, базарні ряди, крамниці, різноманітні громадські та військові споруди. Жваві торговельні

зв'язки із заходом впливали на культуру, побут та повсякденне життя щойно заснованого міста, вливали в нього новітні політичні, господарські та культурні ідеї й течії.

У тогочасному мистецтві Європи почав утверджуватися класицизм. В основі архітектурних споруд періоду становлення класицизму лежала помпезна величавість будови, характерним для якої було дотримання канонів класичних форм, архітектурного ритму, суворості, відсутності зовнішніх оздоблень.

Ця течія західно-європейського класицизму епохи Наполеона I відбилася на смаках і уподобаннях адміністративної (переважно військової) знаті тодішнього Новомиргорода, що, як і петербурзькі господарі, любила похизуватися французькою освіченістю.

Тож, коли виникла потреба збудувати собор у місті – будівничі, адміністрація, місцева громадськість керувалася свідомістю того, що Новомиргород буде й надалі зберігати статус адміністративно-територіального осередку великого краю і йому потрібна значна споруда, яка б ще більше звеличувала їхнє місто.

Святий Микола вважався покровителем торгівлі, будівничих та мореплавців. У його честь торгівля люди, будівничі та ті, хто правили товари до моря й назад і вирішили збудувати храм.

Собор Святого Миколи в місті Новомиргороді – столиці Нової Сербії (тепер Кіровоградська область) був побудований десь в середині XVIII сторіччя невідомим архітектором у стилі ампір. Собор знаходився в центрі міста, де тепер дитячий садок № 1, позаду теперішнього будинку культури.

В плані собор являв собою дев'ятидільну хрещату споруду. Над нею, спершу несміливо, піднімалася центральна чотирикутна баня, яка потім, у значнім заломі, стрімко й могутньо йшла дванадцятириком вгору й закінчувалась такого ж розміру дванадцяти-сегментним шатром, увінчаним круглої форми глухим ліхтарем із позолоченою кулею.

Рамена собору дуже виступали, тому він здалеку здавався дещо розпластаним. Але при наближенні – розпластаність зникала. Високі віконні отвори нижнього та верхнього ярусів надавали споруді стрімкості й легкості. По вертикалі стіни собору членувалися ледве помітними пілястрами, що забезпечувало храмові витриману суворість, а дванадцятикутна баня, яка була оздоблена напівколонками, вигідно виділялася над усією будовою.

До храму були прибудовані прямокутні апсиди такої ж височини, як і рамена. Те, що апсиди мали по два вікна однакового розміру, як і прибудови, надавало будівлі внутрішнього простору та зовнішньої філігранності, а самі апсиди, органічно поєднані з основою будівлі, утворювали одне ціле.

Дзвіниця собору – в плані чотирикутна вежа – була прибудованою до бабинця, а в інтер'єрі його продовжувала. Ця стрімка, майже вдвічі вища за самий собор, будівля чотирма величезними ярусами стрімко злітала увись своїми спершу двома прямокутними, а потім двома восьмикутними ярусами, які закінчувалися кулястоподібним шатром, увінчаним велетенським шпилем, що гармонійно доповнював цю гарну споруду та надавав їй архітектурного ритму і складав головну вертикальну домінанту собору.

Великі півциркульні вікна та глухі ніші своєю світлотіннювою грою надавали дзвіниці легкості та добре заповнювали стіновий простір. Шестиколонний портик іонійського ордера прикрашав центральний вхід храму.

Подвір'я собору мало вишуканої форми цегляну огорожу. Площини муру між стовпцями були заповнені дуже красивими гратчастими, зробленими з обпаленої глини, плитами, що надавало огорожі гранчастості. Головні ворота й дві бокові хвіртки, які вкупі нагадували своєрідну браму, були виконані також із цегли, і разом з огорожею та вхідними арками доповнювали й підкреслювали шпильову композицію всього ансамблю.

Основу внутрішньої частини собору в плані становив прямокутник, який із своїми боковими прибудовами, бабинцем, вівтарем та арочними склепіннями утворювали величезний простір, що не тільки ширився по основній вісі, а також могутньо піднімався по висхідній вгору, утворюючи грандіозне склепіння.

Іконостас, який відділяв вівтар від центральної частини храму, мав великі центральні ворота, по обидва боки від них знаходились менші двері. Між центральними та боковими дверима простір був заповнений іконами в багатій та пишній оправі. Над центральними ворітьми містився трикутник, у середині якого намальоване велике всевидяще око. Від двох бокових сторін рівнобірного трикутника розходилися довгі промені, виготовлені з дерева та покриті позолотою. Ліворуч і праворуч від центральної частини собору перед амвоном містилися криласи. Хори знаходилися на західній центральній частині храму другого ярусу.

Вхід до дзвіниці був з бабинця. На другому ярусі дзвіниці висів величезний дзвін, діаметром до 2,5 метра. Калатало дзвону (било) мало близько 4-5 пудів. Щоб його розгойдати, треба було прикласти чимало зусиль. Той дзвін можна було чути в Капітанівці, в Малій Висці, в Панчевому, в Коробчиному.

Зимою в велику заметіль чи хурделицю благочинний наказував сторожі дзвонити весь час, а особливо вночі, щоб подорожні мали змогу потрапити до містечка.

На Великдень “Діяння Святих апостолів” з амвона собору читалися старослов’янською, грецькою, староеврейською та латинською мовами. В цей час рідко, через рівновеликі інтервали, дзвонили в дзвін, який висів на третьому ярусі дзвіниці. Дзвін мав чудове заспокоююче своєю мелодійністю звучання. Ходили чутки в містечку, що коли лили той дзвін, то туди приїхав один запорізький козак, який не назвав свого прізвища, привіз із собою чимало срібла й попросив, щоб його розтопили в тому литві.

Праворуч від собору лежала надмогильна плита, під якою був похований генерал російської армії Петро Текелій, який за наказом цариці Катерини II та безпосереднього наказу генерал-губернатора Новоросії Петра Рум’янцева-Задунайського 4-го та 5-го червня 1775 року зруйнував Запорізьку Січ.

Довгий час ця плита валялася на подвір’ї сільгосптехніки, поки її не здали на металобрухт.

Радянський войовничий атеїзм періоду 20-30-х років ХХ ст. відзначився тотальним наступом на релігійні святині. Особливо трагічною склалася ситуація на Україні, де, за дикою вказівкою з Москви, було знищено тисячі храмів, заслано або розстріляно їхніх священників. Лиха доля не минула й собору Святого Миколи в місті Новомиргороді. 1923-го року політвідділ Новомиргородського волвиконкому продав маловисківській цукроварні собор на цеглу. Ще раніше місцеві жителі Павлущенко Федір, який відбував покарання за хуліганство в далеких таборах, та Швацький Іван познімали дзвони.

Руйнували собор навесні та влітку. Цукроварня наймала місцевих робітників, щоб розібрати будову. Через те, що ніхто не зважився ламати дзвіницю згори, вирішили завалити її знизу. Для цього розвалили одну з передніх стін бабинця й підперли багатьма дерев’яними стовпами. Потім розібрали інші стіни. Тоді розвели вогнище й підпалили стовпи. Коли ті перегоріли, дзвіниця впала.

*Микола Суржок
Степан Кожум'яка*

У ніч проти "Петра і Павла"

*(бувальщина)**

Було ото у нашій сім'ї дванадцяттеро дітей, усі як на підбір. Хлопці – орли, дівчата – горлиці. Одні поженилися та заміж по-виходили, а такі, як я – бігали в одних сорочках, пасли качок, гусей, індиків.

Одна тільки Марія щось довго засиділась у дівках. Припала біля неї мати – і одежі надбала, і хлопців усіх вітала добрим словом, а високу, худорляву Марію з довгою, білою, як прядиво, косою ніхто не сватав. Якось після довгої літньої спеки, набігавшись по заплавах за качками та гусьми, я примостився увечері на теплій іще від сонця призьбі.

* В основу новели покладені факти з дитячих років Степана Кожум'яки.

З городчика, що так щиро доглядала Марія, пахло любистком, аж прив'яленим канупером та васильками. З річки чувся глибокий поклик бугая, а в кущах калини витьохкував соловейко. “Це вже його остання пісня”, – казали батько.

З вікна, що було відчинене, я почув, як невідома бабуся, яку привела наша невтомна мати, повчала сестричку: “...після завтра – “Петра і Павла”, у ніч проти цього дня, Марусю, ти повинна, як мати тебе родила, скупатися у росі на берегових травах, але так, щоб ніхто тебе не бачив...” Я глянув у вікно. Знахарка у чорній спідниці і чорній кофтині повчала далі. Сиве волосся вибивалося з-під хустки й зачіпало чималу бородавку, що тіпалася на підборідді. Маруся, як тополька, тремтіла біля неї. Хоча й не знав, що воно буде, а душею відчував – сестричці недобре. Вона мене як найменшого завжди чимось частувала, знаходився то медяник, то незвичайна цукерка. От я і взяв утямки, що Марусі позавтра треба йти на берег одній проти ночі. Вирішив, щоб там не було, оберігати, йти навзирці або засісти у лозняку. Як тільки стемніло, третього дня, пішов я на леваду, а матері сказав уперше неправду, що з хлопцями гулятиму на вигоні. “Недовго, лобуряко, бо татко батогом гнатиме”, – наперед застерегла мати.

Засів я на березі в лозах. На вигоні дівчата й хлопці переспівали усіх пісень. Замовкли. Стихло все. Кілька разів мати гукнула: “Степане!!” та й перестала, бо не до того їй. А навкруги – тихо, мертво.

Не тільки люди, а й природа ніби чекала чудодійства – початку жнив. Щеміла порізана осокою литка, де-не-де спросоння бовталися у воді дикі качки, жаби. На сухих чорних вербах, що ясно окреслювались на блакиті неба, кувала зозуля. Яюсь глухо, мабуть, “вдавилась” мандрикою. Вже й на сон почало брати, коли це почувся шелест: “Іди з Богом”, – то мати благословила Марійку і зникла в зеленій темряві. Пахло луговою м'ятою, драголюбом, що я витовк під собою, віддавало й лепехою, що поросла вздовж річки. Чутно, як дихала річка очеретом, півниками, вербами.

Нахмарило. Місяць крадькома визирав із-за хмари. Впали чорні тіні – Марійка йшла у білій сорочці. Коли довкіль тіні згустилися, вона зайшла в густі трави. Раптом зняла сорочку й пірнула в росу. Лише встиг почути, як зашелестіло неподалік від ме-

не. Сестричка котилася по траві. Я виглянув зі схову, а левада ж у нас рівна, хоч яйце коти. Із трьох сторін – від сусідів та річки її виділяли розлогі верби, кущі калини та лозняка.

Десь над водою хлюпнуло, у темряві обізвався соловейко. Із за верб вплив ясний місяць. Маруся шелестіла росяною береговиною десь аж у кінці левади. Ось вона встала, простягла руки до неба. Її тугі перса вергали щастя, золотий серп місяця торкнув їх своїм променем. Спочивали край неба сизі хмарки, лилася тиха музика ночі з блакиті. Дівчина у цьому сяйві повернулася обличчям до річки й ступила кілька кроків – “ой!” – врізалася вона у ту пісню й зупинилася, як заворожена.

Я запримітив: край кладки, де мати прала та купалася, стояв, мов укопаний, із довгою, як у водяника, бородою дід. Відро, що тримав у руках, шубовснуло у воду. Він, здійнявши руки вгору, хрестився. Запам’яталася його молитва: “Да воскреснет Бог и расточатся врази его...”

Маруся із криком: “Водяник !!!” бігла до хати. Я заляк у своєму схові, боявся навіть поворухнутися, бо цим ще більше переполохав би сестричку. Коли прийшов до хати, у сніях почув метушню – батькам було не до мене.

Уже наступного дня розповідали, що столітній дід Василь Верниліхо божився перед іконою, що на власні очі бачив у нашій леваді русалку.

– Потрусив ятері – повне відро риби. Зібрався додому, а як побачив її – пішло геть усе цебро у річку...

Маруся захворіла, боялась темряви. А з городчика у вікно заглядали васильки та марійки і шепотіли із нічної блакиті: “чекай, чекай...”

Мистецька палітра *

«Тайгові візерунки»

Зима

Грудень, 24, року 1950.

ДОБРИДЕНЬ, КАТРУСЬО!

Листів од тебе нема. Та воно й зрозуміло: шлях до Ачінського скрізь забило вщент снігом, сполучення припинилося, проїзду нема. Всі ці дні страшенні хуртовини та ще й із великими морозами. Усе живе поховалося. Оце так зима! На деяких будинках на дахах лежить шар снігу метрів зо два та ще й ізвис і нахилився на вулицю, що аж дивуєшся, як він тільки тримається. Все небо у сніговій імлі, яка шарпається, сліпить очі, крутиться, загонисто рветься в безмежну снігову далечинь і літерально в мить заносить усякі сліди (...).

На все добре. Степась.

Січень, 25, року 1951.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЬО!

(...) Тільки оце повернувся з відрядження. Сніг глибокий, дороги поперемітало. Їздив конем. Ним, звичайно, легше. А морози аж сичать. В районі села Лодочного спеціально поїхав уночі. Там, казали, вовки є. Ось я й мислив, що вони на коня прибіжать, бо далеко коней чують. Рушниця в мене справна, набої – потужні.

Їхав сам. Дивно їхати самому в ночі. Тиша абсолютна. Місячно. Видно чітко галявини, сосни, ялини, смереки. Повітря аж іскриться від морозу. Тиша якась урочиста, ніби аж моторошна. Ніде не шелесне. Тільки: Руп-руп! Руп-руп! Руп-руп! Руп-руп! Це

* Основу підрозділу складають листи із заслання Степана Кожум'яки до дружини.

кінь біжить і так сніг одгукується на його біг. Віжки почепив на ніски санок, а сам пильно вслухаюся навколо. Ніде нічого. Так приїхав й нічого не бачив. А дуже хотілось побалакати з рушниці з вовками. Вони тепер зграями ходять. Щось наговорили мені багато, а хуτροвої дичини майже нема. Сліди то трапляються, а звіра рідко побачиш.

Лишайся моторною. Степась.

Лютий, 26, року 1951.

ДОРОГА КАТРУСЬО!

Твої листи почали надходити до мене в такий спосіб, як мої до тебе. Спочатку, наприклад, дістаю листа 9-го з тринадцятого лютого, в якому ти сповіщаєш, що по досить довгій перерві маєш зливу моїх листів; по тому приносять мені твого листа з 11-го лютого, в якому ти скаржишся на те, що від мене немає вістей. Дійшло до того, що тутешня пошта з'явилась уже на сторінках місцевої районної газетки. Наводяться зразки “своєчасного” доставлення листів, як ось такий: одному громадянину лист прибув у Великий Улуй у грудні 1950 р., а пошта “доставила” його йому 3-го лютого ?!?! 1951-го р. Бач як. І це перевірено по штемпелю. Це, безумовно, безладдя. Але часом доводиться замислитись над умовами.

Ось послухай. Намагатимусь подати тобі, як воно, коли температура починає наближатись до -50°C .

Ранок. Наблизно 8.30 годин. Сонце ще не зійшло. Туман такий, як у нас восени. Силует людини за 20 кроків ледве бовваніє. Але, не вважаючи на туман, повітря сухе, аж дзвінке. Людський голос за сто кроків, здається, що промовляє до тебе. Сніг під ногами не рипить, а вищить і чути на другу вулицю. Коли дихнеш ротом, то починаєш кашляти: і в горлі, і в тих місцях, де розгалужуються легені, ніби пече. Дихать треба носом.

Сонце з'являється з туману годині об одинадцятій. Воно аж ніяк не впливає ні на крижане повітря, ні на блискучий сніг. Питаєш у телефон місцеву метеостанцію, -47°C . У носі на волосинках намерзає лід, і коли придавити ніс, то в ньому тріщить. Так і дивись, що відмерзне. Добре, що хоч вітру нема. Робити на повітрі

важко. Трохи сперечався про це із завідувателем. Він погодився зі мною, хоч і сам вирішив їхати з трактором чистити шлях. Удень температура “піднімається” небагато, на 2-3 ступені, тобто -44° - 46° С, а по тому знов спадає. Для наших легенів і шкіри – це мало гідне повітря й температури. Так тривало 2 дні, потім “потепліло”. Стало – 30 - 33 - 35° С і вітер. Уявляєш ?! Це вже нехай йому лихо.

У всіх кліматологіях написано, що найхолодніший місяць у році – це січень, а тут тобі кінець лютого й таке робиться. Доводиться промовити, що для Сибіру закони не писані. Та ще по радіо кажуть, що в Ново-Сибірському – 33° С, а в Красноярському – 40° С. Сюди б же тепломіра ткнули. Все сподівався, що, адже березень (і він ось-ось) весняний місяць, повинно б потепліти хоч трохи, а воно он що. По хатах холодно, хоч і палять добре. У шлях-відділі апартамент у каламарях позамерзав, хоч і піч гаряча. У моєму закуткові, правда, тепло.

Лишайся здоровою. Степась.

Весна

Квітень, 9, року 1951.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЬО!

Так. Це снігу нема. Ти з дітьми прибирала в паркові. По тому дома в садку та на городі копирсалась. Тут ще сніг, сніг і сніг. Його так багато, що навіть не віриться, що такі товсті шари можуть зовсім потанути. Їздив у Кумири на міст, за 12 кілометрів, і мене така фуга захопила, що на 20 метрів нічогісенько видно не було. Звідтіль їхав і промерз до кісточок, хоча був у кожусі. Отака тут весна. А вербички бідні не витримують, не можуть дочекатися справжньої весни і розпускають свої оксамитні бруньки. Аж дивитись шкода: навколо сніг, а вони виблискують на сонці (...).

Штучні споруди до скресу готуємо. А крига тут по річках іде товстюща. Днів три без перерви сунеться й сунеться. Як тільки де біля мосту зашеретує, то біда – нічого не витримає. Лише вибуховими речовинами й можна її розтрощити й розігнати. Старі тутешні люди кажуть, що річки тут, у цьому місці, рушать не раніше як у кінці квітня, а то, можливо, й на початку травня, бо холодно. Та воно і в минулому році так було. Тетері вже починають воркотіти в лісі, так що, я налагоджую рушничку. Цю зиму й не

пополював як слід, бо лижв не було та й не їздив далеко; а близько люди порозлякували дичину. Чекаю на качок та гусей. У нас вони, напевно, давно вже літають.

Почуваю себе не зовсім добре: зимовий одяг уже плечі пообтягував так, що часом аж гнешся під ним (...).

Дякую за докладне повідомлення про садок та город.

На все добре. Степась.

Літо

Червень, 2, року 1953.

ДОБРИДЕНЬ, КАТРУСЬО!

(...) Тут стало жарко й так суше, що все сохне, навіть трава в лісі. Десь у сусідньому північному районі, Бериліюським звється, горить тайга. Повітря сизувато-синювате від диму. В грудях неприємна терпкість. Сонце червонувате, а ввечері – зовсім криваво-червоне, заходить не за обрій, а сідає в якусь каламуть – руду кіптяву, що висить над горизонтом. “Симпатичний” ландшафт. А комарів, гедзів, сліпнів – жах, принаймні, мільярд на чоловіка приходиться, і в’їдливі, мов мухи. Але ж і сухе повітря. В нас так не буває. І ліси ж кругом. Центр дикого Азійського суходолу: континентальність повна. Для організму, що народився не так далеко від моря, це не зовсім добре.

З Одеси щось нічого не чути. Очевидно, одесити хто з іспитами голову морочить, а хто весняні городні справи влаштовує. Фізичний стан мій ніби нічого (...).

На все добре Степась.

Осінь

Вересень, 6, року 1953.

ДОБРИЙ ДЕНЬ, КАТРУСЬО!

Неділенька свята. Відпочиваю. В хаті прибирав. Спражив дві качки на обід, що вчора ввечері приніс із полювання. Наготував набоїв до рушнички. Читаю. Надіслали мені з Москви “Петербурзьку осінь” Олександра Ільченка. Не дивуйся, що з Москви. Там, на Арбаті, є українська книгарня. Написана вона в мему-

арному стилі. Подається життя та діяльність Тараса Шевченка в Петербурзі після заслання. Автор добре дослідив життя сучасників Тараса Шевченка й живо та моторно передає інтереси та прагнення тодішніх учених, літераторів, мистців. Читати цікаво, бо матеріали багатющі. Від книжки розігнусь – сумую.

Осінь. Наближається довжелезна зима. Як же тут не натисне туга. Морочні, холодні думки мене болісно іритують. Пекучі питання роз’їдають мозок і шарпають серце. Куди не кинь, то всі найскладніші, найтяжчі роботи виконуються нашим братом. Хочеш, не хочеш, а почнеш мислити над словом “демократизм”, яке так часто скрізь уживається і яким навіть пишаються. Ця тема так уперто й завзято свердлить і смокче мозок, що не знаєш, де й подітись. Єдине спасіння – це полювання, але ж ноги не витримують цілий день блукати з рушницею. Але тим краще.

Вчора, наприклад, увечері під час полювання вибрався на горб. Перед моїми очима, на скільки сягає око, простяглися ліси. Море шпильок і листя. Осінь увібрала, чи краще нарядила, все те в стільки фарб, що я став, мов зачарований. Невимовна краса. Очі не в стані сприйняти ті м’які салативо-зелені, від ясно-горохових до чорно-індігових, тони, бо їх безліч. А теплі, від золотаво-жовтих до багряно-брунатних, які візерунки вони тчуть на тлі шпилькового моря, що десь губиться в далечині. І все це в таких велетенських масштабах неосяжних обріїв, що стоїш, дивишся і не можеш на милуватись тими незчисленими гамами фарб та відтінків. Раптом десь у далечині, десь ген-ген на пагорбку, притягає зір осика, що вся цілком одяглась у багрянець і полум’яніє в золотавих проміннях зникаючого сонця. Внизу на лісових озерах панує ліричний спокій. Укриті пречудовим мереживом водоростів, оточені жовтіючим верболозом та сумно-похилими вербами, вони ніби дримають у глибокій задумі, відбиваючи на чистих плесах усю оту гармонію лісових фарб, що їх оточують. Сонце зникло, і небо загорається самоцвітами, які відсвічуються й на лісах, і на озерах міліонами тонів. Важко навіть відірватись од такого чарівного видовиська. Ось через що дійсні мислівці й люблять полювання, бо останнє часом подає величезну втіху та вдоволення. На полюванні людина єднається з природою й розуміє її пишноти.

Пиши. На все добре. Степась.

«Украдене щастя»

Жовтень, 9, року 1952.

КАТРУСЬО!

Уяви собі таке. Дочитую “Приваловські Мільйони” Маміна-Сибіряка. Ніч. Лютує фурделиця. Вітер шаленіє, шарпаючи віконниці й оскаженіло налітаючи на дах. Час од часу спиняюсь, прислухаюсь і мрію. Люди гнались і гоняться – хто за золотом, хто за грішми, хто за розкішним життям. В одного більші, в іншого менші бажання, і во імення їх люди страждають, нудять світом, мучаться. В хаті тихо, і це підкреслює хуртовину, що розходилась над тайгою. Мені уявилась мапа земної кулі, холодного Сибіру, непомітне, закинута село в ньому. На околиці під лісом халупа, а в ній людина.

Чого?! Думки текли болісно. Раптом (по радіо):

“Місяцю ясний, зірки прекрасні,
Божії очі ви в темній ночі,
Вас я благаю – грудь облегчіте,
Вість принесіте з рідного краю...”

Чистий, дзвінкий голос із непідробним ліризмом журно прохав, сумував і скаржився:

“...Вість принесіте з рідного краю...”

Тяжко і не можна передати, що діялося в мене на душі. Я скам’янів. Серце болісно затиснулося, а очі стали незрячими. Тільки думки, думки калейдоскопічно заіскрилились у наболілому мозкові. Їх ніяк було спинити, відтиснути, надати їм якогось іншого напрямку. Вони питали, вимагали, докоряли, вифарбовували квітучі малюнки хаток, садків, розлогих, безкраїх, вільних степів, шелест очерету я ніби аж почув. Мене запекло всередині. Чому людина так прив’язується до країни, до місцини, де вона народилась? – ятрило душу. Натиск шумливого рою невгамовних гарячих думок змінювався іншими прямими пекучими питаннями (...). Закрив книгу й ліг, але не заснув із тими думками, прислухаючись до стогону урагану.

На все добре. Степась.

Жовтень, 10, року 1953.

ДОБРИЙ ДЕНЬ, КАТРУСЬО!

З лікуванням у провінції завжди погано. Дуже вдоволений тим, що твоє здоров'я трохи стабілізувалося.

У мене, через один абсолютно звичайний випадок, дуже хороший психічний стан. Тут умер один поселенець, з яким я разом прибув сюди й ми теслярували, заробляючи шматок хліба. Це проста людина, малограмотна й ні чим не відзначена. Він навіть залишився мені колись винен трохи грошей і не повернув. Та це все дрібниці, яким не надаю ніякого значення. Друге мене пригнітило: була людина – не стало людини. Тоді виходить, моя черга. Адже так. Звичайно, це смішно так міркувать, але все ж дуже сумно. Унаслідок такого випадку заворушились рої думок. Виникли різні питання, на зразок: Для чого товктися? Для чого дбати? Для чого працювати? Треба жити лише для свого вдоволення. Витратити всі свої зароблені. Їсти й пити, що хочеться. Я навіть почав міркувати, що краще почати пити: чи радянське шампанське, чи молдавське вино. Уявляєш? По тому пригадав придуркуватий вигляд п'яних і розсміявся, уявляючи себе п'яним. Це не розігнало гіркої туги. Загинути в холодній, непривітній чужині, в самоті ніяк не хочеться. Навколо цього й обертаються всі думки. Таке мислення аж ніяк не сприяє моторності духа. Доводжу собі, що світ великий, і в ньому багато прекрасного. Його треба шукати й пізнавати, але це теорія, а на ділі – чорний сум.

Та ще до всього перечитую “Мартіна Ідена” Джека Лондона, а це такий роман, що не тільки не розважить журливих дум, а, навпаки, змушує ще більше заглиблюватись в людські поневіряння. А яка колосальна різниця між “Залізною п'ятою” і “Мартіном Іденом”. Перший роман читається для того, щоб читати, а другий змушує тебе читати й приносить емоціональне вдоволення. Та все ж це не О. Бальзак.

Ти помислила, що в Улуї по вулиці горить електросвітло. Теж вигадала? Темрява могильна. Лише на весь Улуй на ворітньому стовпі котеджа 65 (по Промисловій) над номером справно горить електролампа й освітлює частину вулички. Це вже моя вигадка (...).

На все добре. Степась.

Листопад, 7, року 1953.

ПРИВІТ ІЗ ЧУЖИНИ, КАТРУСЬО!

Ось послухай, яка гнітюча пригода зі мною трапилась. Де-кілька тижнів тому, проходячи мимо місцевого будинку культури (з дозволу мовити), прочитав афішу (так би мовити), яка сповіщала, що демонструватиметься фільм “Украдене щастя”. Пригадав цю драму Івана Франка і в голові поворухнулась думка, що треба б подивитись, але не пішов. По-перше, тому, що не вважаю екран за мистецтво – тісний він для дійсної широкої штуки в кращому розумінні цього слова; а, по-друге, що мислю, які там розваги, всенародні місця для баніти, ізгоя: його уділ – сум і журьба. Потім чув, що фільм українською мовою, незрозумілою, й тому недобре. Шкодував, що не пішов. На цьому тижні крокую з роботи й читаю, на тому ж таки будинкові культури: “Запорожець за Дунаєм”. Піти чи не піти? (Go be are not to be). Повечерявши, таки поплуганився на село. Купив квиток, пройшов у темний зал і сів.

Задзумів кіноапарат, замиготіли коментарі, тенденційність яких та перекручування історичної дійсності мене обурила, а стиль та термінологія й зовсім розлютила. Там, наприклад, демонструються такі “перлини”, як “ліквідація Запорізької Січі”. Пробачте, значення терміну “ліквідація”, семасіологія цього слова цілком ізрозуміла кожній культурній людині, і в даному випадкові воно є нахабною брехнею й ганебною образою. Похилив голову й замислився...

Замерехтів екран – широкий Дунай, хатки наші білі, зі солон’яними стріхами, садок, сходить місяць (фільм кольоровий), почулись тихі мелодійні акорди і чарівний голос Оксани, що з’явилась у сутінках садка, з невідомим ліризмом почав скаржитись і прохати:

“Місяцю ясний, зірки прекрасні,
Божії очі ви в темній ночі,
Вас я благаю – грудь облеґчіте,
Вість принесіте з рідного краю...”

Артистка В. Чавдар, здавалось, увіклала всю душу в арію, вона зрозуміла тугу за рідним краєм. Затуманились, замерехтіли дієві особи, сцени, а серце стиснулось од болю. Гнучкі знайомі

мелодії заповнювали душу невимовним сумом. Недоречно по-святковому вбрані люди, що йдуть на роботу й із роботи, пробігли перед очима. Майстерно вишиті сорочки на жінках і дівчатах вражали своєю кількістю й різноманітністю. Все це, ніби далека невловима мрія, несло переді мною і викликало найболючіші спогади. Коли ж наготували човни й радісно з піснями рушили додому, на Україну, то серце моє забилося так, що стало недобре. Фільм закінчився. Ніби прокинувся. Мені здалося, що він, немов той чарівний сон, промайнув за одну мить. Увесь полонений дошкульною журьбою плуганився додому. Хтось десь сміявся, гомонів, хтось щось вигукував на мою адресу, але я, не оглядаючись, брів вулицею.

Одімкнув котедж, роздягнувся й ліг. Сон далеко десь ізник. Довго повертався з одного боку на другий, нарешті, сів на ліжкові. Найскладніші думки свердлували мозок. Стало задушливо. Спогади змінювались мріями, мрії переходили в марення, а серце аж заходило од пекучого болю. Голова горіла напруженими думками. Калейдоскоп міркувань палив унутрішність черепа. Зліз із ліжка й босий, роздягнений почав ходити в темряві по кімнаті, намагаючись хоч трішечки вгамувати закипаюче мислення, стогін наболілого серця й смертельну тугу душі. Мелодія пісні “Ой там за Дунаєм”, завмираючи, вчувалась мені десь у безвісній далечині. Отак і застав мене в той день холодній, непривітний ранок. На роботі мовчав і хворів.

На все добре. Степась.

«Сибірські пригоди»

Грудень, 7, року 1950.

ДОРОГА КАТРУСЕНЬКО!

Ще коли зникали по одному листи, то можливо було лише потиснути плечима. Але коли вони починають секвеструватись по три підряд, то несамохіть доводиться лаятись.

В одному з них, між іншим, я характеризував зміст і теми листів, які треба використовувати, щоб листи не зачепились десь по дорозі. Це все в стилі Джека Лондона. Мабуть, комусь занадто подобався той стиль. Ото лихо! Про мене ти намагайся не дуже хвилюватись. Адже добре знаєш, що нема вже на світі такого гіркого становища, яке могло б мене здивувати або злякати. Ніби все вже бачив і все витерпів. Демонстрація будь-яких “приємностей” буде для мене вже лише повторенням колишнього й не матиме ефекту.

В тебе холодно в хаті через те, що мало топиш. Якби ти побачила, скільки тут люди сплянуть дров, то перелякалась би. Віз дров на тиждень.

А про Сибір ти зробила справедливу характеристику, не знаю тільки, як це лист твій добрів із таким зауваженням. Тут, дійсно, кожен закуток ізрошений слізьми, та ще й якими пекучими. А що тут робили місцеві, ще колишні поселенці, як послухаєш, то аж серце здригається. Якось бреду з села в село. Доганяє мене якийсь чоловік. Поздоровкався, спитав куди йду й пішов зі мною разом. Доходили до глибокої, морочної балки. Кругом ліс, як ніч, а внизу – струмок, Симонівським зветься. Місток через нього. “Тлуха, – кажу, – місцина”. А він відповідає: “Це колись страшне місце було. Не одна людина тут загинула”. – “Як же це так?” – питаю. Він мені й розповів, що колись чалдони, тобто давні місцеві мешканці, їздили в Ачінськ і наймали там робітників, які приїздили здалека залізницею на багатющі заробітки. Коли робітник кінчив термін, господар розраховував його і ввічливо пропонував довести до вокзалу в Ачінськ. Це, звичайно, було зимою. Довозив такого трудящого до цього Симонівського струмка, ogrівав іззаду сокирою по голові й закопував у сніг. А там справу кінчали або вовки, або весняна повідь. Це від Ачінського кілометрів за 35-40 (...).

А ти одного повстяка поклала в пакунок, аж смішно стало, як прочитав. Пакунок з 10-го листопаду одержав, – спасибі велике, – а пакунок з повстяком ще ні. Одеса чогось стала рідко писати. Вітай Кондратьєвих.

На все добре. Степась.

Травень, 29, року 1953.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЬО!

Дістав твого листа з 16-го травня. Спасибі.

Цими днями трапилась дрібна пригода, але вона неприємно відбилась на мені. Ліг я спати рано, мислячи піднятися години в дві ранку й піти пошукати тетерь. Уночі мене розбудив несамо-вितий гуркіт у вікно. Схопився й припав до шибки. Під вікном дід із мосту кричить: “Демидич, проїзду нема: міст обвалився!” – “Що, як ?!” – питаю. – “Лісіна друга переломилася. Побіжу до завідувача”, – й подався. Сяк-так одягся й лечу до того триклятушого моста. Біжу, а сам думаю, що там могло трапитись. В опорі я впевнений, сволоки старі, але теж оглядав їх пильно, вони б не повинні піддатись, хоч екіпажі тепер і важкі. Тюпати треба було кілометрів три. Добре впрів, поки дістався. Передумав усе. Прибігаю: на мосту все гаразд, під мостом теж. Обмацав навіть усе, бо темно. Що за диявольщина ?!?! Пішов за міст, аж баба сидить. “У чому справа ?!” – “Та ж ото там, далі, малий місточок проломився”. – “Фу! Нехай Вам усім три лиха!” За одним заходом розбудив бригадира, теслярів і сказав їм, що вдосвіта лагодитимемо того капо-сного містка. Ну й перехвилювався (...).

На все добре. Степась.

Серпень, 11, року 1953.

ДОБРИЙ ДЕНЬ, КАТРУСЬО!

Дістав твого прихильного листа з 30-го липня (...).

До мене таки залізли в хату через вікно. Школярі 15-ти років. Двоє. По-перше, я вислідив злочинців; по-друге, – локалізував і виявив їх; по-третє, – відхилив вимогу міліції подати заяву, щоб укинути підлітків на три роки до в'язниці; по-четверте, – навів жах на велико-улуйців умінням знаходити й читати сліди; по-п'яте, – на прохання одного батька, засланця ж таки, дозволив привезти з нетрів тайгових школярку для продовження освіти в Улуї, бо тут є десятирічка. Вона з подругою живе в котеджі й стережуть його (...).

На все добре. Степась.

Жовтень, 16, року 1953.

ДОБРИЙ ДЕНЬ, КАТРУСЬО!

Прибув твій лист із 4-го жовтня. Спасибі (...).

У мене тут трапилась комічна ситуація. Декілька днів тому я трохи запізнився до відділу, бо заходив до банку по гроші. Тільки-но я відчинив двері, а мене сповіщають, що за мною прибігали з міліції. Уявляєш собі стан мого духа. Несамохіть пригадав міркування Морісона. Але з'ясовується: конюх міліції пішов по коні, вони паслись у лісі, в балці, кілометрів за чотири від Великого Улуя. З конюхом було дві собаки, які загавкали, й він пішов до них, сподіваючись побачити коней; але... за собаками гнався ведмідь. Конюх блиснув п'ятами й випередив усі світові рекорди на швидкість. У міліції вирішили, що йти на звіря можливо лише зі "славнозвісним мисливцем", тобто – ?!?! мною... Уявляєш? Ото за мною прислали та ще й додому бігали. Ходили вони самі й не забили. Я пішов на другий день і облазив кілометрів тридцять. Був у страшених хащах і непролазних нетрях. Приніс два рябчики, а ведмежого навіть сліду не бачив. Кажуть, що він переплив річку й зник у глухій тайзі. Тут дивуються, що ходжу сам, але в мене ні волосинки страху. Правда, рушниця справна.

Тут, напевно, вже буде зима, бо сніг іде й не тане. Знов заворушилися чутки, що нам буде можливість їхати додому.

На все добре. Степась.

«Гуморина Степана Кожум'яки»

Листопад, 30, року 1950.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЕНЬКО!

Прибув твій лист 73 з 18-го листопада (...).

Мене залишено в райшляхвідділі й запропоновано складати план на 1951 рік. Сиджу й копірсаюсь у морі папірців. Тим часом завідуватель і бухгалтер склали на мене дифірамбну харак-

теристику, наказали написати коротенький життєпис, і все це зі слізним проханням, щоб мене зі шляхового майстра перевели в техніка й послали в крайовий шляховий відділ. Мене це все більш смішить, ніж цікавить. Більшу увагу викликає нове будівництво шляху з Ачінська на Великий Улуй, але я ніяк не побачу начальника цього будівництва, хоч він обіцяє прибути сюди (...).

Останнім часом господарі мої перестали грати в карти, бо лягають спати о 7-8 годині, і встають так само, так що, – ніби “ніколи”. Читати вони намагаються. Давав їм А. Чехова, але живе, художнє слово не липне ніяк до них. Читаючи, так позіхають, що я перелякався, щоб люди не повивертали собі щелепи, й перестав давати книжки. Гріх доводити людей до каліцтва.

Зараз потроху й вечорами працюю над будфінпланом на 1951-й рік, отже, читаю менше (...).

На все добре. Степась.

Листопад, 20, року 1953.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЬО!

Дістав твого листа з 9-го листопада. Спасибі.

Марія Пилипівна (знаю ж її давно) належить до категорії індивідів, для яких іноземний термін завжди виявляв непереможні труднощі в двох напрямках: у вимові і в семасіологічному значенні. Перше утруднення вона перемагає по асоціації з речами найближчого для неї вжитку. Наприклад, іхтіол вона називає “віхтеволовою мазею”, очевидно, по асоціації з віхтем (адже ним можливо й намазати той іхтіол). Із другого утруднення вона виходить навмання, що в голову набреде. Та нехай їм. Є категорія людей, до яких поступ та інтелектуальні надбання не прилипають.

(...) Виходить, що шляхова справа не піддається подаванню українською мовою. Цікаво, який же “велетенський” поступ у нас у розвитку мови? Швидше, мабуть, остання й про останню мовиться для годиться. Це на зразок підготування до трьохсотріччя горезвісної Переяславської ради. Перше ніж збиратись бучно святкувати, треба спокійно спитати, що од того з'єднання. Одне слово - закріпачення - повинно з'ясувати все.

(...) Писав я доповідну про шляхвідділ, сторінках на 8-ми з таблицями й зведеннями. Днів три вовтузився. Райвиконком дуже вдоволений. Звичайно, завідувателем?!? Авжеж.

Крім того, прибув натовп (із того ж таки краю, а один навіть із Москви) з начальства шляхового. Тягали мене в райвиконком і таки начепили технічне керівництво будівництвом нового великого моста. Щільненько побалакав із москвичем. Не дуже він глибоко плаває. Нема тут дійсних фахівців.

Лишайся здоровою. Побільше їж, поменше роби й подовше відпочивай.

На все добре. Степась.

Посилка на Україну:

Для получения посылки предъявите
это извещение и паспорт

ДЛЯ ПИСЬМА

*Сарнень, 24, року 1953.
Добрий день, Катрусю! Приїхали до тебе
сибірські вітаміни та конфітури з лісових
ягід - горішка порічок та малини. Сухими ві-
тамінами заварюється чай і при система-
тичному вживанні людина родиться потую-
ного, мов бізон, а зуби в неї ширіють, як у
тигра. Жіве людина при вживанні цих тру-
ків щонайменше сто років. Це зібрано на
пашованні, брукаточі по катрах сибірської
таши, та ретельно висушене в котеджі 65.
Шлю найціріших побажань доброго здоров'я та
гарного настрою. Сами здоровий. Сушню гірко.*

Тип. им. Урицкого / з. 404 / т. 20 5000

Степась.

Серпень, 26, року 1953.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЬО!

Дістав твого листа з 16-го серпня (...).

Відчуваючи, що в тебе не все гаразд з вітамінами, надіслав тобі торбу найякісніших сибірських вітамінів. Тільки з ними трапилась невеличка пригода. Пакунка до пошти віз на ровері (велосипеді). На ходу розв'язався мотузок і мої вітаміни покотились до-

долу. Віхрем зіскочив із велосипеда й до скриньки. Ніяких деформацій на пакункові не виявив. Так і надіслав його тобі. Поклався на ретельне пакування. Зараз із нетерплячкою чекаю на твоє звітлення, в якому стані дісталася до тебе малинова конфітура. Повертаючись із пошти, мислив, що коли на перших двох кілометрах пакункові доводиться терпіти такі сальто-моральте, то що з ним бідним може трапитись на шести тисячах кілометрів.

Отож, у відпустці. Відпочиваю. Читаю. Господарюю. Підлогу пофарбував тому, що її легше мити пофарбовану та вона швидше й сохне.

У Великому Улуї є три дерева – сосна, кедр і береза, які ростуть посередині села біля церкви. Як вони збереглися нікому не відомо. По вулицях та садибах нігде ні деревини, ні кущика. Де-не-де випинаються перед хатами відростки від якихось покинутих невідомої породи дерев корені. Навколо ліс, то і нищать його нещадно, ось населення й не любить зелені. Хати, сарайчики, лані – все дерев'яне, сіре, одноманітне. Такий ландшафт.

Прочитав “Дев'яносто третій рік” Віктора Гюго. Натрапив на цікаву фразу, що підсумовувала опис бретонських лісів і повстанців вандейців. “Ліс – символ варварства”. Стала зрозумілішою поведінка сибіряків.

Лишайся здоровою. Степась.

Лютий, 8, року 1953.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЬО!

Дістав твого листа з 28-го січня. Спасибі. Твоє запитання змусило мене посміхнутись. Базари?! Дві торбинки цвілої яшної крупи, коров'яче м'ясо, що не бачило місяць сіна, три кухлики мороженого молока, в якому 70 % води, мішок непевного житнього борошна, трохи дрантя на руках у інваліда. Здається все. Повний малюнок. Про хороше борошно на базарі тут ніхто навіть не мріє (...).

На все добре. Степась.

Літературна критика *

УКРАЇНСЬКА КЛАСИКА

«Ольга Кобилянська»

Червень, 3, року 1951.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЬО!

Прочитав я “Valse melancholique” Ольги Кобилянської й довго був під натиском вражень од цього фрагмента. Якби авторка розгорнула з цього уламка широке полотно, то в неї вийшов би літературний твір колосальної сили й краси. І так у цьому, порівнюючи, невеликому творі є багато чарівних сторінок. Письменниця зачепила й розпочала аналіз теми – жінка й мистецтво, жінка й життя. На великий жаль, вона не розгорнула цього розгляду так, як, безумовно, могла б це зробити. Та як сама жінка, вона подала тонку диференціацію в ставленні жінок до мистецтва. Ольга Кобилянська на реальних життєвих прикладах показала як тонко, досконало й глибоко відчувають жінки музику, малярство й загалом дійсне життя. Психологічні аналізи жіночих відчужень і переживань гармонії звуків і фарб у авторки вражають своєю силою і дійсністю. Цей невеличкий твір склав на мене глибоке враження. Смерть піаністки Софії Дорошенко від нервової перенапруги через пошкодження її любимого рояля не може не залишити сліду в душі читача, який хоч трішки розуміє музику й прислухається, коли залунає далека пісня або забринить, умираючи, акорд. Коли маєш можливість, прочитай цей твір.

На все добре. Степась.

* Основу підрозділу складають листи із заслання Степана Кожум'яки до дружини.

Червень, 2, року 1953.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЬО!

Дістав твого листа з 22-го травня. Спасибі. Відповідаю під впливом повісті Ольги Кобилянської “Людина”, яку вчора перечитав. Написана вона пречудово. Читаючи її колись, не цілком заглибився в кінець повісті, а в ньому подано надзвичайно багато. І колись, і зараз в умовах суспільства тяжко бути людиною в цілковитому розумінні цього слова. Кимсь колись промовлено і кимось записано таке речення: “Non solum povum”. Ця фраза – істина, бо люди як не стрибають, а все ж повторюють те, що вже не раз траплялось в історії віків та народів. Олена Ляуфлер з “Людини” Ольги Кобилянської намагалася бути людиною в дійсному розумінні цього слова й давала гостру відсіч усім, хто намагався мислити про неї інакше. Така поведінка приносила дівчині безліч неприємностей і глибоких психічних образ, але вона твердо йшла вибраним шляхом, незважаючи на нарікання рідних та знайомих. Становище Олени погіршувалось тим, що її ніхто не розумів і не хотів розуміти. Лише старша сестра, вдова, все бачила, розуміла й часом у горі розважала завзяту Олену. Прочитавши повість, довго мислив. Згадав свої наміри працювати в царині історії України, прийшли в голову плани та етюди на філософські теми. Так і не довелося працювати там, де так хотілося.

Загалом читаю мало. З мостом же вовтузився, а зараз проходить місячник шляхового будівництва, – ну й кручусь, мов вивірка. Весняний мислівський сезон марно минув (...).

На все добре. Степась.

Червень, 21, року 1953.

ДОБРИЙ ДЕНЬ, КАТРУСЬО!

Неділя. Можна побути самому й перепочити (...).

Читаю Ольги Кобилянської “У неділю рано зілля копала”. Треба мислити, що в українській літературі годі шукати кращого пейзажиста, ніж авторка повісті “Земля”. Читач не лише знайомиться, а він несамохіть бачить ті прекрасні гірські ландшафти,

які подає в своїх творах письменниця, – він чує, як шумлять смереки, гомонять гірські струмки. Цікаво, що хоч у творах Ольги Кобилянської чимало описів природи, але вони не одноманітні, кожного разу вони в неї набирають іншого колориту – залежно від доби року, години дня, освітлення й таке інше. Та в усіх, так би мовити, жанрах пейзажу відчувається великий майстер пера, та не тільки пера, а й маляр-художник і музика. Треба сказати, що у письменниці для цього було багатюще тло, адже вона народилась у Буковині й багато мандрувала в Галичині, а там краєвиди, дійсно, захоплюючі (...).

Хочу, щоб ти відпочила як слід, відновила свої сили й одчувала себе здоровою й моторною.

На все добре. Степась.

«Лєся Українка»

Січень, 9, року 1953.

ДОБРИДЕНЬ, КАТРУСЬО!

Спасибі за привітання з Новим Роком. Надійшов твій лист із 31 грудня. Ніколи не залишаю без відповіді будь-яку кореспонденцію, й наколи ти не мала моїх листів, то це була якась чергова затримка. Тепер, мабуть, дістала декілька листів зразу (...).

Зараз перечитую твори Лєсі Українки, і що мене обурює – так це коментарі “філологів-учених” до сюжетів і тем авторки. Письменниця знала п’ять європейських мов, і до них латинську й грецьку. “Коментатори” ж товчуть, що геніальна письменниця лише наслідувала або писала під впливом Салтикова-Щедріна, Пушкіна і т.д. Доходить до того, що вона наслідувала у останніх навіть те, що вони самі запозичили від західньо-європейських літератур. Ніби Лєся Українка й без них не читала вільно в оригіналах. А оцінка творів така, що учень середньої школи написав би глибше й серйозніше.

Лишайся здоровою. Степась.

Березень, 26, року 1953.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЬО!

Дістав твого листа з 11-го березня. Спасибі (...).

Перечитую твори Лесі Українки. Ця письменниця, дійсно, варта великої уваги. Її твори багато насичені матеріалами, які вказують на широченну ерудицію авторки. Це не тільки описи або елементарні ситуації, що подаються за натхненням, а найчастіше без нього, в дуже багатьох белетристичних творах. Читаючи писання Великої Українки, несамохіть помислиш і про Анатолія Франса, і про Густава Флобера (...).

На все добре. Степась.

«Марко Вовчок»

Жовтень, 2, року 1952.

ДОБРИДЕНЬ, КАТРУСЬО!

(...) Мова, пишеш, в стані анабіозу. Блискуча й вичерпна характеристика. Та воно й сподіватись іншого не можна було.

Зараз читаю оповідання Марко Вовчок. Одержую велике естетичне задоволення. Яке глибоке й, так би мовити, делікатне знання мови. Особливо тендітно подається й зберігається колорит простої народньої жіночої мови. Стилістично авторка відмінно опрацювала цей бік. Яка ненаслідувана еластичність у виразах та хупазність у мелодиці речень. Читаєш і ніби слухаєш, і не тільки чуєш, а й бачиш героїню оповідання, що веде мову. Тут у письменниці ажурна, філігранна обробка синтакси мови в реченнях. Шкода, що дрібні господарські справи (піч, миття, прибирання) одбирають багато часу й не дають можливості почитати.

На все добре. Степась.

«Т. Шевченко й І. Франко»

Листопад, 5, року 1950.

ДОБРИДЕНЬ, КАТРУСЬО!

Тут ось уже тиждень фурделить, крутить, замітає. Як помилиш, що так і ще гірше буде місяців сім, то аж недобре робиться.

(...) Зараз читаю “Кобзаря” Тараса Шевченка. Хоч і відоме все, але приємно. Музикальність вірша Шевченка невимовна. Читаєш і ніби чуєш далекі, тихі, чарівні мелодії. Але треба визнати, що тематичний та й словниковий діапазон у Тараса Шевченка менші, ніж у Івана Франка. Перший – блискучий, бездоганний щодо мови, витримки в вірші й еластичності в розмірах та ритмі; другий – ширший у використанні поетичних форм, візьми його сонети або терцини (адже поема “Мойсей” уся написана терцинами, які не поступаються терцинам у “Божественній комедії” А. Данте!), та широтою й поступовістю тематики. Ці два велети нашого слова немовби доповнюють одне одного.

І. Франка й Т. Шевченка треба перечитувати систематично, і це принесе завжди колосальне естетичне задоволення.

На все добре. Степась.

* * *

«Олександр Корнійчук»

Травень, 3, року 1951.

ДОБРИДЕНЬ, КАТРУСЬО!

(...) Прочитав “Калиновий гай” Олександра Корнійчука. Прочитав та ще й по тому раз переглянув. Все дошукувавсь, чому цей, із дозволу мовити, драматичний твір названо комедією. Його можна назвати комедією тільки на комедію. Автор мислив сильно насмішити читача і глядача тим, що маляр Верба загрожував утопити свою сестру в багнюці, але це у нього вийшло занадто плесковато й брутално. Ще драматург хотів утворити комічну ситу-

ацію на перетворенні імення тої ж таки сестри з Гафійки, простіше Гапки, на Агу та ще й сподівався підтримати це плутанням наголосу. Це вийшло не гостро, бо гумор притягується літерально за вуха. А плаксиві мелодраматичні ситуації в розмові матроса Вітрового і письменника Верби, які автор гадав подати як глибоколіричні епізоди в драматичному творі. Це часом робиться в комедіях для контрасту, щоб підвищити гостроту відчуття смішного. Але з цієї інтимної розмови вийшло не трагічне узбочення, а безпідставне пхикання. Не далеко ж пішла наша драматургія, коли блаженський твір Олександра Корнійчука знайшов собі читача й глядача. Порівнюючи з “Платоном Кречетом”, письменник ізробив не один, а два кроки назад. Щоб не втратити реноме, краще б йому помовчати (...).

На все добре. Степась.

РОСІЙСЬКА КЛАСИКА

«Микола Некрасов»

Квітень, 16, року 1950.

ДОРОГА КАТРУСЕНЬКО!

Якого ти хорошого листа надіслала мені 4-го квітня, № 17. У мене був страшенно тяжкий настрій, про що ти знаєш із попереднього мого листа (...).

Читаю зараз Миколу Некрасова “Кому на Руси жить хорошо”. Багатющий він широкими малюнками руського життя та глибокими аналізами горя народного. Це все подано у віршованій формі, прекрасним народньо-пісенним розміром. Читаю та й сам журюся. І людське горе, і своє нещастя перемішуються. Милуюся пречудовими народними виразами та мальовничими пейзажами сільськими. Автор добре знав свій народ і свою країну. Відповідно до розгортання подій змінюється й розмір вірша. Над цим я трохи заспокоююсь, уколиуючи своє горе. Залишайся моторною та здоровою.

«Георгій Плеханов»

Травень, 18, року 1950.

ДОРОГА КАТРУСЕНЬКО!

Прибув, і я одержав твого пакунка з 3-го травня. У ньому все, що ти туди поклала. Спасибі тобі уклінне за твої невгамовні турботи про мене (...).

Читаю Г. Плеханова “Мистецтво й література”. Він завзятий марксівець і з багатющою ерудицією людина. Доводить, що труд породив мистецтво і що воно виникло на основі виробничих умовідносин поміж людьми. Заліз у первісні народи з їхньою примітивною культурою. З усього світу свідчення й описи мандрівників істяг. Звичайно, найчастіше в цьому посилається на французів, німців та англійців. Тут тобі й татування, й танки, й пісні (...).

Лишайся здоровою. Степан.

«Віссаріон Белінський»

Серпень, 9, року 1950.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЕНЬКО!

(...) Дочитав, властиво домучив якось, бо все не було часу, твори Віссаріона Белінського. Тепер, коли є можливість розглядати його літературну діяльність зовсім спокійно, об'єктивно, багато знайшлося недоречностей. Але авторитет критика настільки великий, що ніхто не наважиться показати на нього. Та, можливо, сучасні журналісти й словесники-філологи й не помічають того. Не будемо вже казати про його брудно-негативне ставлення до українського слова й до творчості Тараса Шевченка зокрема. А дитяче-нестигла критика комедії “Горе від розуму” Грибоедова, а надміру висока, безпідставно-захоплена оцінка віршів Лермонтова й, зокрема, роману “Герой наших часів”. Це ж саме можна сказати й про характеристику Івана IV (грізного) царя в розборі “Пісні про купця Калашникова” М. Лермонтова.

Тут щодо читання – лихо. Ніхто не визнає це за потрібне.

Лишайся моторною. Степась.

«Антон Чехов»

Серпень, 3, року 1950.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЕНЬКО!

(...) Читання – спасіння. Робота мене вдовольняти не може тому, що вона безладна й неохайна. Читаю зараз оповідання Антона Чехова. Чогось зараз його дрібні твори не так подобаються, як бувало колись. Якимись плесковатими, банальними вони здаються. Він учень Гюї-де-Мопасана, але, треба визнати, що вчитель у новелі та й у романі значно вище від учня. Пам'ятаєш “Наше серце”. Хоч Г. Мопасан скабріозний, як і більшість французів. У нього пікантність часом доходить до порнографії, але занадто рельєфні, виразні його новели й типи в них. Він вибирає такі ситуації, що захоплюють звичайністю, але на їх тлі вимальовуються такі несподівані комбінації, що несамохіть всмоктують читача. У А. Чехова цього нема.

Раджу тобі читати більше. У нас там є хороша історична література про Київ тощо. Мислю, що вона тобі подобається (...).

На все добре. Степась.

Грудень, 17, року 1950.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЕНЬКО!

Знов закрутили фурделиці. Несе, крутить, засипає. І де тільки той сніг береться? Ото тільки й добре, що коли починається сніг, то ніби не так холодно. Це до Ачінського занесе дорогу й не добереться ні пошта, ні люди (...).

Дочитав твори Антона Чехова, й не знайшов у нього нічого особливого. Одне тільки в нього і є – це вміння влучно стилізувати мову під дієву особу. Але і в цьому напрямку автор досить обмежений, бо такого добору речень і слів вистачає лише на коротенькі новели. Тому вони й виходять хорошими. Як тільки ж він починає оповідання розтягувати, запас слів вичерпується, починаються повторення, розвиток мотто загальмовується й новела блідою робиться (...).

На все добре. Степась.

«*Ольга Форш*»

Січень, 3, року 1953.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЕНЬКО!

Дістав твого листа з 20-го грудня та пакунка, якого ти надіслала 18-го грудня. Спасибі тобі за все. Бачиш, у нас тому не вистачає часу, що ми до своїх обов'язків на посаді ставимся дуже ретельно, й виконання їх забирає в нас багато часу, а як до всього додати самообслуговування, то тоді й зовсім хто його зна, де брати того часу (...).

Прочитав оце Оляни Форш “Одягнені каменем”. Тут трохи позамислився. Ота цитадель і отой Олексіївський равелін, побудований Петром Лютим, давно викликають у мене відразу й смертельну, хижу ненависть. Одного лише не розумію, чого до останнього часу не зруйнують ущент оту гидоту. Та ще й панькаються з царем, за наказом якого вона побудована. Фу, бридота! На цей раз помітив недоладності в творі О. Форш. Заголовок “Одягнені каменем”, а мова мовиться лише про одного Михайла Бейдемана. Та й то саме перебування його в отій жахливій норі не подає як слід. Авторка веде подачу подій од підставної особи – очевидно, що сам брав участь у всіх ситуаціях так званого роману. Але вона не цілком стилістично вправилася зі своїм оповідачем, що ніби в спогадах записав події. Виправдати деякі недоречності можливо хіба лише тим, що оповідач Русанін старий і напівбожевільний (...).

На все добре. Степась.

«*Микола Чернишевський*»

Квітень, 14, року 1953.

ДОБРИДЕНЬ, КАТРУСЕНЬКО!

Прочитав “Що робити?” Миколи Чернишевського. І прочитав із примусом. Уяви собі. Колись цей твір захоплював, а зараз ізмусив себе не покинути його не перечитаним. В романі так багато наміркованого, ареального, що стає шершаво читати. Оуєнівські спроби й компілятивні реляції з тодішніх філософських те-

чий аж ніяк не блищать оригінальністю. Рівнобіжно пригадав: “Хто винен?” Олександра Герцена й зовсім не на користь М. Чернишевському. Одні на десятки сторінок сні Віри Павлівни можуть читача в сон увігнати. Це треба дві ночі підряд спати, щоб такого наснилося. А спання Рахметова на цвяхах? Це нагадує Василя Блаженного.

На все добре. Степась.

«Михайло Лермонтов»

Грудень, 26, року 1953.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЬО!

Дістав твого листа з 16-го грудня. Прибув і пакунок твій, якого надіслала в грудні. Сердечне спасибі тобі за все (...). Накинувся на часописи та “Україну”. Журнал лише тільки перегорнув. Реклама, вівіска й та не дуже ретельно скомпонована, але все ж приємно перегортати, бо то ж із рідного краю (...).

Перечитав М. Лермонтова в українському перекладі. Передмовна розвідка Максима Рильського. Не зовсім удаło подано вірші письменника. Перекладачі не зуміли семасіологічно врівноважити переклад з оригіналом та й ритм, ритм не скрізь витримано. “Герой нашого часу” виконано блискуче. Мені здалося, що переклад упливає на мене глибше, ніж колись читання російською мовою. Об’єктивно кажучи, по всіх творах М. Лермонтова яскраво відчувається вплив Байрона (...).

На все добре. Степась.

«Лев Толстой»

Лютий, 7, року 1954.

ПРИВІТ ІЗ ЧУЖИНИ, КАТРУСЬО!

Шлю найкращих побажань, здоров'я, успіхів. Читаю Л. Толстого у виданні 1951-го року (чотирнадцять томів). Не раз пригадую князя Вяземського з його криластим двоохслів'ям “квасний патріотизм”. В попередній розвідці розписали та ще й розмазали.

Ніхто, звичайно, не погодиться за такими літературознавцями, як Войтоловський або Назаренко, що в 1923-му році в курсах літератури доходили до таких “разючих” характеристик: граф Лев Толстой і Олександр Пушкін – буржуазні письменники з поміщицькою ідеологією; писали про дворян та князів, і тому нічого коштовного в літературу не внесли. Але ж на десятках сторінок товкти, що Л. Толстой – щось неосяжне, виняткове, унікальне, що не було й нема письменника на земній кулі, який би дорівнявся російському велетневі – теж занадто.

Взяти хоч би “Дитинство” Л. Толстого. В цьому творі нема абсолютно нічого такого, що ставило б його вище від звичайного літературного нарису. Щільніше кажучи, панички, що їх виводить автор у своїй, так би мовити, трилогії “Дитинство”, “Отроцтво”, “Юність”, навіть не типові. Що вони мають автобіографічний характер, так хіба мало авторів уносило в літературні твори особистого? (...)

Приїздив замполіт МДС-32 з Красноярського дивитись, як міст будується. Лишився задоволений і наспівував мені дифірамбів (...).

На все добре. Пиши. Степась.

Березень, 4, року 1954.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЬО!

Перший день весни, тобто 1-ше березня, відзначився температурою – 40° С. З глибоким сумом крокував я працювати й не веселі думки бродили в голові. Тужно й гірко (...).

Не казав і не кажу, що Лев Толстой не геніальний письменник, але коли йому чіпляють те, чого в нього нема, то я без ухилень про це висловлююсь. Справжнього простого селянина і загалом звичайну російську людину граф не подав. Селяни в нього штучні й начинені специфічною тенденційно-толстовською філософією. Порівняй із селянином-французом у романі Оноре Бальзака “Селяни” й ти побачиш, що я не помиляюсь. У останнього селянин ходє по землі, а не на ходулях чийхось переконань (...).

На все добре. Степась.

ЗАХІДНА КЛАСИКА

«Бернард Шоу»

Квітень, 20, року 1950.

ДОБРИДЕНЬ, ДОРОГА КАТРУСЕНЬКО!

Сумно щось мені. Покинув мене мій колега, з яким я працював. Пішов шукати кращої роботи. Хочє працювати по 14 годин на добу й багато заробляти. Нерозумний старий. Не розуміє, що таких, як він, тут багато, а роботи так легко не знайдеш (...).

Перечитую драми Бернарда Шоу. Властиво це не драми, а драматичні твори. Цікаво, як вони виглядають на сцені. Рядового глядача вони не можуть захопити. Дієвих осіб треба розуміти й добре увійти в їх внутрішній світ. З такими п'єсами може трапитись те, що сталося з першими виставами “Гріха” В. Винниченка, або “Вишневого саду” А. Чехова. Глядач їх не зрозумів, і театр став порожнім. Лише з часом натовп виріс, одчув і збагнув так звану внутрішню трагедію цих драм, без ножів, душегубств і страшних злочинів. Вони мають особливий психологічний сенс. Тому вони особливо впливають на глядача і лишають у нього надовго глибокий слід у пам'яті. Радив би й тобі прочитати “Ідеальний чоловік”, “Кандиду” та “Будинки вдівця”. Над читанням я трохи забуваю про своє важке життя й заспокоююсь. Вишли, будь ласка, мені маленького англійського словничка (...).

На все добре. Цілую. Степан.

«Вільям Шекспір»

Липень, 27, року 1950.

ДОБРИДЕНЬ, КАТРУСЕНЬКО!

Косою в лісі. На голові накидка, щоб комарі та всяка погань не кусали. Малюнок. Розмахую косою, а думки далеко-далеко. Ліс шумить. Полохливий шелест осик нагадує мені наші очерета (...).

Хотів було поділитись із тобою враженнями від робітників райшляхвідділу, але перенесемо це надалі, бо треба розібратися з Одесою. Щось у репертуарах театральних Шекспіром зарясніло. Ніхто не скаже, що цей велетень драматургії не заслуговує на це, але ж нещодавно п'єс цього генія людського духу не так багато бачили глядачі на кону. Цікаво, як виконували, яке враження на тебе склала вистава, може, пам'ятаєш, хто грав Оттело, Яго, Дездемону. А Оттело, Оттело – це ж людина жахлива, але жива, дійсна людина. Ось де колосальний прояв людського духу, рвучких, глибоких чуттів. Чи зрозумів артист, що грав Оттело, Шекспіра? Коли дух Великого Вільяма не приступний йому, то краще б було не братися за виконання цієї реальної, але надлюдської ролі. Я аж завмираю, коли пригадую наростання підозрінь у Оттело і ехидну поведінку Яго. Треба мислити, що три неперевершені твори є у Вільяма Шекспіра – це “Гамлет”, “Оттело” та “Ромео і Джульєтта”. Правда, Байронівський “Сарданапал” теж складає непереможне враження. Цікаво, який літній репертуар і звідкіль оперові сили гастролювали в незабутньому Одеському оперовому. Це, очевидно, ти подаси в наступному листі.

Усім одеситам, які не забули мене, негайно напиши найщирішу подяку від мене за теплий привіт, а від мене передай їм не-підробних, палких, братерських, найкращих побажань. Як порівняю тих людей зі своїм оточенням, то, слово честі, мені здається, що я в Австралії (центральной) або Африці (...).

На все добре. Степась.

Вересень, 13, року 1953.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЬО!

(...) Ти про журнал “Україну” пишеш, а я ще не заспокоюсь від прочитання “Петербурзької осені” Олександра Ільченка, в якій подається осінь 1858-го року, коли Т. Шевченко повернувся зі заслання і жив у Петербурзі. Тенденційність автора переходить усякі межі й доходить до смішних нісенітниць. Наприклад: коли до Айри Ольриджа, відомого негра-трагіка, що гастролював у Петербурзі, виступаючи в трагедіях Шекспіра, звернувся англійською мовою Пантелеймон Куліш, то він його не зрозумів; а коли до

артиста заговорила донька графа Ф. Толстого, хоч вона тільки-но почала вивчати англійську мову, то А. Ольбридж її зразу зрозумів. Тобто П. Куліш не тямив по-англійському. Як він переклав Шекспіра українською мовою, чому його легко й вільно розуміли англійці – автор над тим не замислюється. Чимало думок заворушилося в голові. Пригадав В. Лазурського, пером йому земля, як він із дружиною виряджали мене в Йошкар-Олу. А як професор освітлював і подавав творчість великого англійського драматурга! Ще тоді я захоплювався глибоким змістом надпису, намальованому золотими літерами над головним входом до театру “Глобус”, в якому ставилися драматичні твори Вільяма Шекспіра і грав він сам. “Totus mundus agit pistrionem” – виголошував напис, тобто “Весь світ лицедіє”. А хіба не правда, що грають не лише на кону, а і в житті, на кожному кроці (...).

На все добре. Степась.

«Джакомо Пучіні»

Січень, 24, року 1954.

ДОБРИЙ ДЕНЬ, КАТРУСЬО!

Прибув твій лист із 13-го січня. Спасибі! (...).

Вчора ввечері з напруженим вдовolenням слухав оперу Пучіні “Богема”. Мене полонила оркестрова частина опери. Це казкове мереживо звуків. Воно літерально оплітає, сповиває, заколисує увагу своєю тендітністю та теплотою. З якою майстерністю композитор до кожного складу, не слова, а складу вокальної частини, припасував акорди цього чарівного візерунка звуків. Таке просте лібретто, а що з ним зробив геній Пучіні. Делікатність, сердечність цього музичного твору – унікальна. Несамохіть порівнював з іншими операми – й тільки, заперечуючи, трусонув головою. Ніякого порівняння не може бути. Є просто болючо-музикальні моменти, і як вони відтворені. Ой! Захворієш! Ось Мімі тяжко хвора, і Лізета витягла з вух сережки аби купити їй ліків або останні хвилини Рудольфа з Мімі. Всі муки душі, всі найглибші поривання сердець подані в звуках, голосах. Та як! Ой! А суперечки Марселя з Лізетою – це золота з самоцвітами філігрань зву-

ків, і тут оркестровка неперевершена. Це шедевр. І все це овіяно непідкупною, невідробною щирістю, простотою. Ніяких претензій, а стільки сили й шляхетних чуттів. Відчуваються в музиці велетенські, прекрасні, і разом пекуче-болючі переживання простих, малесеньких людей. Як хороше і сумно. Сила емоцій непомітних героїв подана в музиці так, що ті болі не почує лише дерево або камінь. Оце можна назвати реальністю в музиці. Якось не довелося мені почути цю оперу в театрі. Та її й не ставили.

Прочитав “Антонія і Клеопатру” Вільяма Шекспіра. Можна сміливо вважати, що по античних велетнях-драматургах немає більшого колоса за авторитет “Оттело”. Прочитаєш твір В. Шекспіра, й перед тобою постає ціла епоха.

Зараз читаю Віктора Гюго “Король бавиться” зі славнозвісною передмовою автора.

Поки що здоровий. На все добре. Степась.

«Говард Фаст»

Лютий, 21, року 1951.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЬО!

(...) З місцевої книгозбірні прочитав Говарда Фаста “Дорога свободи”. Це історичний хронікальний роман із часів війни за визволення муринів, тобто 1865 – 1869 роки. Сюжет розгортається на тлі історичних подій. Схарактеризовано реально президента Еба Лінкольна. Показано муринських політичних і громадських діячів. Найбільшої уваги заслуговує стиль. Автор надзвичайно близько підійшов, зрозумів і передав, з одного боку, спосіб мислення примітивної, неосвідченої, малокультурної людини, а з другого боку, короткими, простими реченнями виклав дуже реально мову невольних, а потім ізвільнених муринів. Несамохіть дивує дика, безпідставна зневага і презирство білих людей до чорних трударів. Чудово подані звичаї, погляди, життя та поведінка різних верств Америки XIX століття. Книга читається з неослабним інтересом. Попитай, може є в книгозбірні, то прочитай (...).

На все добре. Степась.

«Віктор Гюго»

Грудень, 24, року 1952.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЬО!

Зараз із напруженим захопленням закінчую “Собор Паризької Богоматері” В. Гюго. Читаю й сам із себе дивуюся. Адже читав уже цей твір, і не раз, досконало знаю зміст твору, цілком уявляю дух епохи й характери героїв, окремі місця можу переказати докладно, і, не вважаючи на це, молоко в мене збігає, а засмажка підгорає з того часу, як ця книга попала до мене на стіл. Безапеляційно знаю розвиток колізій і що трапиться з героєм у тому розділі, що читаю, а сів читати – за все забув і не можу кинути, поки хтось не постукає в двері або щось дико не зашкварчить і засичить на плиті.

Не раз пригадував В. Белінського, який напався з брутальною критикою на Великого Француза за цей твір. Ніяк не можна не дорікнути критика за цілковиту відсутність естетичного мірила, невміння пізнавати, відчувати й розуміти хупазне, красиве, а поза тим, він про творчість В. Гюго плете нісенітницю.

Між іншим, є один пункт літерально однакових переживань у Есмеральди В. Гюго і Катерини Т. Шевченка. Про будь-яке запозичення не може бути й мови, але це могло б стати за тему для найвитонченішої пречудової емоціонально-естетичної монографії.

Скажи про це своїм філологам, а я тоді покажу місця в творах.

На все добре. Степась.

Грудень, 28, року 1952.

ДОБРИДЕНЬ, КАТРУСЬО!

(...) Читаю зараз “Америка з чорного ходу” М. Васильєва. Переклад із російської. Читаю, а сам під захоплюючим впливом В. Гюго. Та хіба суха, трафаретна публіцистика в стані відтиснути глибокі емоціональні струси від “Собору Паризької Богоматері”. Там одне зловісне слово АНАУКН (доля), що жахливо зависло над героями роману, чого варте. А якщо торкнутися глибоких знаннів

автора щодо епохи та вміння подати дух і поривання дієвих осіб, то тут потонеш зовсім і винесеш такі враження, які довго не зітнуться в пам'яті й хвилюватимуть серце. Часом, правда, в перекладі дратували кострубато-складені речення та нічим не виправдані й зовсім недоречні варваризми, але, звичайно, вони не в стані були затінити й одтиснути потужного враження від роману (...).

На все добре. Степась.

Січень, 31, року 1954.

ДОБРИЙ ДЕНЬ, КАТРУСЬО!

Неділя. Читаю. Мрію. Міркую (...).

Відпочиваю з Віктором Гюго. Це великий трибун Франції. Стільки в нього сили й справжнього пафосу. Він чудово знає все-світню історію й досконало історію Франції. Захоплюють його промови про перегляд конституції й виступ у день сторіччя з дня смерті Вольтера. Віктор Гюго підіймає жахливі факти минулого, всі злочини, які творили королі й витівала церква й сміливо кидає їх із трибуни в обличчя роялістів і папістів. Людина й воля – ось предмети його захисту й зачарування. Читач бачить перед собою республіку в ореолі волі, братерства й незалежності. Це публіцистичні твори автора. Минув час. Здавалось, вони б повинні втратити всяку цікавість. Але, не вважаючи на все, читається коротенька промова над могилою й труною Оноре Бальзака з неослабним інтересом.

Зараз побреду в книгозбірню.

На все добре. Степась.

«Оноре Бальзак»

Серпень, 5, року 1953.

ПРИВІТ ІЗ ЧУЖИНИ, КАТРУСЬО!

(...) Відпустки в мене так і нема. Завідувателю десь повіявся в якихось непевних справах, а я крутюсь, мов муха в окропі... Та,

незважаючи на все, прочитав “Батько Горіо” Бальзака, а зараз читаю, його ж таки, “Гобсек” (Живоглот). Потужний і вільний талант у письменника. Його невмолимий, незалежний реалізм змушує читача глибоко замислюватись над життям окремої людини. Автор “Людської комедії” тонко й глибоко знає психологію людини, і не однієї людини, а людей різних професій, поглядів і станів. Ці знання дають йому повну можливість подати їх так, що читач уявляє його героїв цілком живими, розуміє їхні переживання (...).

Які там новини в літературі та в царині педагогіки?

На все добре. Степась.

Вересень, 20, року 1953.

ДОБРИЙ ДЕНЬ, КАТРУСЬО!

(...) Нічого не приніс із полювання. Скрізь вештаються люди – жнивуть, бродить скот. Дичина повтікала подалі від населених пунктів.

Сів за Бальзака та й зажурився. Перебуваю під впливом учорашнього приглядування до Великого Улуя (...).

Ось якийсь А. Іващенко склав вступну розвідку до творів Оноре Бальзака. На багатьох сторінках він товче про те, що Великий Француз відтворив усю гниль і розпад буржуазного суспільства, що він подав широченні полотна гидкого капіталізму, й зовсім не говорить про те, чому ж усі з таким захопленням читають романи О. Бальзака. Коментатор творів письменника геть забув сказати читачеві, що геніальний французький романіст подав людину в найтонкіших проявах її поривань, чуттів, прагнень, захопленнь і бажань. О. Бальзак показав людину так, що читач уболіває, сміється, плаче, ридає, кричить, відчуває, тремтить і здригається разом із нею.

Ще раз хочу щиро подякувати тобі за пакунка, якого надіслала мені у вересні. Все дісталось добре, хоч груші трохи й нашкодили в ньому. А кашу гречану я варю класичну.

На все добре. Степась.

Вересень, 23, року 1953.

**СПАСИБІ ЗА ПРИВІТ ІЗ
РІДНОГО КРАЮ, КАТРУСЬО!**

Дістав твого листа з 11-го вересня (...).

“Україну” прочитав і рукою махнув. Зараз у мене панує Оноре Бальзак... Захоплює в О. Бальзака глибочне знання людської психіки, що дає йому можливість подавати неосяжні образи особистого життя людей та їхні найінтимніші переживання. Останнє стає за потужне мотто в творі, яке веде, тягне за собою, змушує вчитуватись, не оминати найдрібніших зауважень, ретельно перечитувати коментарі, знову й знову іти за сюжетом, бо він розгортається, жвавішає і, нарешті, зовсім полонить увагу. Величезне значення, безумовно, має об’єктивізм автора. Адже письменник був релігійний, а цього не помітно в творах, і де треба показати негативні риси духівництва, то у О. Бальзака це виходить абсолютно реально, бо він поза тенденційністю. Широке знання історії й громадського життя Франції дають авторові необмежену можливість оперувати прізвищами, іменнями та подіями, а це надає творам життєвості (...).

Спасибі за прихильні турботи. На все добре. Степась.

Листопад, 1, року 1953.

ДОБРОГО ЗДОРОВ’Я, КАТРУСЬО!

Пишу тобі справно. Оце дістав твого листа з 21-го жовтня. Ти кажеш про багнюку та про якісь там плюси по радію, а мене сміх розібрав. Ось читай температури сьогодні: ранком – 20° С, в обід – 19° С з вітром, тепер, увечері – 24° С й вітер не втихає.

Зараз читаю О. Бальзака “Втрачені ілюзії”. Розмашисто, коли так можна висловитись, пише письменник. Але, щоб його добре зрозуміти, читачеві треба бути широко розвиненому, бо автор “Людської комедії” вживає, користується, наводить приклади, бере зауваження з античної історії, міфології, з діяльності та випадків з видатними діячами різних епох, і коли їх не знати й не розуміти, то часом половина основного змісту його творів ізникає зі сприймань, твір здається нудним і одноманітним. Коли, напри-

клад, О. Бальзак пише, що його персонаж залишився, як Марій на руїнах, то тоді лише стає зрозумілою ситуація, коли уявиш собі славнозвісного вояку Кая Марія, який, уникаючи переслідувань римлян, ізнайшов собі пристановище серед руїн Карфагена, але злі настигачі й там одшукали нещасного, і він ізмушений був тікати звідтіля. І такі посилення трапляються майже скрізь (...).

На все добре. Степась.

Листопад, 29, року 1953.

ДОБРИЙ ДЕНЬ, КАТРУСЬО!

Щось листів од тебе не чути. Очевидно, це в зв'язку з витівками листоноші, про які я тобі вже писав: ти деякий час не могла отримати моїх листів, а тому й сама не писала (...).

Повернувся до Оноре Бальзака. К. Маркс і Ф. Енгельс його вихваляють. Досить складна натура була у геніального письменника. Сам прихильник монархії й католицтва, а з якою силою й гостротою він критикує й навіть висміює й те, й друге. Оце можливо назвати дійсним об'єктивізмом у непідробному розумінні цього слова. Коли придворні чоловіки блюзнірничали, гнались за титулами та дбали про кар'єру, а жінки фліртували, доходили до найскладніших меж розбещеності, то ніхто яскравіше за Оноре Бальзака не вивів їх у світ. Все це автор показав всенародно і в найтонкіших деталях. Водночас, коли в кого ворухились дійсно щирі чуття й шляхетні поривання, то їм письменник надав рожевосяйних фарб, на які вони завжди заслуговують. Часом тільки, читаючи твори Оноре Бальзака, несамохіть замислюєшся, до яких надзвичайних тонкощів доходили люди в особистих почуттях. Витончені вимоги в почуттях жінок дивують своєю емоціональністю, делікатністю та водночас проникливістю й часом навіть хитрістю. Коли взяти сучасну пересічну людину (чоловіка чи жінку), то їхні прихильності, любов, симпатії, кохання здаються занадто примітивними, а то й вульгарними в порівнянні з тою культурою чуттів, яку розкривають твори Оноре Бальзака. Інтимному життю він надає велетенського змісту й ставить до нього широченні вимоги. Все воно в минулому. Та мислити, міркувати й аналізувати його можна. Напрошується не одне порівняння. Скажі-

мо, про сучасну жінку. Порівняймо її хоч би з Ежені Гранде. Беремо суто інтимне життя. Ця дівчина з простеньких персонажів завзятого автора “Людської комедії”, але настільки вона вища й глибша за сучасне оточення (...).

На все добре. Степась.

Грудень, 7, року 1953.

ДОБРИЙ ДЕНЬ, КАТРУСЬО!

Щось нема твоїх листів. Якась чергова затримка. Це дивно, бо, незважаючи на сніг, шлях до Ачінського добрий і автомобілі курсують часто (...).

Читаю О. Бальзака в перекладі українською мовою. Є. Вільканець надіслала. Прочитав роман “Селянин”. Цікаво. Селянин у літературі з’явивсь не так давно. Більшість авторів дають негативну оцінку людям, що живуть, так би мовити, поруч із природою. Жорж Занд, Йоган Авербах, Еміль Золя, Глеб Успенський, Ольга Кобилянська, Нечуй-Левицький у своїх творах подають селянина в дуже морочних, а то й просто кримінальних фарбах.

Квітка-Основ’яненко перший увів селян у літературний твір як головний дієвий персонаж, але він солоденько ідеалізував своїх героїв. Іван Тургенєв теж показав селянина підсолодженого й дуже в коротеньких нарисах.

Оноре Бальзак невмолимий реаліст. І що ж він наробив із французьких селян? Це жах! Читаєш і хочеться вигукнути одну з таких фраз: “Та де ж позитивні типи?”, “Це вигадка, це перебільшення!” Але геніальний реаліст показує свої сільські персонажі так, що ні до одного руху, ні до одної дії їх не причепишся, бо вони цілком живі, можливі, ймовірні. Вони стають перед читачем і ніби пишаться своєю брехливістю, пияцтвом, лицемірством, підступністю, цинізмом і розбещеністю.

Автор співчуває їхній дикості, але не приховує нічого. Він роздягає їх зовсім і показує спотвореними, такими, якими вони є.

Оноре Бальзак мешканець міста й тим дивніше читати його роман із сільського життя.

З мостом справа затягується. Устаткування не шлють (...).

Лишайся здоровою й не вигадуй хворіти. Степась.

«Джек Лондон»

Жовтень, 6, року 1953.

ДОБРИЙ ДЕНЬ, КАТРУСЬО!

Дістав твого листа з 25-го вересня. Спасибі (...). При коте-джі 65 город уже прибраний і виораний на зиму.

Читаю зараз роман “Залізна п’ята” Джека Лондона. Порівнюю з Оноре Бальзаком. Яка гостра різниця. А все публіцистика. Цей літературний мікроб як тільки влізе в твір – прощай мистецтво. Чуттєві рухи не можуть миритись із розумом, який завжди стає батьком тенденції. Де починаються міркування, звідтіль негайно тікають щирі чуття, а де нема останніх, там не родяться ті хвилюючі емоції, які ховаються тільки в класичних творах мистецтва. Хоч як талановито ховає Джек Лондон наперед узятую думку, переплітаючи її зі щирими пориваннями дієвих персон, але вона то там, то там виглядає плесковатим шаблоном, замазує чисті фарби й знецінює твір. Тенденція й публіцистика сушить і знебарвлює всякий витвір. Читаю Джека Лондона, а мислю про Оноре Бальзака. Цікаве читання.

До речі, мені довелось розмовляти про твори О. Бальзака з деким із місцевої інтелігенції та бібліотекаркою. Всі вони абсолютно не розуміють творчості великого письменника. Діапазон їхнього мислення замалий для цього.

На все добре. Степась.

Жовтень, 10, року 1953.

ДОБРИЙ ДЕНЬ, КАТРУСЬО!

(...) Перечитав чимало романів і оповідань Джека Лондона й залишився дуже вдоволений. Така сміливість і вільність пера, така воля мислення, що навіть приємно помріяти з автором. Надзвичайно цікаво побудовані романи “Мартін Іден” та “Місячна долина”.

На все добре. Степась.

«Вальтер Скотт»

Листопад, 20, року 1953.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЬО!

Дістав твого листа з 9-го листопада. Спасибі (...).

Скерував свою увагу на Вальтера Скотта. Його історичні романи скорочують мій сум і тугу. Часами трапляються розтягнуті сторінки, але це компенсується гостротою аналізів історичних подій і спокійною, але їдкою характеристикою державних керівників, політичних діячів і духівництва. А що вже державним службовцям дістається, то тільки тримайся. Глибоко вражають міркування, й надзвичайно розумні міркування, звичайних селян і громадян про все, що робиться в державі. Автор блискуче знав епоху, про яку писав (...).

На все добре. Степась.

«Epilogue»

Серпень, 9, року 1953.

ПРИВІТ ІЗ ЧУЖИНИ, КАТРУСЬО!

(...) Старі класики ваблять і чарують читача. Ними захоплюються. Сучасну белетристику лише читають. В чому справа. Творчість старих письменників усмоктала в себе всю психологію минулого, і головне – емоції індивідуальні. Витонченість персональної естетики, хоч дуже часто незрозуміла сучасному читачеві, але вона чарує, вабить, несе його зі собою, як могутній потік, як феєрія моря квіток, як симфонія зірок. Утриматись проти того може лише довбня. Але ж у якому стані сучасна література?..

На все добре. Степась.

Серпень, 30, року 1953.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЬО!

(...) Сучасна белетристика хвора, коли можливо так висловитись. Який роман чи повість не візьми читати – скрізь ультра-тенденційний ухил. І дитина ж мусить знати: там, де упередже-

ність, – нема справжнього мистецтва. Взяти й ті історичні романи, як ось: “Іван IV”, “Петро I”, “Богдан Хмельницький”. В кожному з них і освітлення, й трактування суто монархічні. Читаєш і лише плечима потискуєш. На кожній сторінці тлумачення не Солов’йова, не Ключевського, не Платонова, а самого Іловайського з написом “дозволено цензурою”. Часом гірко й смішно стає, коли автори зі шкіри пнуться аби виправдати дикі, жажливі діяння та вчинки таких садистів, як цар Іван IV або Петро Лютий. Як можливо славити, вихваляти й виправдовувати царя, який увів кріпацтво, а почитай, як причепуриє “Тішайшого” (це Олексія) автор роману “Богдан Хмельницький”. Тут по контрасту несамохить у мозку ворущатся слова Каменяра з вірша “Беркут”:

“...Я не люблю тебе, ненавиджу беркуте!
За те, що в грудях ти ховаєш серце люте,
За те, що кров ти п’єш, на низьких і слабих
З погордою глядиш, хоч сам живеш із них;
За те, що так тебе боїться слабша твар,
Ненавиджу тебе за теє, що ти цар!”

А почитай та приглянься, що з них роблять quasi-романісти. Майже святих. Загалом же літературний трафарет зовсім затиснув, задушив живу людину, хоч усі скрізь на всі заставки і на всіх шпальтах кричать про реалізм. Який там у біса реалізм? Це смертельна, плесковата, здрібніла схоластика, ще гірша, ніж колишній псевдокласицизм.

Ти пишеш, що в сучасній літературі подаються люди (про типи не може бути й мови) не такими, які вони є, а якими вони повинні бути. Це тхне вже трохи романтизмом. Гаразд. Нехай і так. Але який же це в дідька романтизм, коли в подачі авторів читач баче й відчуває манекенів з погано приробленими головами, а щодо серця й нутрощів, то й балакати не доводиться. Сучасні, з дозволу мовити, герої в творах – це незграбно намислені, невміло зліплені опудала, хоч усі вони або “паїньки” або харцизяки; в яких нема й сліду чуттів, поривань, а без останніх живе життя не мислиме. Розум і чуття – два велетенських уклади в людині. Їх треба зрозуміти й показати. В тому мистецтво. Віктор Гюго – романтик. Хто, прочитавши “Собор Паризької Богоматері”, забуде Квазімодо або Есмеральду? Забути може лише “довбня” – це ти влучно підмітила, лише треба додати: “довбня”, зіпсована сучасною літературою.

Город у мене хороший. На все добре. Пиши. Степась.

Вересень, 13, року 1953.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЬО!

(...) Красне письменство взялося за витворення типів і характерів по наперед узятому, заданому зразку. В цьому автори до того схематизували і обтрафаретили композиції та дієвих осіб творів, що навіть не дуже досвідченому читачеві видко й зрозуміло, як діятиме й чинитиме персонаж і як надалі складатиметься роман, повість чи вірш. Жива, дійсна людина зникла в художній літературі. Мало того, коли автори інколи й наближаються до живого життя, то вони зовсім не замислюються, не увіходять у всю розмаїту глибину внутрішніх інтимних, індивідуальних порухів і нюансів людських чуттів та емоцій, а це ж саме і є тим “філософським каменем”, який запалює твір внутрішнім вогнем і змушує здригатись, ридати й плакати читача. Спрощення (можливо від браку витонченості авторів) в подачі внутрішніх переживань людей веде до спрощення та незграблення смаків (...).

На все добре. Степась.

Квітень, 14, року 1954.

ДОБРИЙ ДЕНЬ, КАТРУСЬО!

(...) Думаю. Міркую. Гірко. Стільки поневірян у житті? Жах! Во імення чого? Плечима потиснеш. Прийшов до висновку, що нема ідей абсолютних, нема універсальних. Були Будда, Вішну, Ормуз, Аріман, Ра, Зевс, Юпітер, Перун, Магомет, Христос, Конфуцій. Всіх не перелічити. Написано – Рігведи, Панча Тантри, Талмуди, Корани, Євангелії. Чого тільки не виробляли люди, спираючись і посилаючись на це? Страхіття! А де воно все ділось? Геракліт якось вигукнув: “*παντα ρει!*” Так, – усе міняється й минає. Тому нема нічого ні абсолютного, ні універсального. Люди це знають. Звичайно, не всі. Але ті, що знають, не повинні чіплятися за ідеї, тягти за собою народи силою і во імення тих світлих чи темних ідей мучити, вбивати, різати, вішати, катувати, нівечити, калічити, душити, пригнічувати, узурпувати, зневолювати, поневіряти собі подібних.

“А поки що течуть ріки.
Кривавії ріки...”

– промовив Тарас Шевченко. Так воно і є.

Через розмаїтість у всьому живому на світі люди й народи не можуть однаково мислити. Про це промовляє вся історія Номіно Sapiens'ів. Так для чого ж стригти всіх під один копил? Так ні: вчепляться за що-небудь, розмалюють його й носяться, мов дурень із торбиною. Та нехай би собі вже носилися, але ж в імення тих ідей стільки жорстокостей робиться (...).

На все добре.

Квітень, 9, року 1950`.

ХРИСТОС ВОСКРЕС, КАТРУСЕНЬКО!

Непомітно прийшло старовинне велике свято. Скільки сторіч так урочисто його святкували народи. Зараз воно забуде. Вчора надвечір почув я дзвін церковний. Відвідують церкву мало. Тут народ практичний, матеріальний. До горілки він більше прихильний. Та не про те хотів сказати. Почувши дзвін, я миттю перенісся до рідної оселі. Перед моїми очима постала Іллінська церква за зарічком і тихий, прохаючий дзвін залунав у моїх вухах. Бувало, коли я працював у квітничку або на городі, який би у мене настрій не був, той мирний дзвін завжди раптом утихомирював мозок і серце, а на душі розливався такий приємний, всепрощаючий спокій. У думках обійшов я хату й подвір'я, стежкою на низ спустився, на ослінчикові сів, на квітки подивився. А там, далі, – вербички, очерета, річка. Невимовно тяжко стало. Те, що ти найбільше любиш, що найдорожче тобі, від того тебе відривають.

Читаю “Іліаду” Гомера в перекладі Гнедича. Багатючий широкими полотнами грецький епос. Скільки великих імен і дій на такій, порівнюючи, малій території. Одне лише диво: народи в своїх піснях, баладах, поемах усе вихваляють бійки, походи, війни. Ніби це щось хороше, приємне для людства. Все ж воно приносить пожежі, руїни, убозтво та сльози. І які б не були війни, завжди для них ізнаходяться виправдання. Ось де парадокси (...).

На все добре. Степась.

Квітень, 10, року 1954.

ДОБРОГО ЗДОРОВ'Я, КАТРУСЬО!

(...) Переважна більшість людей прагне й намагається скористатись чужою працею. Тут ніякі філософські трактати й "...ізма" не допоможуть. Зоологічний закон боротьби за виживання неухитно діє за всіх епох і ер існування нашої миршавенької планетки й ніякі системи та устрої не спроможні похитнути його. Чарльз Дарвін слушно зауважив про натуральний відбір. Людство робить розумне обличчя, ніби воно дуже мудре й стоїть зовсім осторонь од всілякої там фауни та флори. Ха! Ха! Ха! Дурниці! Виживають сильніші або, краще, хитріші. Та нехай їм лихо тим народам. Вони гризлись і гризуться так, як і окремі люди. Можна було б навести мільйони прикладів, але в листі для цього не місце. А декларації, закони, хартії, конституції. Га! Га! Га! Благенькі фіраночки.

Читаю журнали. Не знаю, чи обурюватись, чи сміятись. Літерально у всіх однакові думки, та не тільки думки, а й речення. Ось тобі інтерв'ю артиста. Далі ділиться з читачем своїми враженнями композитор. Ті ж самі фрази. За ним висловлює свої міркування художник. Те ж саме. Івалт! Починаєш читати, й наперед знаєш, про що мова буде мовиться й чим закінчиться. Шукаєш тої свіжої, вільної думки – й лише плечима потиснеш. А персонажі прилизані до каламутності, до гикавки. Такого трафаретизму людське письменство ще не знало. На все добре. Степась.

Читаючи книги, Степан Кожум'яка часто на їхніх бережках зазначав олівцем своє ставлення до надрукованого. Як приклад, фрагмент із I тому "Історії Української РСР" 1953 р.

Під керівництвом В. І. Леніна партія більшовиків організувала і згуртувала робітників, солдатів і найбідніших селян для боротьби проти поміщиків і буржуазії, формуючи політичну армію пролетарської соціалістичної революції, перемога якої забезпечувала соціальне і національне визволення трудящих мас усіх народів нашої країни.

*Історія – наука.
Гується публі-
ше з перша-
цією – вона
наукою.*

*Коли в неї влі-
зистика та
не тинною аїма-
перестане бути*

ВЕЛИКИЙ АВТОШЛЯХОВИК

“Зрозумійте мене: не можу існувати без корисної для всіх, для свого народу праці. Можете помислити, що я хизуюся цим, хочу бути оригінальним. Зовсім ні. Праця і на мосту, і в квітнику – це моя як етична, так і естетична потреба...”

Степан Кожум'яка

ШЛЯХИ*

Ще з первісних часів, з колиски людства шляхи були засобом зносин між народами. Починаючи від вузької, ледве помітної стежки, якою сторожко прямувала людина до сусіднього куреня чи селища, людство дійшло до широких асфальтних і залізо-бетонних автострад, по яких швидше за вітер женуться тисячі автомобілів чи, як простіше кажуть, машин.

Шляхи сполучають, об'єднують людей. В уявленні людини слово “шлях” пов'язане із землею, бо природніше рухатись по землі. Але люди винайшли засоби пересуватись і по воді, і в повітрі,

* Фрагмент роздумів діда Степана про шляхи.

й під землею. Тому й шляхи бувають різні: суходільні, водяні, повітряні, підземні.

Суходільні шляхи теж поділяються на колійні, як ось залізничні, автомобільні, прості гужові тощо.

Найбільш розповсюджена мережа шляхів, якою найчастіше користується людство, – це прості суходільні шляхи, що з'єднують мільйони селищ у всьому світі. Ними найбільше пересувається людей і вантажів. Люди давно помітили, що для розвитку країни шляхи мають велике значення. Чи то дитині пройти до школи, чи проїхати людині в місто, чи дістатись до більшого культурного центру – треба мати впорядкований шлях, який потрібний і в самих селищах, і між ними. Чим краще впорядковані шляхи, тим легше, спокійніше й швидше може людина здійснити свої наміри, виконати свої обов'язки. Довіз потрібних крамів, продуктів споживання із сіл у міста й навпаки може швидко, безперебійно, без утрат і своєчасно здійснюватись лише тоді, коли шляхи відповідатимуть своєму призначенню.

Люди за старих часів зрозуміли велике значення хороших шляхів і почали дбати про їх поліпшення та утримання в належному стані. Але минуло чимало часу, поки турботи про покращення шляхів стали обов'язковою справою кожної держави. Зараз немає такого народу на земній кулі, який не дбав би про розвиток та поліпшення шляхової мережі в своїй країні. І чим вищий культурний рівень народу, тим більше він дбає про впорядкування шляхів. Ще в сиву давнину китайці, перси, єгиптяни, греки, римляни почали будувати шляхи. Особливо про це дбали вояки-римляни. До наших часів збереглися збудовані ними потужні шляхові споруди – мости, товсті кам'яні бруки. Останні були завтовшки півтора метри. Недаремно вони збереглися понад дві тисячі років. Уже майже тисячу років тому в Києві по вулицях, аби покращити проїзд у забagnених місцях, викладали їх дерев'яним помостом.

Шлях одноразово і вабить, і лякає людину. Вабить тому, що веде в незнані краї, у привабливу далечінь, а людина з первісних часів прагнула пізнати світ і всесвіт. Лякає тому, що відриває людину від рідних, близьких людей, від рідного, любого краю і загрожує небезпеками та несподіванками.

Український народ у своїх чудових піснях оспівав у різних аспектах, різних напрямках шлях. Пригадати хоч би одну з тих

пісень: “Ой послалась доріженька через брід...”

В ній і мелодія, і словесний зміст багато розказують.

Шлях – це смуга землі, по якій проходять люди, проїздять підводи, автомобілі, проганяють скот, прокочуються трактори. Смуга може бути ширша або вужча, залежно від того, які селища чи підприємства вона з’єднає.

Для того, щоб вийти на роботу в поле і виїхати туди з возами чи трактором, треба шлях. Ширина його повинна обмежуватись габаритами сільсько-господарських машин і ніяк не більше, бо і швидкість, й інтенсивність руху на таких шляхах невелика.

Інша справа – на битих шляхах-автострадах. Там рухаються сотні й тисячі найрозмаїтіших екіпажів. Частина з них женеться з великою швидкістю. Щоб по такому шляху безпечно їхати, треба, щоб на ньому було далеко видно, що попереду робиться, тобто забезпечити відповідне бачення. Для цього такі шляхи робляться ширшими, рух по них здійснюється в декілька смуг.

Таким чином, ширина смуги землі, яку займає шлях, може бути й шість метрів, і цілих вісімдесят метрів. Ще треба додати, що шляхова смуга займає не лише площину, по якій здійснюється рух, а й потрібне місце, щоб уздовж шляху насадити дерева, кущі, квіти, влаштувати захист від снігових заметів, мати місце для складування ремонтних матеріалів; також забезпечити місце для проїзду тракторів, які дуже копірсають і руйнують хороші шляхові покриття.

Залежно від призначення шляхів, інтенсивності руху на них, вони поділяються на класи або категорії. Інтенсивність руху – це кількість автомобілів, що проходять по шляху за добу. Коли шляхом проїздить на добу більше автомобілів, то й інтенсивність руху на ньому більша.

Для визначення класу шляхів інтенсивність руху є основним показником. Чим більше автомобілів прокочується по шляху, тим потрібніший шлях, тим зручніший і кращий повинен бути проїзд по ньому й тим швидше виправдаються кошти, витрачені на його будівництво.

МОСТИ

...Настав 1949 рік. І ...знову арешт, за звичною статтею, й заслання на вічне поселення до Красноярського краю.

У сибірській глушині згодом очолив і підняв шляхове будівництво, збудував собі хату.

Лише на схилі літ із далекої чужини зміг повернутися в Україну, в рідний Новомиргород.

Три арешти, два десятки років таборів, тюрем і спецзаслань та постійний нагляд комуністичної держбезпеки не зломали душі живої і слова живого. Повернувшись до рідного краю у свої 56, упродовж 19 років наступної плідної праці інженер Степан Кожум'яка брав якнайактивнішу участь у національно-громадському житті і встиг прокласти багато кілометрів автошляхів та звести не один міст із залізобетону. Свідченням цього є вдячність нащадків, які й дотепер користуються його творіннями та, зокрема ці, фото з хатнього архіву.

Інженер Степан Кожум'яка зі шляховиками на будівництві мосту через річку Велику Вись. 1972 рік.

Шлях Кіровоград – Шпола, 64-й кілометр.

Знак «Зупинка» на шляху.

**Знак довжиною 20 м через ретку велику висів у м. Ізюм приїзді
на Кіровоградщині. Побудовано в 1962 році.**

**Міст через річку Велику Вись у селі
Панчеве на Кіровоградщині. 1968 рік.**

Міст через річку Велику Вись між селами Коробчине та Рубаний Міст на Кіровоградщині. 1971 – 1973 роки.

Міст через річку Велику Вись на ІК161+ 34 по шляху Новомиргород – Кіровоград. 1968 рік.

ШАНА ЛЮДСЬКА

Відкриття мосту в м. Новомиргороді на Кіровоградщині через річку Велику Вись. 20 жовтня 1962 року.

УРСР
Міністерство сільськогосподарської
господарства
Новомиргородська районо
рада по будівництву
шляхів
Новомиргородський район
Кіровоградської області

УРСР
Міністерство сільськогосподарської
господарства
Новомиргородський
районний совет по строи-
тельству дорог
Новомиргородський район
Кіровоградської області

18 - липня 1968 г.
№ 301. Новомиргород

ДУМКИ

сприводу "Автошляхового словника", що склали інженери Кожум'яка Степан, Фецович Іван та Хлопецький Михайло. Новомиргородська шляхова організація "Міжколгоспшляхбуд" – молода. Нам як будівникам колгоспних шляхів потрібна відповідна технічна література. Ми довідалися, що видезгадані українські інженери склали "Автошляхового словника". Це саме така книга, яка потрібна кожному автошляховику. В ній подано пояснення до всіх слів і термінів, які трапляються під час будівництва, ремонтів та експлуатації автошляхів, штучних споруд на них, шляхових машин, шляхобудівельних матеріалів та способів їх застосування.

Але ж ця універсальна книга довгі роки лежить у рукописах, з якими ми оце ознайомилися. Нас дивує, чому українські видавництва досі не видали словника, що необхідний кожному автошляховику.

Вважаємо, що настав час якнайшвидше видати "Автошляхового словника", бо будувати автошляхів ще доведеться дуже багато.

Липень, 15, року 1968.

Шляхові робітники:

1. Пелеховський Ф.А.
2. Андрійчук А.П.

Шляхові майстри:

1. Зарудний І.В.

Механізатори: 1. Науменко Н.Г.

Механік: 1. Галайда Н.І.

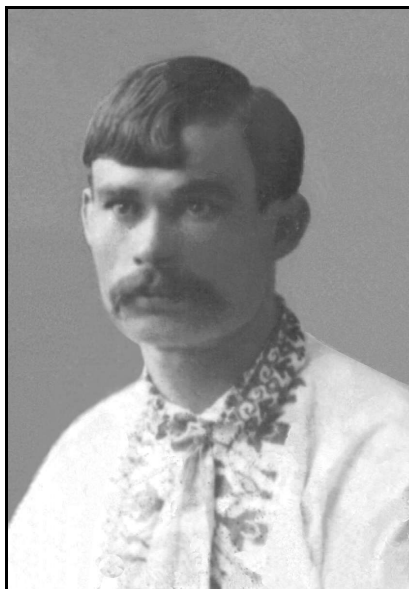
Інженер: 1. Лобурев В.А.

Голова "Міжколгоспбуду": Коропенко Е.В.

Клопоче по всіх усядах інженер Степан Кожум'яка й про видання "Автошляхового словника". І він "незабаром" вийшов – ...через 27 років! – у Львові (1995 р.)

КИМ Й ЗАЩО

ЗАКУТИЙ

СЛІДЧОМУ ОДЕСЬКОГО ДПУ

*Студента Степана
Демидовича Кожум'якіна**

ЗАЯВА

Сьогодні о 15 годині починається залікова сесія. Прошу звільнити мене для складання зачетів. Даю слово честі, що про справу свого арешту не скажу нікому ні жодного слова, а, склавши зарахування, повернусь у в'язницю.

м. Одеса, 2 квітня, 1928 р. Нар.уч. С. Кожум'якін.

* Він же Степан Кожум'яка.

ВИТЯГ ІЗ ПРОТОКОЛУ ДОПИТУ ВІД 10 КВІТНЯ 1928 РОКУ

Будучи попередженим о содержанию ст. 178 УК УССР, 64 и 167 УПК УССР по существу дела показал:

Під час мого перебування в м. Новомиргороді я грав історичну пісню про “Морозенка” та виступав серед учителів із лекціями з української літератури й критикою сучасного мистецтва і моралі за ст. Йофе “Без черемухи” – “Правда” за 4 грудня, здається, 1926 р.

Виступав із критикою виборів до профкому Одеського ІНО, маючи на увазі, щоб було вибрано краще підготованих академічних товаришів.

Під час перебування петлюрівського війська в Новомиргороді був дома хворий на тиф, із якого тоді ж помер мій батько. У мене були товариші, що служили в Петлюрівській армії. Сам відношення до армії Петлюри не мав.

Коли навчався на новомиргородських педкурсах, брав участь у виданні журналу “Перша ластівка”, але, оскільки пам’ятаю, в ньому нічого антирадянського не було.

Револьвер, що в мене забрано, потрапив до мене від комбата червоноармійської частини, яка, здається, в 1921 р. стояла в м. Новомиргороді. Виступати з ним проти людини не збирався, мав для самозахисту.

Проти Радвлади не виступав із метою підірвати її, а мав на увазі критикувати ті помилки, які трапляються у царині народної освіти. Признаюсь, що критика, в захопленні, деколи була досить різка.

Народній учитель Степан Кожум’якін.

ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНОЕ ПОСТАНОВЛЕНИЕ по делу № 3798.

1928 года, апреля, “18 ” дня. Я, уполномоченный 2-й группы, 2-го отделения Одесского окружного отдела ГПУ – ИВА-НОВА, рассмотрев следственное дело за № 3798 на гр.-на КО-

ЖЕМЯКИНА Степана Диомидовича, 1898 года рождения, происходит из г. Ново-Миргорода Зиновьевского округа, украинец, поддан УССР, образование высшее /студент IV- курса ИНО/, педагог, безработный, беспартийный, холост, - по обвинению его в ст. 54-Ю УК УССР -

Н А Ш Е Л:

1/ Гр.-н КОЖЕМЯКИН Степан Диомидович в течение ряда лет проявляет себя как активный антисоветский элемент, шовинист-самостийнык /сторонник экономической и политической независимости Украины/.

2/ Учась на ново-миргородских педагогических курсах, КОЖЕМЯКИН проявлял себя там как шовинист-самостийнык; принимал участие в издании подпольного журнала “Перша ластівка”, за что был уволен партийным комитетом с педагогических курсов.

3/ По имеющимся у нас сведениям, КОЖЕМЯКИН - активный антисемит. В 1919 г. во время Григорьевских и крестьянских восстаний и погромов жители г. Ново-Миргорода говорили о КОЖЕМЯКИНЕ как об активном участнике таковых.

4/ КОЖЕМЯКИН настроен антисоветски, недоволен существующим строем, считает, что сейчас необходимо воспитать молодежь, которая стала бы на защиту прав угнетённого украинского народа. Он говорит: “треба організувати гурт, громаду, треба притягувати молодь, необхідно з дітей широко почати виховання завзятих, відважних оборонців зганыблених, принижених прав рідного краю”.

5/ КОЖЕМЯКИН в Ново-Миргороде и в Одессе неоднократно открыто выступал против Соввласти, ея политики и мероприятий, проявляя при этом свой шовинизм и петлюровскую идеологию. Так, в январе м.-це 1927 г. КОЖЕМЯКИН выступил открыто на вечере в клубе Работпрос в г. Ново-Миргороде после окончания учительской конференции. В своем докладе на тему: “Теперішня течія у сфері мистецтва” КОЖЕМЯКИН выступал против Соввласти, говоря, что при Советской власти нет действительно искусства ни в какой области, говорил, что политика, которая сейчас проводится в этом направлении, поведет к гибели искус-

ство на Украине. В своем выступлении КОЖЕМЯКИН также указывал на то, что сейчас Советская власть не заботится о селе: вузы готовят людей только для города, и что селу ничего не достается. Все выступление КОЖЕМЯКИНА носило резко выраженный антисоветский характер; по распоряжению секретаря Ново-Миргородского райпарткома, который присутствовал на этом вечере, собрание это было прекращено и присутствующим было предложено разойтись.

6/ КОЖЕМЯКИН неоднократно на различного рода отчетных и выборных собраниях студенчества и профессуры выступал антисоветски с явно выразившейся тенденцией подорвать работу, проводимую партийными, профессиональными и общественными организациями, со стремлением подорвать национальную политику, проводимую Коммунистической партией, и дискредитировать тех или иных кандидатов, выставляемых в различные организации парт. ячейкой или профкомом. КОЖЕМЯКИН всегда старался их отводить, выдвигая “своих” лиц, в большинстве случаев - украинских шовинистов, в прошлом имевших отношение к петлюровскому движению. Если выдвигаемые им кандидатуры проваливались, то он демонстративно уходил один, а иногда с группой студентов с собрания. Выступления его на собраниях в ИНО были явно петлюровского толка, он старался доказывать, что проводимая партией национальная политика - есть, как он выражался, “замилуванням очей українському народу” или “Україна за Радянської влади виступає в ролі московської колонії; багатства України “Москвою” різним чином висмоктуються й “Москва” буде за рахунок України фабрики й заводи в РСФСР”.

7/ КОЖЕМЯКИН неоднократно выступал против политики мероприятий Соввласти по крестьянскому вопросу, говоря, что Советская власть очень мало заботится о крестьянах, в связи с чем крестьянство продолжает пребывать в нищете и темноте. Среди студенчества КОЖЕМЯКИН доходил до того, что диктатура пролетариата должна быть свержена диктатурой селянства. Проводимую кампанию хлебозаготовок КОЖЕМЯКИН считает новым бременем для крестьянства и в таком духе вел беседы среди студенчества.

8/ КОЖЕМЯКИН старался группировать вокруг себя шовинистически настроенных украинцев, главным образом молодежь,

и даже делал попытки к организации в ИНО нечто вроде “Землячества”.

9/ Будучи педагогом, КОЖЕМЯКИН сознательно старался привить ученикам антисоветские взгляды. Так, на одном из уроков, заговорив о Винниченко, КОЖЕМЯКИН сказал детям, что Центральная Рада была революционным правительством. Это обстоятельство послужило поводом к тому, что один из учеников этой школы написал академику М. Грушевскому письмо, в котором спрашивает его - была ли Центральная Рада контрреволюционной; в этом письме ученик пишет, что преподаватель КОЖЕМЯКИН сказал им, что взгляд на Центральную Раду как на к.-р. правительство является ошибочным. Несомненно, что письмо это ученик написал по совету КОЖЕМЯКИНА.

Допрошенные свидетели: СТОРОЖЕНКО, МАРКОВСКАЯ, САПЕРШТЕЙН подтверждают имеющиеся на КОЖЕМЯКИНА агентурные материалы и характеризуют его как яркого шовиниста-самостийника, антисоветского типа, старающегося всюду, где только можно, проводить антисоветскую работу, дискредитировать политику и мероприятия Советской власти во всех областях, группируя вокруг себя антисоветски настроенный элемент.

Допрошенный КОЖЕМЯКИН виновным себя не признал в предъявленном ему обвинении по ст. 54-10 УК УССР, заявив, что критика его не носила антисоветский характер, а он имел в виду критиковать только недостатки, при чем он сознает, что критика его иногда была очень резкой. КОЖЕМЯКИН отрицает агитацию о самостоятельности Украины, заявив, что он неоднократно вел беседы об экономической зависимости Украины от СССР. Говорил, что Украина достаточно богата экономически, а потому она имеет больше права в процентном отношении на всесоюзный бюджет в области народного образования. КОЖЕМЯКИН также сознается, что он говорил, что Советская власть уделяет сравнительно мало внимания крестьянам в сравнении с рабочими.

В силу вышеизложенного и принимая во внимание, что гр.-н КОЖЕМЯКИН является идейным противником Советской власти и Коммунистической партии, старающимся систематически проводить антисоветскую работу, дискредитируя Соввласть, партию и проводимые ими мероприятия, стараясь прививать свои антисоветские взгляды группирующейся вокруг него украинской мо-

лодежи, а также ученикам школы, где он является преподавателем - в связи с чем гр.-н КОЖЕМЯКИН и является социально опасным элементом, а поэтому

ПОСТАНОВИЛ:

Руководствуясь Постановлением “ВУЦИК”а от 3/IX - 1922 года, “ЦИК”а СССР от 18/XI-23 года и Положением “ЦИК”а СССР от 25/III -1924 года об админвысылках, дело за № 3798 на гр.-на Кожемякина Степана Диомидовича направить в Особое Совещание при Коллегии ГПУ УССР с возбуждением ходатайства об административной высылке гр.-на Кожемякина Степана Диомидовича за пределы Украины на Север, сроком на ТРИ года.

ПРИМЕЧАНИЕ: Гр.-н КОЖЕМЯКИН С. Д. арестован и содержится под стражей в Одесском допре № 3 с 17/3 1928 г. с причислением его за Особым Совещанием при коллегии ГПУ УССР.

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ *Иванова* /ИВАНОВА/
С о г л а с е н : НАЧ 2-го ОТДЕЛ. *Савин* /САВИН/
УТВЕРЖДАЮ: НАЧ.ОКРОТДЕЛА ГПУ *Лантесовский* /ЛАНТЕСОВСКИЙ/

Це лишень окремі фрагменти першого з трьох томів кримінальної справи Степана Кожем'яки, за які він відбув близько 20 років сталінських тюрем, заслать і концтаборів.

ОДІССЕЯ

СТЕПАНА КОЖУМ'ЯКИ

АВТОБІОГРАФІЯ

Кожум'якін Степан Демидович.

Фамилия, имя и отчество

Народився 4го грудня 1898 р. в м. Новомиргороді Хіровоградської обл. в сім'ї городника. З восьми років учився. З 1916го по 1923^{р.} учительовав у м. Новомиргороді.

З 1923го р. по 1928го учительовав і вчився в Одесі. З 1928го по 1931го вчився і працював у засланні в Шликар-Олі.

З 1931го р. по 1937го рік учився в РЛМІ і МТДН. В 1937^{му} році був заарештований і засланий у Самарлаг. Там працював по своєму шляховому фахову і дингобетону. Повернувся в 1946^{му} році і працював начальником шляхово-експлуатаційної дільниці до 1949го року. Був заарештований і висланий у Красноярський край, де працював по фахову до 1954го року.

19го квітня 1954 р.

Степан Кожум'як

Автобіографія написана при влаштуванні на роботу після повернення з таборів. Така коротка... А життя – ціла епоха.

Мій батько – Демид Кожум'яка, мати – Ївга Кожум'ячиха (дівоче – Бондар) – дрібні міщани. Мати по дідові мала ніби купецьке звання третьої гільдії.

У другій половині XIX ст. дід Бондар наймав у поміщиків по 1,5 коп. за десятину землю на випас овець. Від Великодня до

Покрови, або й до снігу, мати й батько з чабанами випасали отару овець по цілих степах на південь від Новомиргорода, аж до сіл Патренове, Єрделево, Хмелево, хуторів Козакова Балка та Глодос. Восени отару приганяли в Новомиргород за зарічок річки Велика Вись, де жив дід Бондар. Там їх різали і витоплювали сало, або лій, як тоді називали. І від того часу це урочище за річкою Вись і перед нею називали Салганом – від слів “сало” і “гнати”. Сало відвозили волами до Одеси, де продавали англійцям для змащування машин. Потім дід Бондар купив у генерала Брандта садибу, бо російське військо пересувалось до Єлисаветграду. Цю садибу дід віддав у придане Ївзі. Справжнє прізвище наше не Кожем’якіни, а Кожум’яки, бо прадіда, як взяли на військову службу, то він повернувся не Кожум’якою, а, за посвідченням, Кожем’якіним. Потім батько зайнявся городництвом, поширив садибу, засипаючи очерет грабаркою. З того жила і вчилася досить велика родина – десятеро дітей, батько й мати та дві баби й дід.

Зараз ця садиба розташована під номером 53 по вулиці Лесі Українки в Новомиргороді. Мати була малописьменна, а батько також. Але він казав нам, дітям, що треба вчитися, бо далі неписьменним буде гірко жити. Він купував нам більше книжки, ніж іграшки.

У Новомиргороді вмер багатий Микола Цвітков, і батько купив з аукціону велику і добру книгозбірню в декілька тисяч томів. Він змушений був виплачувати за неї 302 крб., які він напозичав у торговців-євреїв. Родині доводилося сутужно. Довелося продати корову й телицю. Мати часто лаяла ті книжки й плакала. Зате ми, діти, дуже рано ознайомилися з класиками світової, російської і частково української літератури.

Учився я спочатку в народній школі, а потім вступив на земські педагогічні курси в Єлисаветграді, які закінчив у 1917 році, одержавши звання народного учителя.

Батьки казали: “Наука – наукою, а їсти кожний день треба”, тому ми обробляли землю, бо від неї все. Гуртом копалися на горі та в парниках. Вирощували багато городини, навіть спаржу. Мати продавала все на базарі – з того жили і вчилися.

У 1922 році в Новомиргороді відкрилися вищі педагогічні курси. Директором був Рожковський. Всі викладачі на курсах бу-

ли з вищою освітою, тому справа навчання стояла дуже високо. Ще навчаючись в Кіровограді на педкурсах, організував рукописний журнал “Лесной ручеёк”, де в одному з номерів помістив допис “Більшовизм”, за якого чомусь притягли до відповідальності мого двоюрідного брата, робітника заводу Ельворті (тепер “Червона зірка”) Івана Бароніна. У Новомиргороді на педкурсах створили редколегію, до якої ввійшли учителі Варвара Набоченко та Аврам Честаховський, і видавали ілюстрований рукописний журнал “Перша ластівка”. Водночас я був членом сільськогосподарської комуні “Рілля”, яку очолював Іван Богушевський. До неї належало сім родин. Землі наші площею 23 гектари були за Салганом над річкою Велика Вись. За суперечку на курсах із політруком мене звільнили з посади завідуючого 4-ю Новомиргородською школою та позбавили членства в спілці вчителів. Змушений був їхати шукати правди до Єлисаветграда. Там мені дали відрядження до Одеського інституту народної освіти, куди я поїхав у 1923 році. Закінчив факультет соціального виховання в 1926 році.

Відчуваючи недостачу знань, вступив на мовно-літературний факультет профосу (професійної освіти), який закінчив у 1928 році, захистивши дипломну працю “Борис Грінченко”. Навчаючись у різних містах і навчальних закладах, повністю користувався багатою книгозбірнею батька. Одного разу був відряджений у Миколаїв. Повернувшись додому, книгозбірні не застав, її конфіскувала політосвіта й розіслала по селах і найближчих залізничних станціях, де, до речі, книги використовували для цигарок, бо не було паперу.

Обурений, я підняв питання по всіх інстанціях і, нарешті, добився повернення книжок. Привіз додому 346 розрізнених томів світової класики.

1928 року мав здавати державний іспит, але в ніч із 6 на 7 березня був заарештований і доставлений у Держполітуправління на Маразуміївській вулиці. Там було вже чимало в’язнів різних національностей: норвежець, турок, молдаванин, росіянин, два індонезійці та інші. Коли мене, заарештованого, вели вночі через Соборну площу в Одесі повз будинок Папудової, то повії, які помітили мене (я завжди ходив в українському національному вбранні) загомоніли: “А лягава, вже й українчика забрали, паскуди”.

*Факультет соціального виховання. Одеса, 1924 рік.
(ліворуч, перший у другому ряді – Степан Кожум'яка)*

*Мовно-літературний факультет. Одеса, 1928 рік.
(ліворуч, третій у першому ряді – Степан Кожум'яка)*

У внутрішній в'язниці (льоху) я пробув до кінця квітня. Там трапилася жахка пригода. До нас у камеру перевели двох в'язнів, засуджених до розстрілу. Це росіянин Найдьонов, який працював головним агентом у Румунії і почав передавати всякі таємні матеріали румунам. Сидів він в одиночці й хотів повіситися. Його зняли з рушника і припровадили в нашу камеру. Разом із ним припровадили й Панченка – румунського шпигуна, який по морю пропливав кордон з одежею на голові, а, виходячи на берег, одягався і збирав відомості для румунської розвідки. Він теж був засуджений до розстрілу.

Найдьонов здружився з десятикласником Закруткіним, який, здається, писав потім як письменник Жаров. Якось через вікно камери вони роздратували вартового. Найдьонов ткнув йому дулю крізь ґрати, той спалахнув і вистрелив із гвинтівки у вікно. Я в цей час, нахилившись, обтирав коло дверей чобіт, поставивши ногу на нари. Куля пролетіла за декілька сантиметрів над моєю головою, розтросивши тинк і частково цеглу, обсипавши мене порохом і шматками тинку. Довго потім я носив розплющену в нікелевій оболонці кулю, яка відскочила тоді від стінки і впала на підлогу.

Допитувала мене слідча Іванова. Звинувачували в гострій критиці існуючих порядків. Донесли на мене студентки з мого ж таки четвертого курсу, яких було прикріплено до мене для навчання української мови. Звичайно, як студенти ми часто вступали у відверті діалоги.

У травні мене перевели в одеську в'язницю. Почав писати скарги, що мені треба скласти державні іспити. Усе ж таки мене випустили, і я з в'язниці пішов прямо в корпус філологічного факультету, що по вулиці Петра Першого, 2, і потрапив саме на державний іспит з історичного матеріалізму, який мої товариші складали професору Кордашову. Я несміливо став коло дверей аудиторії. Професор Кордашов глянув на мене, посміхнувся й промовив: “Проходьте, сідайте”. Пройшов і сів на краєчку одного з ослонів. Дійшла черга до мене. Відповідав я стримано-боязко, але твердо, бо предмет знав добре. Було й декілька запитань із національного питання. Професор Кордашов, очевидно, був задоволений моєю відповіддю і сказав мені: “Сідайте, заспокойтеся. Відповідали Ви чудово”. Як тільки закінчилися державні іспити й

була захищена дипломна праця, мене викликали в Державне Політичне Управління, де й оголосили, що адміністративним порядком висилають в Йошкар-Олу на три роки.

Виїхати треба було наступного дня. Якщо цього не буде зроблено, то відправлять етапом.

Мене виряджала моя старша сестра Любов та майбутня моя дружина Катерина Ніколаєва – викладач іноземних мов в одеських школах. Прибув я в Йошкар-Олу в кінці літа. Зареєструвався в Держполітуправлінні і став шукати роботу. Ніде ніякої роботи по установах не давали, бо засланець. Там я зустрів багато засланців: українців, грузинів, вірменів. Щоб легше заробити на шматок хліба, ми, українці, найшли окремих будинок й оселилися в ньому. Наш гурток ми назвали кошем. До коша входили: студент Харківського залізничного інституту Андрій Свириденко, учитель із села Глодос на Кіровоградщині Василь Сиваш, слюсар водогону й каналізації Грицько Шашло із села Куцеволівка по Дніпрі, студент Одеського с/г інституту Василь Ольховський, селянин із села Куцеволівка Степан Ричко, викладач із Полтави Грицько Голобородько, бухгалтер із Харкова Іван Петровський та музика-українець із Нальчика Гросул Толстой-Топор.

Оскільки роботи в установах нам не давали, то ми гуртом наймалися на будь-яку працю – чи то на день, чи то на два. Встановили такий порядок: кожного дня один із нас залишався вдома, щоб приготувати сніданок, обід і вечерю, помити посуд і здати тому, хто залишається на наступний день. Кожен повинен готувати страви, як зуміє. Ми домовлялися не виставляти ніяких вимог і не критикувати страв. Кожний член коша протягом місяця робив певні витрати. У кінці місяця склалися всі витрати і рахували середню: доплачували тому, хто перевитратив, виплачував той, хто зекономив.

Після роботи ми часто ділилися згадками і співали: “Ой із-за гори та із-за лиману”, “Тей, та не стелися, хрещатий барвінку”, “Ой ходив чумаки сім літ по Дону”, “Вже років двісті, як козак в неволі”. Голоси у всіх були добрі, і спів був мелодійним. Багато людей збиралося під вікнами і слухали. Іноді ми ходили співати в ліс.

Був такий випадок. Хтось доніс, що ми збираємось роззброїти Державне Політуправління, зібрати засланців і йти походом на Україну. Мене мали заарештувати як керівника усього цього. Про

це повідомила нас співробітниця Державного Політичного Управління, яка закохалася в Андрія Свириденка. Мене мали заарештувати наступної ночі. Що робити? Грицько Шашло пішов до лікаря-єврея Караїма-Моше, теж засланця, який негайно прибув. Він набрав склянку води, дістав із кишені невеличку пляшечку, крапнув із неї 3 краплі й попросив випити, сказавши, що тепер мене ніхто не візьме. З часом він пішов, а на мене, дійсно, найшла дивна кволість. Ми повечеряли й лягли спати. Вночі прийшло троє, спитали, де я? Хлопці показали й сказали, що я хворий. Трійка уважно оглянула мене, щось між собою пошепотіли і, сказавши “другим разом”, пішли. Деякий час ми потерпали, що мене арештують, але на тому скінчилося.

До Йошкар-Оли прибула експедиція Ленінградського відділу енергобуду, скорочено ЛОЕ, підпорядкованого тоді Москві. Начальником експедиції був інженер Ілля Мигачов, який працював пошуковцем при будівництві великого залізничного шляху від Москви до Владивостока, ще з 1903 року та в подальших роках. Він звернувся у Державне Політичне Управління із заявою, що йому потрібно одного чи двох чоловік з вищою освітою в експедицію. Вибір випав на мене. У Державному Політуправлінні думали, що я працюватиму в Йошкар-Олі і своєчасно реєструватимуся двічі на тиждень. Та Мигачов заявив, що я повинен буду їздити із загоном і допомагати в праці. Держполітуправління погодилося на це лише тоді, коли Мигачов дав особисту розписку, що після закінчення робіт привезе мене.

З того часу я став підлеглим начальнику експедиції й мандрував із ним скрізь. Мені, звичайно, було легше. Я добре вивчив геодезичний інструментарій. Восени 1930 року експедиція повернулася в Йошкар-Олу, і мене було передано в Держполітуправління. Кошові хлопці радо зустріли.

Закінчився термін заслання учителів з Глодос Василю Сивашу. Йому не дозволили повернутись на Україну, а скерували у місто Лівни Орловської області, де він згодом помер. З ним поїхала його дружина з хлопчиком.

Наближався кінець заслання. Літом до нас приїздили дружини. Місцеві люди нас знали вже як добрих робітників, і ми “забагатіли”. Збереглося два фото, де нас гуртом сфотографував фотограф-засланець Горський.

*Степан Кожум'яка серед побратимів на засланні.
Йошкар-Ола, 28 грудня 1928 рік.*

*“Щастя в горі” – відвідини Степана Кожум'яки дру-
жиною Катериною (праворуч). 29 вересня 1929 рік.*

Несамохіть виринув із пам'яті такий епізод. Ми на вокзалі розвантажували й переносили овес із вагонів. У цей час прибув ешелон нових засланців. Він, звичайно, був під суворою збройною охороною. Двері в “теплушках” одсунули, і ми з жахом побачили закіптявлених, замучених чоловіків і жінок, дівчат і парубків з України. Грицько Шашло, Степан Ричко та інші не мали чого дати цим людям, хоча вони просили. Ми набирали вівса в кашкети й підносили до вагонів, не зважаючи, що вартові погрожували застрелити або заколотити багнетом.

Влітку 1931 року я повернувся із заслання, але з 10-ма мінусами, тобто не мав права жити в 10-х містах України. Мені дозволили жити тільки в Черкасах із регулярною реєстрацією двічі на тиждень у Держполітуправлінні, куди я й прибув. Запитав, де мені можна влаштуватися на роботу. Сказали, щоб шукав – де найду, там працюватиму. До Черкас із Одеси прибула моя дружина Катерина. Влаштувався на роботу в лісгосп. Це був ніби спокійний період мого другого заслання, бо я мав можливість вільно працювати. Дружина вчителювала в третій середній школі. Поміркувавши, вирішив, що література, педагогіка – це досить слизький та мінливий шлях, і поступив у Харківський автомобільно-шляховий інститут (ХАШІ), який щойно відкрився, на факультет будівництва автомобільних шляхів (заочно). На це мене наштовхнуло те, що Форд будував у Нижньому Новгороді автозавод. Раз випускають автомобілі, потрібні для них і шляхи, які треба будувати. У цей час через Черкаси на Братіславу будувалась стратегічна автотраса. Мене взяли туди на роботу начальником тарифно-нормувального бюро, а потім призначили лінійним інженером на маршруті Черкаси – Умань – Гайсин (417 км). Колектив був дружний і, хоча довелося багато їздити, працювати було легко.

* * *

Настав страшний 1932 рік. Якось, коли повертався з роботи, на Пушкінській вулиці, де ми жили, до мене підійшла жіноча тінь. Кажу так, бо на цій постаті висів одяг, як ганчір'я і це був кістяк обтягнутий шкірою. Вона протягнула руку й попросила на хліб. Дістав гаманець і став порпатися в ньому, думаючи, скільки їй дати. За 3 або 5 карбованців вона не наїється, бо хлібина коштувала на базарі набагато більше. Витягши 30 карбованців, я

подав жінці. Вона подякувала й відійшла. На другий день, ідучи на роботу, я побачив її під стовпом мертвою. Мене пройняв дріж. Це вона купила хліба, об'їлася і померла. Перебуваючи на дистанції в Смілі, зустрів знайому фармацевтшу з Кіровограда Явдоху Смірнову, з якою вчився в Одесі й Кіровограді. На запитання, як і чому вона потрапила в Смілу, вона відповіла, що її відряджено на базар, щоб спостерігати й аналізувати, чи не продають тут страв із людського м'яса.

– І що ж ?!

Медик розповіла, що в неї було 6 випадків, коли вона без великих аналізів находила в холодцях і борщах на базарі дитячі ручки і ніжки.

Коли після того я зустрівся з двома своїми колишніми учнями Федором Давиденком і Олексою Соболенком, то вони розказали, що комсомол послав їх у села Мартоношу й Панчеве на Новомиргородщині перевірити там стан голодуючих. Вони з жахом розповіли, що вулиці сіл, подвір'я й садиби заросли бур'янами й будяками, що в селі немає нічого живого – ні собаки, ні кіота, що з кожної хати несе страшенний сморід, по хатах лежать трупи мертвих із голоду. В сільраді села Панчеве їм сказали, що зараз у селі 252 особи, а було більше ніж 6000 тисяч. У Мартоноші залишилося 152 живих людей, а було 4500 душ населення. Як було не жахнутися! І таке відбувалося по всій Україні! Міліони людей умирали з голоду. Внаслідок якоїсь дикої вказівки по селах і малих містечках забрали в людей усе, чим вони могли прогодуватися. Умирали на залізничних станціях, на шляхах, по канавах, по хатах. Так тягнулося два страшних роки.

За чеськими статистичними даними за період 1932 – 1933 років на Україні вмерло 8,5 мільйона чоловік. За цю жахливу трагедію повинні відповісти ті, що її створили.

* * *

У 1936 році в Харкові ми мали здавати державні іспити. Шефом інституту був Косіор, проте він був розстріляний, а студентам заявили, що держіспити вони повинні здавати у Москві. Декілька разів їздив у Москву і з успіхом складав усі потрібні дисципліни.

29. XI. 1937 р. я пізно ввечері повернувся з маршруту. Біля воріт помітив автомобіля з погашеними фарами, а через фіртку побачив, що всі вікна у нашій квартирі ясно освітлені. Жили ми по вул. Кагановича супроти в'язниці. Було місячно. Я зрозумів чого і за ким вони приїхали. Обперся об тополю, листя на якій не обсіпалось і насторожено шелестіло, помислив: “Скочити на залізничну станцію, дістатися до старшої сестри в Новомиргород, а звідти – по глухих селах”. А потім подумав: “У чому ж моя вина? Чого мені боятися?” Згадалися слова Тараса: “Ми чесно йшли, у нас нема зерна неправди за собою”. Та ще й дружину почнуть тягати. Відчинив хвіртку і пішов до хати. Там троє гевелів копирсалися по книжках, полицях. Дружина зі слізьми на очах збирала пару білизни, хліб, сало, часник. Один із них заспокоював її: “Не бійся, він завтра повернеться”. І я пішов, щоб повернутися через 3652 дні.

Привезли мене в Черкаси на вул. Карла Маркса, буд. № 1, і зразу почався допит. Головним слідчим був єврей Спектор, який завідував лісрапкопом, підручним – єврей із міста Новомиргорода Поволоцький (кривий на ногу) та ще декілька осіб. Допит тягнувся цілу ніч. Від мене вимагали, щоб я признався, яку контрреволюційну організацію мислив організувати та кого до неї хотів завербувати. На мої заперечення до очей підносили електролампу в 1000 ват, наказували не заплющувати очей і говорити, кого я настроїв проти радянської влади. Коли відмовлявся відповідати, мені порадили назвати прізвища своїх знайомих, тоді посиджу рік і все добре буде. Коли я заперечив проти цього, почали бити по обличчю й куди попало, щоб такі назвав завербованих.

Допит із бійкою продовжувавсь. Далі мене почали штрикати чимось гострим. Терпець мені обірвався – став захищатися. Накинулись слідчі. Коли оборонявся, мене пхнули. Я впав на сейф і зламав собі ребро об ручку сейфа. Потім виштовхнули в коридор, а на світанку перевезли до в'язниці. Там, очевидно, були якісь майстерні – із них зробили велику камеру. Коли мене всунули, то червоноармієць гукнув: “396 штук”. У приміщенні робилося щось жахливе. Ні стати, ні сісти, задуха страшенна, незважаючи на те, що всі шибки були вибиті (вікна, звичайно, заграбовані). Не пам'ятаю, що ми їли й пили, але в середині грудня нас гуртами, по 40 осіб, стали гнати на залізничний вокзал, де

в тупику стояли вагони, до яких нас упихали, люки вагонів були заготовані.

Деякі знайомі й рідні почули про це і хотіли підійти до вагонів, але озброєні охоронці не підпускали й близько.

Жінки від залізничників довідалися, що ешелон має йти через Київ у Самарлаг. Одна із жінок, дружина радіотехніка, дізналася, де буде стояти в Києві ешелон. Коли потяг прибув у Київ, вона вже бігала навколо вагонів, шукаючи чоловіка. Частина киян довідалася про цей ешелон – поспішили на Київ-товарний. До вагонів не допускали. У нашому вагоні був адвокат зі Шполи. Його донька вчилася в Київському університеті, отож, прибігла й вона до ешелону. Її через ґрати побачив батько й почав гукати. Дівчина кинулася до вагона, але солдат багнетом перепинив її. Вона, ридуючи, кричала: “Тату, тату, чого ти за ґратами?!” Вночі ешелон, з озброєними вартовими солдатами, освітлений прожекторами, рушив на північ. Їхали поволі. Через день-два вагонні двері відсовувалися, влазило чотири охоронці з дерев’яними молотками. Нас заганяли в одну половину теплушки й молотками обстукували стіни, стелю й підлогу, перевіряючи їх на міцність. Їсти не давали та не дуже й хотілося. Так ми дісталися до станції Безім’янки, що недалеко від Самари.

З вагонів нас попросили й гуртами погнали в табір. Це величезний прямокутник, огорожений стовпами й обтягнутий колючими дротами в 16 рядів. Перед огорожею й за нею – низенькі стовпчики з натягнутим колючим дротом в один ряд. Нас розмістили в карантинну загороду, тобто в цьому самому прямокутнику відгородили меншу площу з викопаними землянками, і в ті землянки нас позаганяли. У кожній землянці було по душ п’ятдесят, посередині – прохід, обабіч – нари. На дошках – паморозь. Розташувалися хто де і як міг.

Розмов було мало. Всі пригнічено мовчали. Багато хто, особливо селяни, плакали. Яюсь до селянина із с. Кавунівки, що на Черкащині, підійшов хлопчак років 18 і співчутливо сказав: “Слушай, пахан, ну чого ты плачеш, это первые 10 лет тяжело, а там привыкнешь и будет хорошо”. Від такого зауваження всі яюсь аж стислися, зігнувся і я.

На другий день на світанку нас із карантинної зони окремо повели на роботу. Ми мусіли пиляти й рубати ліс, відкочувати коло-

ди на боки й розчищати трасу для будівництва шляху. Коли повернулись у землянку, знайшли свої торби порожніми. Домашній хліб, сало та більш-менш коштовні речі зникли. Це справи кишенькових злодіїв. Годували нас тільки вранці та ввечері. Треба було потурбуватися про казанок і ложку. Взагалі, було важко. Два тижні минуло, із карантину нас перевели в постійні бараки. Це довжелезні сараї з двома ярусами нар по обидва боки, посередині – прохід півтора-два метри. Почалося “нормальне табірне життя”. О п’ятій годині ранку “підйом”: хапай казанок, одержуй 600 грамів хліба й біжи до кухні за черпаком баланди (рідкий куліш, де іноді 2-3 картоплинки плаває). Шикують біля вахти бригади по 40-50 осіб і починається “розвід”. Відчиняються ворота, підводиться бригада, підраховується, скільки в ній чоловік, виводиться за ворота. Стає за ворітьми на площі, оточеній конвоїрами. Бригаду знову перелічують і пропускають вперед, за нею 2-3 стрільці. Призначені на певний будівельний об’єкт десять чи п’ятнадцять бригад оточують з усіх боків солдати і караульний начальник гукає голосно: “Ув’язнені! Крок праворуч чи ліворуч – солдат стріляє без попередження”. Усі несамохіть шикуються, а в цей час гучномовець лунко співає: “Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек...”

Приводять на місце робіт у так зване оточення, група зупиняється, вартові займають пости, а ув’язнені розходяться по місцях своїх робіт. Керує роботами тільки вільнонайманий персонал. Норми досить тяжкі.

* * *

З початком війни всіх політичних ізолювали в середині табірної прямокутника, огороженого колючим дротом. У тій загорожі ми копали землянки, в яких довелося жити. Ця загорожа ще й додатково охоронялася. Вихід із неї був суворо заборонений. Харчували тут гірше, ніж решту табірників. Це дуже виснажувало. Вмирало щодня багато людей, а решта – ледве животіли. Писали заяви, щоб відправили на війну, але політичних туди принципово не брали.

Велику кількість ув’язнених сконцентрували для будівництва крекінг та авіазаводів, щоб постачати на фронт штурмові літаки “ІЛ-14” та “ІЛ-15”. Нас ізвезли близько 160000. Ми копир-

салися, як мурашки під землею й на землі. Чого тільки не робили. Умови були жахливі. Норми – непосильні. Скажімо, щоб заробити вечерю, а на другий день сніданок і обід, треба було вивезти 13,6 кубометрів землі. А як прикинути, що куб землі важить півтори тонни, то скільки це треба тонн землі викопати й перекинути лопатою. Не раз сорочка зотлівала від солі.

З харчуванням ставало все гірше й гірше. Почалося недоїдання. У свої права вступали дистрофія й подагра. Ув'язнені почали вмирати сотнями. Їжа така: як виріжуть головки капусти – залишаються миски з листя, то ті капустяні рештки разом із качанами сікли в січкарні, варили, присолювали й давали їсти. В'язні одержували по 400 грамів хліба, а зрідка 600 грамів чорного. Свою пайку треба було тримати за пазухою, бо її могли видерти або вкрасти.

Настала зима. Почалися морози. Смертність підвищилася. Майже щодень з намету виносили по одному мертвому. Для того, щоб копати ями на трупи, вивозили ув'язнених – давали по 0,5 пачки махорки. На цвинтарі накопичувалися штабелі мертвяків. Їх кидали у с'як-так викопані ями, прикидали грудками й землею.

Прийшла весна. Почали з'являтися вовки й розгрібати ті ями та гризти трупи. З Гаврилової Поляни було чути виття й несло страшним смородом. Дійшли чутки, що про це довідались десь за кордоном і зажадали дозволу оглянути ці місця, що воно там робиться. Підтвердженням чуток було те, що на цвинтарі появились великі бульдозери, які рили глибокі рови, куди скидали людські рештки, а після цього все переорали й чимось засіяли.

Населення таборів тануло надзвичайно швидко. Станом на 1944 рік із 160000 в'язнів живими залишилося п'ять-шість тисяч. Більшість – ледве животіли – сама шкіра й кістки, а на роботу виводили. Міркували про справедливість, демократію і мовчки вмирили, проте заводи були збудовані. Приїздив і Коккінакі випробувати літаки.

Знесилився і втратив працездатність. Лежав у наметі. На видужання надій не було. У мене від цинги почали хитатись і випадати зуби, а на ногах з'являлися темні плями. Якось увійшов нарядчик і гукнув: “Ворону на свободу!” Такий вигук завжди будив у усіх надію. Кожен мислив, може, і я почую такий вигук. Пі-

дійшли до місця, де лежав Ворона, а він – мертвий. Хтось прошепотів: “Він уже сам звільнився”. Мертвого Ворону винесли з намету. Після цього довго стояла гнітюча тиша. Лише стиха мухи дзижчали над напівпомертвілими людьми. Лежав я на нарах і мислив: “Якщо кожен день умирає по одному, то ця доля спіткає й мене. Це не пізніше як через 30 днів”.

Минув тиждень. У намет увійшло 4 особи – начальник табору, якийсь військовий, начальник санчастини і ще якась людина. Військовий запитав: “Де він?” Прибіг нарядчик і показав на мене. Вони стали поруч. “Його треба підняти”, – суворо сказав військовий. Лежав і не ворушився від виснаження. Начальник табору запитав у начальника санчастини: “Скільки треба на це часу?” Вона відповіла, що він у складному стані. Потрібно більш як місяць. Військовий перепитав, чи не можна швидше. “Намагатимусь”, – сумно промовила жінка. – “Та, що там балакать, – вигукнув начальник табору, – дайте йому вволю горілки і він швидко піде на поправку”. – “Коли так, то він зразу вмере”, – гостро відказала зав. санчастинною. Всі вони пішли з намету. Через годину чи, може, й більше прийшла начальниця санчастини зі старою жінкою, показала на мене і запитала її: “Ви знаєте, що треба робити?” – “Спершу хворого треба розмістити так, щоб його можна було обійти кругом”, – сказала стара. Після цього мене перенесли (іти я не міг) у намет, де стояли окремі ліжка, й поклали скраю, біля тумбочки. Старенька лікарка тихенько звернулася до мене: “Не турбуйтеся, мені дозволили вернути вам життя”.

Вона попросила мене роздягнутись. З нею був чоловік років 23, що допоміг мені це зробити. Ретельно обстеживши з усіх боків, сказала йому: “Ніякі ліки тут недоречні. Треба харчі, але все це йому буде виписано. 50 грамів коров’ячого масла і 600 грамів цукру на кожний день. Ви мусите стежити, щоб раціон був дотриманий точно. Вживати він повинен 4 рази на добу. Я буду з ним удень, а ви – вночі”. Почав поволі оживати. Стара жінка виявилася кваліфікованим медиком, що працювала до революції лікаркою в земстві, а молодий чоловік – рядовий табірник, який закінчив Ростовський на Дону медичний інститут. В стані афекту убив ножем свою наречену й відбував 10 років покарання. Працював він санітаром. У мене, як і в усіх, страшенно пекло в кишках. Це був стан глибокої дистрофії. Кишки не сприймали їжі. Я мучився і

не міг спати. Нічний медик сказав мені, що можна заспокоїти на певний час ваші болі, але – це не лікування. Я запитав його: “У чому справа?” Він відповів, що слід прийняти опіум. На моє зауваження, що це отрута, він відповів, що буде мінімальна доза. Він влив у пробірку дистильованої води, крапнув туди кілька крапель і запропонував мені. Коли випив те зілля, всі болі відразу почали затихати, а через годину захотілося спати. На другий день усе було добре, але ввечері знову почалися болі, хоча не такі гострі.

Через деякий час мені полегшало. Відчув, що набираюся сил. Уже навіть міг уставати й виходити з намету. Стара лікарка розказувала про свою багаторічну працю й повчала, що коли людині хочеться їсти або пити, вона не повинна відмовляти собі, але все це робити вміру. Нічний лікар пояснив мені, що десь треба терміново накладати торкретбетон, а фахівців, щоб організувати цю справу нема. Довідавшись, що я керував такими роботами й заходилися мене лікувати...

Місяців через півтора я став на ноги. Мене перевезено в окремий табір. Треба було торкретувати метантанки – вигрібні ями. Нечистоти за допомогою кисню оброблялися й виливалися з метантанків тонкими шарами на рівні, знівельовані, засипані товстим шаром піску майданчики. Висихали там і утворювали шар турків. Турки – це багатющі добрива. Дали бригаду робітників-в’язнів, і ми стали до праці. Робота посувалася швидко, бо годували нас краще. Для введення зливних відходів у метантанк і виведення туюкової рідини з нього треба було вторкретувати декілька труб. Ми взялись за цю справу. У цей час для огляду середини метантанку треба було спустити довжелезні металеві драбини. Цим керувала виконробша Яременко (єврейка). Вона впустила в метантанки електрозварників, і ті почали варити перенчата на драбині. Я попередив Яременко, що цього робити не можна, бо флюс з електродів тонкою плівкою осідає на стінки, і торкретбетон до них не пристане та наказав, щоб електрозварники забрали свою апаратуру й повилазили з метантанків. Але виконробша знову послала їх туди. Змушений був припинити роботу. Пішов до вартового і заявив, що мені треба до головного інженера. Той бурчав, але викликав стрільця, який повів мене до інженера Пермузіна (єврея). Той уважно вислухав мене, подякував і сказав, що все нормалізується. У той день ми більше не працювали. На другий день вранці нарядчик

заявив, що я піду не на роботу, а на медогляд. Керувала медоглядом лікар санчастини Залевська (єврейка). Визнавши цілком здоровим, відправили в етап. Цим хотіли мене позбутися.

Для тих, кого відсиляли в етап, виділили окремих барак. Там уже були злочинці всіх категорій, бо роботи з них ніякої, і кожен табір намагався спекатись їх. Зі мною в етап направили ще одного в'язня. Він був українець. Попередив його, що ми йдемо на велику небезпеку. Щоб залишитися живими, треба триматися разом. Як тільки ввійдемо в барак, нам слід негайно вискочити в куток на нари й відбиватися, поки не вскочить хтось з охорони.

В бараці, ступивши кілька кроків, на нас з усіх боків накинулися зеки. Одягнений у кожух, я був попереду. В руках – лантух з речами. Власні речі видавали, коли переводили з табору в табір. Кожух був м'який і товстий. Його хотіли з мене здерти. Відбивався, як міг – ногами й вільною рукою. Чув, що мене кілька разів ударили вбік і вниз біля ніг. Я не здавався. Раптом – страшний удар іззаду в крижі... Знепритомнів від нього. Де подівся мій товариш не знаю.

Прийшов до пам'яті в санчастині. Наді мною стояла якась жінка. Лише розплющив очі, вона побігла за начальницею санчастини. Остання запитала в жінки, чи давно я прийшов до пам'яті. Вони мені розповіли, що сталося в бараці. Там перерізали електричні дроти й не було світла. Коли електрики полагодили мережу, то я лежав на підлозі, а біля мене нікого не було. Не було й речей. Лишився тільки повстяний матрацик, що сам собі зробив, та еліпсоїдний казанок для їжі з нержавіючої крупівської сталі. Їх умуद्रився перевезти через усі голгофи у Новомиргород як речовий доказ моїх поневірянь. Начальниця санчастини зазначила в розмові, що мене знайшли лежачим обличчям униз, а поза мною лежала довга, важка лава. Очевидно, мене нею вдарили впоперек, й удар був такий сильний, що я знепритомнів. У такому стані пролежав майже три доби. У сечі з'явилася кров. “Докладемо всіх зусиль, щоб вас вилікувати”, – сказала начальниця. Це мене здивувало. Через день-два я зрозумів у чому справа. Вище начальство довідалося, що трапилось їй, напевно, зробило якісь висновки, бо до мене прийшов навіть оперуповноважений Міністерства внутрішніх справ, який жив у таборі. Розпитав про те, що трапилось, і поцікавився моїм станом здоров'я.

Недалеко від мене лежав старий чоловік із Кубані, який повідомив, що Кубані, як такої, вже нема. Чоловіків там або розстріляно, або заслано в табори. Жінки пороз'їздилися хто куди. З гіркотою я згадав російську пісню про диких гусей: “Ой вы, гуси, до свиданья, прилетайте к нам опять, только Дона и Кубани вам уж больше не узнать...” З повідомлень старого кубанця все зрозумів. Становище його було погане. Моя сестра Люба вислала мені пакунок, на який мені надали дозвіл. Там була пляшка з конфітурою (варенням чорних порічок). Начальниця санчастини попросила, щоб я дав кубанцеві тої конфітури, бо в нього погано зі шлунком. Віддав для нього всю пляшку.

Через кілька днів уночі прокинувся від якогось гармидеру. Санітарки та якісь жінки тягли з мертвого, ще теплого, кубанця ковдру, подушку, простирадло, а також речі, надіслані дружиною і донькою, та ще й лаялись між собою. Потім вони позникали, залишивши його голим. З гіркотою подумав, що подібна доля чекає кожного, та які є на світі люди й мораль.

Стан мого здоров'я вирівнювався дуже поволі. Вдячний начальниці санчастини Шишовій, яка довго мене не виписувала, бо зразу б послали на роботу.

Незабаром був переведений працювати на об'єкти “А” і “Б”, що допомогло мені далі вижити. Об'єкт “А” – це величезна радіостанція з височезною радіощоглою, яка повинна була замінити московську радіостанцію, на випадок окупації Москви. Об'єкт “Б” – величезне підземне сховище, куди повинен був переселитися уряд із Москви. Між іншим, чотирьохмоторний літак зачепив ту щоглу, впав і щоглу звалив. Довелося робити її заново. На об'єкті “Б” велися складні підземні роботи. Ув'язнених туди скеровували за спеціальним відбором. Мене записали у список на той об'єкт. Та на вахті об'єкту “Б” перевіряли формуляри. Дізнавшись, що я політичний, повернули в табір зі стрільцем і без підстав посадили в карцер. На другий день випустили й повели на загальні роботи. Через два дні за мною приїхав начальник будівництва об'єкту “Б”, узяв мене у свій лімузин і привіз у табір об'єкту “Б”, передавши в розпорядження молодого інженера Коваленка.

Нам було доручено торкретувати підземні сховища – довгі анфілади великих склепінчастих приміщень, які для забезпечення від просякання ґрунтових вод через бетон потрібно було торкре-

тувати, тобто бетон покривати 2-3-сантиметровим шаром спеціального бетону (торкрету), який не пропускає ні рідини, ні газів. Крім того, для заповнення порожнин поза стінами і склепіннями сховищ довелося ін'єктувати у спеціальні отвори у стелі приміщень високомарочне цементне молоко за допомогою апаратів Рудермара та смоків Колосовського. Інженер, який повинен був працювати зі мною, не дуже розумівся в цих справах, і тому уважно приглядався до мене, бо я мав досвід у таких роботах. Ми завжди були разом, якимось начальником будівництва навіть зауважив, що це два брати. Тут, звичайно, було легше і харчі кращі.

Об'єкт був грандіозний, досить сказати, що над головним приміщенням побудови клалась 12-16-метрова армована бетонна плита, 2-3 метри піску, зверху – півметра чорнозему й застелялося моріжком, та ще й садилися кущі. Приміщення забезпечувались опаленням, електричним світлом, вентиляцією, водопостачанням, каналізацією. Виходи з них були галерейні – метра 1,5 завширшки і 2,5 заввишки (під прямим кутом). Проти коридору, що вів на вихід, у залізобетонній стінці закладався тонкий цегляний простінок, за яким – у декілька метрів повітряна подушка. Двері в галерею – сталеві, подвійні, 10-12-сантиметрові. Вихід – у якийсь яр, де були такі самі двері на 4-х спеціальних замках. Усе це закидалось гілляччям, дровами, терміттям. Табір суворо охоронявся.

Війна затяглася. Не вистачало авіабензину. У Сполучених Штатах за велику ціну був куплений завод для виготовлення бензину всіляких марок, побудований за останнім словом техніки. За угодою цей завод американці повинні були перевезти повністю в СРСР. І дійсно, перевезли до дрібниці. Керувати будівництвом приїхало 6 інженерів з Америки. Всі в'язні працювали на загальних роботах. Харчі – табірні, а морози – до – 30 градусів. Американці керували загальним будівництвом по різних галузях. Один відав такелажно-крановими роботами, другий – трубопроводами, від півдюймових до 24-дюймових, третій – електромережею, електроустановками і побудовою електростанції. Старий американець стежив за бетонними роботами. На окремих об'єктах (помічниках) інженерами й виконробами працювали росіяни.

Робили ми за нарядом усе, що накаже інженер чи виконроб. Як фахівцю часто доводилося працювати на бетонних роботах. Звичайно, працювати було не важко, бо все було обмірковано й

механізовано: заготівля, транспортування, подача бетону, механізоване його ущільнення різними електровібраторами та ін. Проте, виконувалось усе це росіянами неохайно.

Бетонували ми підмурок під 52-метрову сталеву колону для перегонки нафти. Я неодноразово попереджував вільнонайманого виконроба Смагіна про деякі недодержання в тепловому режимі й ущільненні бетону. Він мені відповів, що війна не терпить і треба швидше. Нагадав йому, що приймач буде суворий. Так і трапилось. Прийшов старий сивий американець, обдивився підмурок, провів по поверхні бетону рукою, дістав із кишені якийсь маленький акустичний прилад, в одному й другому місці приставив його до бетону й через перекладача цілком спокійно сказав: “Розламати й зробити як слід”. П’ять бригад розібрали все вщент і зробили по-новому – правильно.

Все було так детально промарковано, що складати величезні резервуари для нафти й бензину було легко. Яскраві смужки різного кольору на деталях вказували, як треба варити. Завчасно перед цим було підготовано декількох електрозварників з ув’язнених і вільнонайманих. Перевіряв молодий американський інженер. Він уважно подивився на зварювальні шви, посміхнувся, витяг із кишені темні окуляри, попросив в одного електрозварника електрод, нагнувся й почав варити в іншому місці, сказавши: “Так слід варити”. Дійсно, шов був, як вилитий з воску, а електрозварник і каже: “Я ще три роки варитиму, а так не зроблю”.

Зима була люта – морози дужі. Було часом шкода своїх товаришів-в’язнів та ще й нестача їжі діймала. Разом зі мною працював електриком молодий білорус. Гірко було дивитися, як він тремтів від холоду. Ремонтувє бува рубильника, а в нього з носа висить капка. Із заведенням тракторів було нещастя. По дві години заводили трактор, що захолюнув. Тоді я зі своїм білорусом домоглися поставити електромотор у 55 кіловат на санки, підвести до нього 50 метрів кабелю, причепити до мотора карданний вал із двома клемми. У тракторі відкривали задній лючок, на пусковий валик зісовували муфту із шліцами, мій друг вмикав рубильник, а я з трактористом стежили за трактором. За 1-2 хвилини він починав працювати. Годувати стали краще. Будівництво завершувалось.

Фірмою було продумано все до дрібниць – од ящиків і контейнерів до кранів і бульдозерів. Щоб у ящиках не рухалися дета-

лі, вони були обкладені папером. Це були старі журнали. Я знав англійську мову й мені доручили сортувати деталі. Робота легка й цікава, хоч і в холодному місці. З боку стояв представник адміністрації й відбирав папірці, якими були обгорнуті частини. Але мені вдалось довідатися, що в той час закордоном уже були сільськогосподарські машини, в яких можна було переміняти колеса, причепити сівалку, плуга, борону й виконувати найрізноманітніші с/г роботи.

Монтувати завод закінчили. Нас кидали з однієї роботи на іншу. Всі ув'язнені були голодні, думали лише про їжу. Минув і 1944 рік. Нас перевели на якесь капітальне будівництво. І знову почалися важкі земляні роботи по будівництву залізниці. Ми довідалися, що радянська армія перейшла в наступ і, нарешті, в травні 1945 року дізнались про капітуляцію Німеччини. Усі раділи – думали, що відпустять на волю, – війна ж закінчилася.

Стали з'являтися німецькі полоненні. Неподалік знаходився їхній табір, який охоронявся радянськими солдатами. Там були німці, були й угорці. Керували їхніми роботами офіцери. Німецький табір був великий, полонених виводили на роботи в кар'єр, бити камінь для брукування шляхів. Виконробами працювали росіяни. Але через незнання мови нічого не виходило. З формуляра згодом довідалися, що я знаю німецьку мову. Викликали до табірною начальства й наказали, щоб опитав німців: звідки вони, якого роду. Це звільнило мене від тяжких робіт й остаточного виснаження. Німці були різного віку й різних фахів. Вільнонаймані виконроби й майстри, з яких вимагали камінь, не могли виконати план, що ставився перед ними. Вони брудно лаялись, кляли фріців, але це не допомагало. У каменоломню повели з німцями й мене. Дали завдання: довідатися, чому немає потрібної кількості каменю. Роздививсь я на справу на місці й побачив, що каменю і не могло бути, адже плішки в молотах – звичайні скалки з берез, не заплішені, та й молотів не вистачає. Попросив декількох в'язнів-теслярів відрізати від сухої берези оцупок і наколоти плішок, вистругати їх, добре насадить та заплішить як слід. Начальство лаялося, що для німців робить так не варто, але мене таки послухали й зробили як треба. Коли все було готове, я переходив від підрозділу до підрозділу німецьких солдатів, ходив і пояснював, як треба поводитися з каменем, зауважуючи: “Erstens – миЯ man

sehen, Zweitens – muЯ man denken, In-dritt – muЯ man arbeiten. Wie verstanden haben?“¹ Вони відповіли, що добре зрозуміли. Тоді брав камінь, показував на ньому прошарок і демонстрував, як треба фаною молота вдаряти по прошарку, – то в одному, то в іншому місці, а по середині – сильно. Камінь розколювався. Німці вигукували: “Herr der Ingenieur – der groЯe Meister!”² Вони з охотою взялися за роботу. Загриміли молоти, і вже на другий день були гори потрібного каменю. Люди пристосувалися до роботи, й до кінця дня виробляли потрібні норми.

Начальником німецького табору був полковник з України. Якось привели мене до нього, а він мені й каже, що “домовився з табірним начальством, щоб вам не давали охоронця, і ви самі вели полонених на роботу. Адже прибули ще полонені – їх треба охороняти, а солдатів у нас не вистачає. Як ви думаєте, вони від вас не порозбігаються? Якщо хто втече, нас притягнуть до відповідальності”. А згодом і сам зауважив: “Куди їм тікати? Коли й трапиться щось, захищу вас від халепи”. Таким чином, приходив до німецького табору, мені відраховували 200 чи 300 німців, і я брів із ними в кар’єр. Це мене влаштовувало, бо не доводилось тяжко фізично працювати.

Осінь. 1945 рік. Ніколи не вимагав, щоб німецькі полоненні на роботу й з роботи ходили колоною по 4, вони йшли гуртом, а я – збоку. Приводив їх до табору, а сам повертався у свій табір. Одного разу йшли ми з кар’єру, а назустріч – якийсь майор, як закричить: “Де охорона?! Що це таке?! Вони порозбігаються!!” Я пояснив, що з ними не перший день, і все в порядку. Він був випивший і сказав, що наб’є мені морду. Прийшовши до табору, попросив полковника, щоб він утрутився в цю справу. Майор пояснював, що я уявив себе великим начальником і роблю, що мені заманеться. Далі почав кричати на мене диким голосом, брудно лаятись і, що я не можу після цього керувати німцями. Полковник суворо сказав, щоб він зняв пояс і наказав, щоб його вкинули на три доби до в’язниці.

Через деякий час німців перевели на іншу роботу, а мене на зиму залишили в таборах. Надії ув’язнених не справдилися. Ніко-

¹ Переклад з німецької: “По-перше – треба дивитись, по-друге – треба думати, по-третє – треба працювати. Чи зрозуміли?”

² Переклад з німецької: “Добродій інженер – великий майстер!”

го з табору не випускали. Навіть тих, у кого закінчувався термін. Табірне життя потекло своїм ходом. Важкі роботи, погане харчування, брутальне поводження начальства.

Настав 1946 рік. З харчами ставало все гірше. Ув'язнені бродили біля кухні, сподіваючись щось поїсти, а тут – сніги, морози, заметілі. Якось я знайшов голову риби і строцив її до останку, із зябрами й очима. Добре, що були ще цілі зуби, правда, не всі, бо від цинги їх багато повипадало. Посилали відкидати сніг і ставити щити біля залізниці. Мерзли, але працювали. Говорили, що вже закінчилася війна і незабаром відпустять додому, проте відпустити ніхто не поспішав.

Зі мною в бригаді працював Кухаренко. Він якось утік із таборів. У вантажному вагоні, що віз на Донбас кріпильні стовпчики, приїхав туди й пристав до грабарів на земляні роботи. Потім добув сяку-таку довідку працівника шахти, поїхав додому на Київщину, забрав дружину з дітьми й привіз на Донбас (сусідам вона сказала, що їде до батьків). У них народилася ще одна дитина. Його дружина проговорилася кумі, що її чоловік утік із таборів. Через кілька днів його заарештували й направили в той же таки табір на 10 років. Працюючи в бригаді, ми розговорилися. Він розповів мені свою одісею. Йому вдалося вночі працювати на кухні. Він часом приносив 2-3 печені картоплини або шматок якоїсь риби й ділився зі мною. Дні йшли сіро й одноманітно. З 5-ти годин ранку – на роботу. Під охороною й допізна.

Всі чекали великої амністії, але минало 1-ше травня, жовтневі..., і нічого не мінялося. Зовсім втрачаючи надію, дочекалися 1947 року. Сподівання на полегшення не здійснилися. Той самий режим, недоїдання, голод. Це особливо страшно зимою. Сарай, куди виносили мертвих, був завжди повний. Таким чином дочекалися весни, літа. Нарешті, прийшов сподіваний день кінця терміну мого ув'язнення, – тобто 3652 дні. Зайшов у барак нарядчик, назвав прізвище і сказав, що треба йти в обліково-розподільчу частину. Дали 2 сухі рибини, кусок хліба, і я з невеличким клунком і папірцем про звільнення прийшов на вахту. Увійшов до вартового, показав йому папірця і вийшов за колючий дріт. Серце закатало, побрів помалу, куди очі бачать. Проїхало декілька машин, я не піднімав руки. Потім підняв. Перший автомобіль зупинився, відчинилися дверцята. “Із в'язниці?” – запитав водій. – “Та ні,

з таборів”, – кажу. – “Воно ще гірше. Сідай”, – промовив водій. (Треба сказати, що прості люди співчутливо ставились до таких, як я. По одержанні було досить легко, бо вихідцям із таборів давали найгірший одяг (замурзаний, подраний). Водій, спасибі, довів мене до якоїсь півстанції й промовив: “Коли стане поїзд, просись у кондуктора, він візьме – грошей же в тебе немає”. Кажу: “Нема”. Він поліз у кишеньку, пошурхотів там і подає мені п’ять карбованців. Став відмовлятися й дякувати за те, що підвіз. “Та бери, бери не огинайся, а кондуктор повинен вас взяти. Люди розуміють ваше становище, адже багато сидить у таборах нізащо”, – сказав водій і поїхав. Стояв і чекав потяга. Пригальмував і спинивсь довгий вантажний потяг. Я підбіг до гальмівного вагону, де був кондуктор. Поздоровкався й став прохати його підвезти. “З ув’язнення?” – спитав він. – “А як ви знаєте?” – здивувався я. – “Та хіба ж не видно. Вилазь, будемо помаленьку їхати”. Таким чином на різних потягах дістався до України. У Мерефії потяг зупинився й довго стояв. Люди виходили, вийшов і я. Вже припорошував сніжок. Пройшов поза вагони у потрібній справі. Повертаюся у вагон – дивлюсь, якісь папірці лежать, ніби гроші, вже припорошені сніжком. Нахилився, підняв, порахував – тридцять два карбованці. Вони довезли мене додому. Дружина зраділа, а кругом – руїна. Хата розкисла, бо ще до війни зняли з неї залізний дах за розпорядженням міськради. Жили в сараї, де німці тримали коней. Напівзруйнована лежанка, закіптюжені стіни, а крім того, ні стола, ні харчів, ні одєжини, ні палива. Так я розпочав своє вільне життя.

Десь треба було стати на роботу, але ж у мене посвідчення – шмат папірця, де написано, що після відбування 10 річного терміну ув’язнення звільнений із таборів. На роботу ніде не приймають. Беру ножівку, сокиру й ходжу по містечку, по дворах, де треба комусь щось полагодити. Нарешті, уклав угоду на ремонт будинку заготживси́ровини по вул. Кірова. Робота важка. Треба було підіймати стелю, робити рами для вікон і т.п. Угоду було складено на 3000 крб. Завідувач заготконторою Кондратьєв Інокентій ставився до мене по-людському, і це дуже підбадьорювало. В обід набирав у мішок трісок, що натесав, і ніс додому на паливо. Наближалася осінь. Порадившись із дружиною, домовились відразу не брати гроші, а взяти їх усі разом, щоб купити щось на зиму. Але фінвідділ відрахував бездітні та прибуткові, й ми одержали лише

2100 карбованців.

Харчування погане. Якось поїхав до Черкас, бо там колись працював. Мене зустріли дуже добрі знайомі з автошколи: авто-механік Поштовий, електромеханік Кудимський, механік Музика (який працював уже на тютюновій фабриці). Вони дали мені хліба і навіть шмат масла, а Музика насипав у валізу махорки. Радий з того рушив додому. Між Капітанівкою й Новомиргородом потяг зупинив загін Міністерства внутрішніх справ по боротьбі зі спекуляцією. Становище було кепське – махорка.

Начальник загону спитав у мене, що везу. Хліба купив трохи. Він не чіпав мене. Очевидно, мав такий вигляд, що вирішили не зачіпати. Катерина (дружина) на базарі продавала махорку на шклянку, чим підтримували наше існування. Бідкалися ми вдвох, нам співчували Кондратьєви.

* * *

Настав 1948 рік. Пішов я у Златопільський р-н на Черкащині і став на роботу начальником шляхової дистанції. Стало легше, але море всіляких турбот. Завідуючі мінялися один за одним. Один продав ліс, що треба було на мости, інший пропив гас, що був дефіцитним. Розпродали увесь шляхвідділ, навіть диван і стільці. Райвиконком вимагав, щоб усе це списувалося. Куди і як – хоч бери та кидай роботу. Домислювався до всяких способів, а завідувачі мінялися. Все ж я почувався вільною людиною. Працював з усіх сил і почав уже думати про книжки. Відірвавши від рота 300 крб., привіз із Одеси “Большую Энциклопедию” петербурзького видання 1902 – 1907 рр. Саме тоді почалися й передплати на періодичні видання. З харчами стало краще. Ми сподівалися добре поремонтувати свого сарайчика і придбати стола.

Та ось у червні місяці 1949 року приходить до нас начальник міського відділу МВС Дементьев, бере зі стіни рушницю, яку я придбав, і каже, щоб ішов за ним. Мене привезли в Кіровоград і посадили в камеру-одиночку внутрішньої в'язниці КДБ по вул. Леніна. У камері не було нічого, крім параші. Влаштувався я на шкіряному піджачку, який накинула мені дружина Катерина, коли виходив із дому. Через деякий час мене перевели в іншу камеру, де було декілька в'язнів. А через день там з'явилась “квочка”, але досить невміла, і легко її було розпізнати – це був коли-

шній новомиргородський автоінспектор. Почалися допити, фотографування. Слідчий був молодий, недосвідчений. Лякав, що все знає про мене, тому треба говорити тільки правду, бо йому навіть відомо, як мене ледве не вбили в Одесі у внутрішній в'язниці 1928 року. Вимагав, щоб я зізнався у своїй контрреволюційній діяльності. З часом ми “заприятелювали”: він розповідав, що у нього є маленька донька і як її треба виховувати. Питав також, чи читав я Ажаєва “Далеко від Москви” і навіть радив його обов'язково прочитати. Нашу розмову підслухали, і тоді мене став допитувати підстаркуватий майор. Мої відповіді були сухі й короткі. Від мене відчепилися. Я попросив прислати прокурора. Той прийшов і почав питати, в чому справа й чого я хочу – порадив мені не хвилюватися, бо все виясниться й мені буде повідомлено.

Якось стався такий випадок: стоячи під вузьким вікном камери, дивлячись угору, я звернув увагу на подвійні ґрати з 19-міліметрового заліза, та ще й досить густі. “Ото, – кажу, – часом на будівництві мостів заліза на болти не вистачає, а тут його он скільки”. З приводу цього мене викликали вночі й спитали: “А вам що, не подобається?..”

Сиджу далі, нудьга смертельна. Став прохати начальника в'язниці, щоб купили мені англійську граматику. Оскільки в мене під час обшуку й арешту були забрані гроші, начальник зважив на моє прохання й послав когось купити граматику Василевської. Цю книжку вдалося провезти на заслання й назад додому. Решту вилучених грошей повернули. Щоб по дорозі вони не були забрані злодіями або конвоїрами, мої знайомі їх перегнули й надійно заховали в халяві. На засланні це була велика підтримка. З дому мені передали теплий піджак і шапку. У шапці була голка, яку завжди носив із собою. Вартовий, що приніс усе, почав м'яти шапку і вколовся. Мене мало не посадили в карцер, бо арештантам не можна носити голки.

Нарешті, мене відправили з Кіровограда в етап. Везли нас у столипінських вагонах, які так називалися, бо були запроектовані при Столипіні. Це глухі пасажирські вагони, поздовж перегорожені ґратчастою стіною з дверима та поділені на декілька камер. Уздовж цього коридора ходить вартовий. В окремі камери заводять ув'язнених. Між камерами – глухі дерев'яні стіни. Було тісно. В камері, де мало бути 4-6 в'язнів, містило 10-12. У нужник

випускали тільки двічі на день, доводилося просити вартових, а це не всіх влаштувало. Жінки часом просилися, плачучи. Так доставили нас до Харкова на горезвісну Холодну гору. Тут було безліч галичан різного віку, їх сотнями висилали в Сибір із Галичини. Трапилось таке: один із в'язнів назвав одного з галичан бандерівцем, а Степана Бандеру – бандитом. На нього накинулися галичани і стали товкти так, що він заховався аж під нари й кричав. Вмішався вартовий, і він ледве виліз звідти.

Настало Різдво. Всі галичани зібралися в одному кутку камери, стали правити Службу Божу і досить злагоджено голосно співати: “Різдво твоє, Христе Боже наш”. Вартовий почав грюкати в двері й вимагав припинити спів, але галичани продовжували своє. Він викликав начальника корпусу. З ним у камеру увійшло декілька озброєних солдатів. Він став гримати та попереджати. На це йому відповіли, що у вас же свобода! Яка ж це свобода, коли нізачо посадили й везуть бозна-куди. Ми ж нічого не робили й не робимо, а молимося – це ж наше найбільше свято. Якщо ви не знаєте, яке воно велике, то спитайте у своїх батьків. Ми молимося, щоб між людьми було братерство. Начальник корпусу знітився і сказав: “Співайте, та тільки тихо”, – і пішов.

Далі нас повели на Куйбишева, де знаходилась величезна пересильна в'язниця. Людей у тій пересилці не сотні, а тисячі, і знову ж, більшість – галичани, переважно молоді. У камері ніяких лежанок, ні нар. Де могло розміститися 20 осіб, напихалось по сотні. Не було навіть місця, де лягти на підлозі, сідали попід стіни, щоб подрімати. В'язні – суцільна суміш: кишенькові злодії, всілякі шахраї, вбивці, а найбільше – політичних. Як звичайно, ранком і ввечері пускали у нужник. Одного разу йшли в нужник дівчата з Галичини (політичні). Одна з них умудрилася вкинути у вовчок листа, тобто шматок замурзаного паперу, але цікавого за змістом. Його без болю в серці не можна було читати. Дівчата вітають хлопців із святом, радять бути спокійними, бо “Ви ж хлопці! Не забудьте свого краю та рідної мови, а ми, дівчата, надіємось, що переживемо усе і вернемось на Україну”. Вартовий зауважив і повідомив начальство. Увійшло в камеру чоловік вісім солдат. Почався обшук. Нас стиснули в один куток і заставили роздягнутися догола. Голих перегнали в протилежний куток. Почали до рубця перевіряти наш одяг, шукаючи листа. Листа так і не знайшли. Вияви-

лося згодом, що його віддали кишеньковим злодіям, і ті сховали, а коли обшук закінчився – повернули. Так само було з моєю книжкою-граматикою. Тут я познайомився зі студентом Чернівецького медичного інституту Михайлом Парнетою. Його родину було раніше заслано аж до Хабаровська, а самого – згодом так само. Оскільки мали англійську граматику, то і в тісноті взялися з ним за англійську мову.

Через деякий час нас перевели в інший потяг і повезли кудись на схід. У Новосибірську щось трапилося з вагонами й усіх тимчасово погнали у в'язницю. Що вразило, то це те, що з нами йшли жінки з дітьми, була жінка з двома дітьми. На другий день нас знову загнали у вагони й повезли далі на схід. Частину в'язнів і мене вивантажили в Ачінську Красноярського краю. Михайла Парнети в нашій вагоні не було. Їх повезли далі – аж у Хабаровський край. (Пізніше я довідався, що батьки Михайла Парнети скаржились у Верховну Раду. Їм дозволили повернутися в Галичину, навіть була вказівка повернути їхню хату. Голова колгоспу став соромити їх, як це вони в колгоспі забирають хату. Батьки відповіли, а чи не було соромно забирати в нас нашу хату. Михайло влаштувався в Хабаровському медичному інституті й блискуче закінчив його. Працював там у залізничній лікарні хірургом. Зробив 705 різних операцій, з яких лише 3 були невдалими. Після цього йому дозволили повернутися в Україну, і став працювати лікарем у Кременчуці на Полтавщині.)

Нас посадили у вантажні автомашини з 3-4 солдатами-охоронцями, 5-й сидів у кабіні. Все вкрите снігом. Шляху невидно. Автомобіль ось-ось зісунеться в канаву. Стоячи, став кричати, куди краще їхати. Тоді один солдат сказав, щоб мене посадили в кабіну, і я показував. Відповів йому, що з кабіни мені не буде видно й, нагнувшись над кабіною, гукав, куди треба їхати. Уже стемніло, коли нас привезли в якийсь населений пункт. Це був Великий Улуй – районний центр Красноярського краю.

З автомобіля нас вивантажили й завели у великий цегляний сарай. У ньому ми пробули всю ніч. Мерзли. На ранок прийшло два військових з пістолями й ще два якихось чоловіки. Стали розпитувати, хто якої професії. Потім виявилось, що це голови сусідніх колгоспів вибирають собі безкоштовну робочу силу. На варті стояв один із солдатів, який нас супроводжував. Він сказав на-

чальникові, вказуючи на мене, щоб я залишився тут. На другий день, а нас залишилося небагато, нам оголосили, що залишаємося у Великому Улуї, повинні два рази на тиждень ходити в міліцію розписуватися й самі собі шукати роботу та житло.

Вечоріло. Вийшов я з того сараю й пішов шукати, де б переночувати. Заходив до кожної хати, і, як тільки казав, що засланець, а воно й так було видно, – двері переді мною зачинялися. А мороз аж дзвенить. Так дійшов до кінця села, де починався цвинтар. Постояв і подумав, що його робити: хіба лягти під якимось хрестом і замерзнути. Спробую, ще повернусь назад. Результати однакові. Дійшов до перевулка. Якась жінка несе воду. Кажу їй, що нема де переночувати: ходив, ходив, і ніхто не впускає. Вона показала на хату й сказала, що там живуть жінка із сином. Якщо вони не впустять, тоді приходьте до мене на другий кінець села – передостання хата. Пішов – не пустили. Побрів шукати хати в кінці села тієї жінки. Знайшов. Виявилось, що це родина евакуйована з Білорусії. Чоловіка вбили на війні, а жінці з дітьми дали хату. Син її, підліток, працює в МТС, решта дітей – у хаті. Посеред хати натоплена залізна піч. Влаштувався на підлозі – переночував і пішов далі шукати собі притулку. Купив хліба, хоч це було нелегко. Засланців лають, що вони об’їдають сибіряків. Жінка, в якій я зупинився, сказала, коли не знайду житла, щоб приходив до них. Таким чином, був у них декілька днів.

На роботу не приймали, бо засланець. Ходив по дворах, щоб найнятись на будь-яку роботу. Було важко. Заходив у шляхвідділ – сказали не треба. Забрів у відділ комунального господарства й пояснив, що шукаю роботу. Бухгалтерка зайшла до завідувача в кабінет. Він через неї сказав, щоб я написав заяву. Написав і подав їй. Бухгалтерка взяла й понесла до керівника. Почерк у мене був каліграфічний, заява написана охайно, грамотно. Коли зайшов до начальника, він уважно подивився на мене й зустрів словами: “А ти, видно, письменний”. Розпитав, що вмю робити, чи розуміюся в теслярській справі, чи є інструмент. Відповів, що без інструменту. Він залишив заяву і сказав приходити на берег річки в лазню, де покажуть, що слід робити. Наступного дня вранці приєднали до мене такого ж засланця – росіянина з Брянщини. Нам дали поперечну пилку, дві сокири й послали в тайгу різати дрова для лазні. Наказали, щоб вибирали сухостій. Так почалася моя трудова діяль-

ність. Це був 1951 рік.

Бродили по тайзі майже по пояс у снігу. Лазили, вишукуючи той сухостій. Чергикали ту деревину, вона падала і вгрузала в глибокий сніг. Ми підважували її ломами й різали на двометрові оцупки. Приїздила підвода, забирала і везла. Посилали нас і на інші роботи, але заробіток у кінці місяця не перевищував 100 карбованців. Місцеві робітники чалдони-сибіряки одержували по 350 і більше на місяць. Зціпивши зуби, мовчав. Але мій товариш казвся від злості, й після однієї такої зарплати брудно вилаяв завідувача комунгоспу, плюнув на нього й пішов. Мовчки продовжував роботу, проте мене обурювала така несправедливість.

В одному місці в селі була калюжа і невеличкий струмок. Завідувач повів мене туди й показав: “Отут треба побудувати місток до 1-го травня”. Кажу йому, аби не було непорозумінь: “Я складу два наряди за вашими розцінками і, якщо ви їх затвердите, стану до роботи”. Він подивився й погодився. Наряди було складено на 350 крб. з копійками. Керівник радився з бухгалтерією й нормувальником. До дрібниць було передбачено все: і мерзлість лісу, і сукуватість його, і тягання його на 320 метрів від річки. Взявся енергійно за роботу. Довбав мерзлий ґрунт, тесав мерзлий ліс – вирішив показати, як це робиться. Попросив наприкінці білої і чорної фарби. Розфарбував за ГОСТом надовби й колесовідбійні бруски. Так що, містка було видно здалеку. Працював над ним 24 дні. Прибув у комунвідділ і кажу, щоб прийняли роботу. Там виявили сумнів, щоб так швидко впорався з містком. Прийшли приймати роботу. Перевіряти було нічого, адже місток зроблений як слід. Мені негайно виплатили по наряду, зауваживши, що наряди я вмю складати.

Тут почалася “війна”. Завідувач шляхвідділом, побачивши містка, пішов до заврайкомунгоспу і заявив, що він тримає фахівця, який йому потрібний. Завкомунгоспом послав його подалі. Той пішов скаржитися до голови райвиконкому. Мене й обох начальників викликали в райвиконком до голови Борисова. Голова запитав, чи я б погодився перейти у шляхвідділ. Відповів, що ходив, і завідувач мені відмовив. Заврайшляхвідділом промовчав. Звичайно, я дав згоду. Став ремонтером шляхвідділу. Лопатку в руки, кайло на плечі – і засипати ковбані на шляхах. Так ходив деякий час.

Настав 1952 рік. У шляхвідділі бухгалтером став калмик –

Онаєв. Він провоював усю війну, дійшов аж до Берліна, і був у штабній розвідці маршала Малиновського. Поранений і контужений декілька разів. Після закінчення війни повернувся на батьківщину, але нікого не застав, там жили чужі люди – росіяни. Йому сказали, що шукати рідних треба в Сибірі. У Великому Улуї він пішов у військкомат і подав свої документи. В нього все забрали й видали посвідчення, що він засланець. Подався шукати рідних – матір, батька й братів у Сибір. Знайшов стару матір і дружину з малими дітьми. Видовбав у тайзі біля Улую землянку й там жили. У нього було чимало заслуг під час війни. Якось він пішов у відділ соцзабезпечення й попросив заплатити йому за ордени. Завідуватель подивився на його посвідчення і сказав: “Таким ми не видаєм”. Онаєв оскаженів – схватив стільця. Завідуватель вискочив у вікно, висадивши раму, а від стільця тільки друзки полетіли. Негайно прибігли з комендатури й повели Онаєва до коменданта. Той накинувся на нього, а Онаєв запитав: “Ти був на фронті?! Мені ордени даром не дісталися!” Комендант попросив його заспокоїтися. З тим він і пішов.

У райшляхвідділі мене як ремонтера послали на лісорозробки. Там довелося носити колоди і, не маючи досвіду, як поводитися із сирою сосною, підірвався. Мені зробили операцію й видали довідку, щоб 50 днів я не виходив на роботу. А тут розпочалася повінь (був 1952 рік). У Сибірі, як відбувається скрес (льодохід) річок, то це грандіозне явище. Великої товщини крига трощить усе. Найбільше дістається мостам. Попереджував завідуючого райшляхвідділом про перевірку аванпостних льодорізів. Перед мостом нашаровувалися величезні маси криги. Їх трощили амоналом. Працював досвідчений і спритний Барановський. Він одні за одними закладав чималі кількості вибухівки й тим допомагав крижинам проходити між опорами мосту. Над’їхав голова райвиконкому Борисов. Він узявся допомогти Барановському, сказавши, що колись працював підрильником. Той не заперечував. Борисов узяв майже півмішка амоналу, декілька детонаторів із бікфордівими шнурами, знайшов пролом між крижинами, прив’язав до мішка мотузку, а мотузку – до палиці, яку переклав через дірку між крижинами. Запалив бікфордів шнур і швидко вибіг на берег. Перекладена гіллячка була суха – переломилася. Мішок з амоналом понесло під кригою. Коли мішок доплив до мосту, і майже пропли-

вав під ним, – грюкнув божевільний вибух. Частина прогонів, помостів, перенчат миготіли високо в повітрі. Міст розламався й поплив за водою. А тут весна – треба перевозити пошту, пальне, курчат з інкубатора...

Становище скрутне. Приїхав заступник крайвиконкому Красноярського краю й головний інженер крайового шляхвідділу Голіков. Прийшли до мене, стали просити, щоб я пішов відновлювати моста. Показав довідку від лікаря. Вони сказали, що будуть мене в автомобілі на перині привозити, щоб допоміг. Що я мав робити? Розказав їм, що треба підводи, линви, вантажні автомобілі, катеринки (лебідки) та ще людей, багато кубометрів різного лісу, колоди, скаби, тиблі й таке інше. Вони сказали, що на завтра все буде. І дійсно, всього було цілком досить. Робота закипіла. Найбільше слід подякувати засланцям-литовцям. Вони показали всім, як треба працювати. І молоді, й старі працювали, не зупиняючись. Міст був на ряжових опорах. Це досить складні конструкції. Ряж лебідками стягувався у воду й на плаву виводився на місце, де його слід поставити. На місці ряж не діставав дна, бо вода була висока. Робітникам почали подавати ліс. Вони продовжували піднімати стінки ряжу ввисоту, а той поволі тонує у воду. Коли торкнувся дна, його лебідками встановили точно на потрібне місце. Після того почали завозити у ряж камінь. Коли ряж закріпили на місці – головне було зроблено. Ряж підняли до потрібної нівелірної позначки й стали натягувати прогони. Перетягли один прогон. Молодий литовець Нарціс, замість того, щоб перевезти линву для тягання прогонів з ряжа на ряж, бере линву на плечі й переходить із нею по одному прогону на той бік. А в низу – вир води завглибшки більш як 10 метрів... Усі скам'яніли, а він тільки посміхнувся. Робили багато й завзято. Приїздив голова райвиконкому Борисов і казав мені: “Пиши в наряд, що хочеш, я все підпишу. Чого боїшся, бачиш, як люди роблять?”

Міст було закінчено й пущено проїзд набагато раніше ніж того вимагав виконроб. За мною закріпилося реноме завзятого мостобудівника. У розпорядженні крайвиконкому було вказано видати кошти на реставрацію мосту в необмеженій кількості. Калмик Онаєв працював бухгалтером, він закінчив фінансовий технікум. Річний звіт, який раніше райшляхвідділ складав 2-3 тижні, Онаєв робив за два дні, а в Красноярському крайшляхвідділі пи-

тали: “Хто це так точно складає звіти?” Якось він мені каже, що в банку є 100 000 крб. Складіть наряди тисяч на 50 крб. Хлопці підпишуть, Борисов затвердить – буде і хлопцям, і нам. Я подумав і вирішив, краще цього не робити, чим сильно обурих свого колегу калмика. Після цього краєвий автошляховий відділ ставився до мене доброзичливо. Мене навіть призначено куратором гідротехнічних споруд і автошляхів Красноярського краю, й без мого підпису не повинні сплачувати гроші за роботу. Все лихо полягало в тому, що за постановою Верховної Ради Союзу РСР засланці мали право виїздити з того місця, куди їх заслано, не далі як на 25 кілометрів. У противному разі, коли кого затримують далі від цієї відстані, давали 25 років каторжних робіт. Нас навіть заставляли розписуватися про цей наказ. Не знаю, що робив у цьому напрямку шляхвідділ Красноярського краю, проте мене було переведено в райшляхвідділі до звання майстра, а потім – і техника. До мене люди ставилися з пошаною і в шляхвідділі, і в інших установах. Це, звичайно, підтримувало мене і скрашувало моє безправне життя.

У тайзі чимало борової дичини – рябчиків, тетерь, глухарів, а на річках і багнищах безліч різних качок. Я став говорити завідувачу, що хочу придбати рушницю. До цього часу зрідка мені давав рушницю наш колишній начальник – завкомунгоспом. Завідувач райшляхвідділом звернувся в комендатуру. Йому відповіли, що такий дозвіл можна дістати тільки з Москви. Для цього треба подати заяву та відповідні характеристики. Від райвиконкому й комендатури на мене було подано дуже добрі характеристики й надіслано в Москву. Через деякий час мені було повідомлено, що особлива нарада Міністерства внутрішніх справ як виняток дозволяє придбати рушницю. Що я й зробив на прислані дружиною гроші.

Тут усіх засланців приголомшило повідомлення в комендатурі, що нас вивезено сюди на вічне поселення. Можна уявити собі настрої земляків. Комендатура до нас почала суворіше ставитись. Якщо хтось з якихось причин не з’являвся розписуватися, то приходив солдат, і засланця садили під арешт. За куток у хаті, щоб жити, доводилося платити дуже дорого. Розпочали будуватися. Збиралися групами й будували невеличкі дерев’яні хатини у зруб, так що, за тиждень була хатинка, адже на її будівництві

працювало близько 40-а осіб. Дехто купував старі хати й ремонтував їх. Лісництво продавало ліс дуже дешево. 1 м³ лісу коштував усього 14 крб. 40 коп. Сплативши за 5-10 кубів, можна було різати на вибір чи ялину, чи модрина, чи сосну – скільки хочеш, ніхто не перевіряв і не міряв. У такий спосіб виникло багато різних будинків різних стилів. Як відомо, коли хата в зруб, то поміж колодами стирчить мох. Там заводиться безліч бліх, тарганів, блощиць і цвіркунів. Треба мазати. У мене назбиралося багато пір'я. Купив шмат тканини, напхав пір'ям і зашив. На засланні багато німкенів, які вміли мазати. Їхніх чоловіків кудись позабирали, а дітей у кожної з них було чимало. Попросив їх помазати зсередини хату. Обіцяв заплатити, скільки зможу. Вони побачили торби з пір'ям і стали просити їх у мене, бо не було на що покласти дітей. Віддав їм геть усі торби, а вони відмовились взяти гроші за мазку.

Наближався 1953 рік. Була єврейська паска. З Кремля сюди заслано багато євреїв, здебільшого кваліфікованих лікарів. Вони сяк-так улаштувалися. Троє лікарів, що жили в однієї селянки, вирішили відзначити своє релігійне свято. Добули спиртного, влаштували вечерю. За вечерю один із них піднімає чарку і каже: “За погибель і смерть Сталіна”. На другий день їх усіх було заарештовано й вони зникли без сліду. Очевидно, хазяйка почула й донесла на них. Почали і нас тягати та допитувати, у яких ми були відносинах із ними, що вони ще говорили. Засланці, особливо євреї, не знали спокою.

Прийшов 1953 рік. Раптом звістка про смерть Сталіна. Засланці заворушилися. Комендатура насторожилася. Нагляд за нами посилювався. Засланці сподівалися, що в Москві подумують про полегшення нашої долі. Проте змін ніяких. Засланці принишкли. Прийшла звістка, що на місце Сталіна прийшов якийсь Хрущов. Для нас це мало що говорило. І ось раптом кожного із засланців по одному викликають в міліцію. Всі думали, що це буде якийсь процес, щоб заплести засланців у табори. Викликали й мене. Коли підійшов до віконця в міліції, запитали: хто я, звідки, рік народження і т. д. Потім подають мені у віконце паспорт і кажуть: “Їдь куди хочеш і працюй, де хочеш”. Отетерів від цього і не міг прийти до пам'яті. З моїм колегою із Москви, інженером-будівельником, трапилось інше. Коли подали йому паспорт, він схопив його

го, впав і вмер.

Засланці роздавали й розпродували майно, хати, які дуже впали в ціні. Всі ми дуже раділи. Мій друг калмик Онаєв зібрався з родиною, полив гасом із чотирьох кутів хату і запалив, приказуючи: “Не хочу, щоб чалдони користувалися моїм трудом”. З Красноярска пропонували мені через райшляхвідділ посаду інженера автошляхів та вигоди: квартиру, автомобіль і таке інше. Головний інженер крайового шляхвідділу казав мені, що не слід їхати на Україну, бо там голод. Це анітрохи не лякало, хоча й не приваблювало мене. Продав і я свою хату, переказав дружині гроші й рушив із радістю на Україну. Через деякий час після приїзду прийшли папірці з Черкаського обласного суду, в яких повідомлялось, що мене реабілітовано та поновлено в усіх правах, бо провини моєї будь-якої не доведено. Так закінчилася моя Одиссея. Мені вже було 56 років, з яких 22 роки я був під арештами, у в’язницях, таборах і засланнях.

* * *

Після всього цього в Кіровоградському облшляхвідділі мені дали роботу: будувати в одному з районів міст. У цей час захворіла Катерина і я приїхав додому. Влаштувався в Златополі у шляхвідділ. Тут почався калейдоскоп із завідуючими. Райшляхвідділ був, по-моєму, прохідним двором. Завідувач Борисов (місцевий) дістав чимало лісу для будівництва та ремонту мостів, розпродав той ліс, а сам зник. Ходили чутки, що він завербувався в Архангельську область.

З’явився новий керівник Башашкін, який завідував обласним відділом по промисловості. Пропив багато майна. У Златопільському шляхвідділі він почав пропивати все, що можна, навіть меблі, м’який диван у своєму кабінеті та дерев’яний ослін. У райшляхвідділі був бак – 1,5-2 тони гасу, закопаний у землю. Гасу ніде не було. Башашкін організував зв’язок із листопадівськими й туріянськими молодицями, вони приносили пляшку горілки, а за це одержували пляшку гасу. А оскільки рівень гасу в баку поступово знижувався, то він знайшов вихід: справно доливав води, і рівень був постійний. Молодиці, очевидно, проговорилися, й Башашкіна перевели в інший район.

Завідуючим призначили Нечуй-Вітра з Кам’януватки. Це була порядна й чесна людина. Він наодинці запитав мене про мос-

тобудівельні справи у шляхвідділі й пояснив, що його турбує гас. Я порадив йому: візьміть маленьку пляшечку, прив'яжіть до довгої палиці й раптово занурте до дна баку. Коли вона почне наповнюватися, стане булькотіти, витягуйте й дивіться, що в ній. Нечуй-Вітер довго прицілявся, і виявилось, що гасу тільки зверху 10-15 см, а то все – водичка. Він відмовився приймати шляховий відділ, оскільки його викликали в райвиконком і примушували списати гас. Заявив, що не знає, куди його списувати. “А технік є, – сказали, – нехай списує”. Викликали мене. Заявив, що це – крадіжка, й такої кількості списати не зможу. Голова райвиконкому погрозив мені й сказав, що пришле з МТС трактора, на нього й списати. Трактор приїхав заправлений, трохи протарахкотів, і довелось на нього скласти акт на списання. Нечуй-Вітер довго не працював завідувачем, подав заяву по родинних обставинах і пішов у с. Кам'януватку.

Після нього з'явився завідувач Сарков. Він був на війні. Чого з фронту тільки не понавозив: і низку велосипедів, і вулики, і чудові в'язані скатертини... Все це трофеї, а правдивіше сказати – грабунки. Потім він побудував хату, взявши в мене частину лісу, виписаного лісником Кам'янського лісництва, приятелем мого дитинства. Продав хату за 30 тисяч і виїхав.

Потім завідувачем назначили Карабана, що перед тим працював начальником пошти та завідувачем дитячим будинком. Це був непоганий чоловік, але напивався й робив таке, що найспокійнішу людину міг вивести з терпцю. Уже казав і голові райвиконкому Ковалю Харлампію, але він не реагував на це. Одного разу ми брукували шлях із Новомиргорода на Малу Виску. Я, як звично, був із робітниками на місці робіт. Допомогає робити розмітку, стежив, щоб клали камінь як слід. Робітники сіли обідати. Дістав хліба й сала. Раптом появився Карабан. Звичайно, п'яний. Він підняв крик і лайку, називаючи робітників і мене курортниками. Став йому пояснювати, що робітники сіли на обід. Він не вгамовувався. Не стерпів і я, схватив кілка і хотів огріти його, але він пригнувся – і навіткача. Якось і в Комітеті Державної Безпеки зауважили: “Ви таки рішуча людина. Якби Карабан не втік, то йому б від вас дісталось”.

* * *

У 1960 році в Новомиргороді організувалася шляхово-екс-

плуатаційна дільниця – ШЕД-722. Мене перевели туди головним інженером. Роботи набагато побільшало. Довгі маршрути – аж до Вінницької області. Доводилося встигати скрізь. Яюсь, перебуваючи в Києві у міністерстві, попросив міністра Довгаля Михайла, щоб дали мені “Запорожця”, які тоді тільки почали виходити. Він сказав, що автомобілі цієї марки погані, з тим я й поїхав. Той незабаром пішов на пенсію. Новим міністром призначили Братченка Івана. Як мені що-небудь дуже потрібно, йшов прямо до нього. Він ставивсь до мене прихильно. Яюсь йому натякнув, що важко з транспортними засобами. Вантажних автомобілів мало. Він і каже: “Ідіть до Харченка і скажіть, щоб Вам виписали “Запорожця”. Харченко холодно прийняв мене, розсердився й скипів з цього питання. Я не витримав і відповів, що обійдуся й так. Коли виходив із міністерства, по вул. Володимиро-Либідській, 8, за мною вийшов міністр до свого автомобіля й запитав про “Запорожця”. Я розповів, як поставився Харченко до цього питання. Братченко сказав, щоб я далі займався справами, а машина у мене буде. І дійсно. По дорозі в Новомиргород заїхав у Кіровоградський облшляхвідділ, а Кривенко з посмішкою каже: “Що, вже виплакав? Їдь у Запоріжжя, тобі виділили “Запорожця”. Зупинився в шляхових справах у Малій Висці, а як приїхав у Новомиргород, то начальник ШЕД Бісюк уже їздив на “Запорожці”. Очевидно, із міністерства надійшло негайно розпорядження про його виписку. Бісюк посадив кваліфікованого водія і їздив на лімузині. Я склав іспит на права й мені стало набагато легше. Автомобіль невеличкий, але досить стійкий. Користувався ним довго. Були дні в сезоні, коли за добу наїздив по 780 км.

Між містом Новомиргородом і колишнім Златополем через річку Велику Вись не було мосту. Об’їздили через Виноградівку – на танковий міст, побудований ще у війну німцями. Об’їзд був болотяний і складний. Треба було якнайшвидше робити міст. Тут несподівано виникли труднощі. Голова Златопільського райвиконкому Харлампій Коваль погоджувався на будівництво, але голова Новомиргородського заявив, що міст потрібний тільки для спекулянтів і не захотів нічого підписувати. Звернувся у міністерство. На щастя, приїхав ведучий інженер по будівництву мостів Іван Фецович. Він уважно обстежив місце переходу майбутнього мосту й об’їзд і зробив висновок, що економічно міст, безумовно, потріб-

бний. Він поїхав у Кіровоградський облшляхвідділ, щоб дати вказівку на проектування й будівництво мосту. Але голова Новомиргородського райвиконкому випередив його. Подзвонив в облвиконком і повідомив, що з міністерства має приїхати інженер Іван Фецович і буде наполягати на будівництві мосту в Новомиргороді. Його намовив Степан Кожум'яка, а міст нам не потрібний. Що було робити?

В цей час у Новомиргороді перебував кореспондент часопису "Правда України" Юрашов, брату якого колись допоміг вступити в інститут народної освіти в Одесі. Розповів журналісту про справу з мостом. Він обурений поїхав до Києва. Незабаром у "Правді України" з'являється допис "Несговорчевый сосед" з ілюстрацією, на якій зображено голову Новомиргородського райвиконкому, що стоїть однією ногою на лівому березі, а другою – на правому, з портфелем у руках, а внизу під ним напис: "Моста не надо".

Після цього справа посунулася й можна було приступити до будівництва мосту. Звичайно, для цього треба було мати кваліфіковану робочу силу. Таких робітників було обмаль, хіба що 2-3 особи. Довелося зібрати десятикласників, які не вступили до вузів, і з ними розпочати роботу. Слід відзначити, що хлопці сумлінно ставилися до праці. Скажімо: Володимир Яворський, Віктор Залюбовський, Анатолій та Валентин Поветкіни; а також робітники: Василь Сипливий, Грицько Нетреба, Семен Чухрій та інші. Звичайно, часом доводилося по кілька разів розповідати, показувати та пояснювати, як обслуговувати копра при забиванні паль, в'язати арматуру, складати суміш для залізобетону й гарцювати її. Усі ретельно й з охотою дотримувалися всіх технічних умов під час будівництва гідротехнічних споруд.

Роботи затримувалися через брак механізмів. Навіть бетонішалки ніде було дістати, і сотні кубометрів бетону готувалися, підносилися й ущільнювалися вручну. До цього ще й умішувалося начальство. Для того, щоб не робить об'їзного мосту, для якого треба було більше, ніж 100 кубометрів лісу й багато робочої сили, вирішили насипати низеньку греблю, викопати в ній потрібний котлован, і з греблі бити палі під опори. У цей час у Золотоноші працювали великі бульдозери і скрепери з Білої Церкви. За домовленістю з начальником Київської механізованої дільниці Іваном Плотником прибув бульдозерист насувати гребельку. У

цей час по насипу, що до берегової опори, під'їхали на лімузинах перший секретар Златопільського райкому партії та голова райвиконкому. 1-й секретар Присяжний накинувся на мене й вилаяв, що я засипаю річку. Став йому пояснювати, що будівництво об'їзного мосту довго робитиметься й дорого коштуватиме. Він безапеляційно наказав: “Припиніть роботи”. Відповів, що роботи припиню, але подзвоню в Кіровоград. Він роздратовано сказав: “Можеш дзвонити”, – і поїхав. Я негайно подзвонив начальнику облшляхвідділу Кривенкові й розповів про цей інцидент. Він терміново вислав у Новомиргород начальника проектного бюро Анісімова. Той прилетів літаком і ми пішли в райком. Присяжний заявив, що він господар району, й не захотів із нами говорити. Ми пішли. Кривенко тим часом подзвонив в обком партії й повідомив про поведінку Присяжного. Тоді 1-й секретар обкому Мартинов дзвонить Присяжному. Коли ми на другий день прийшли до нього, він дуже ввічливо нас прийняв, запропонував сісти і сказав, що ми можемо далі вести роботи.

Усе це пригальмувало будівництво. Але ця зупинка не пригасила бажання робітників побудувати моста. Добувати матеріали було досить складно. Як зазначалося, все робилось вручну. Незабаром опори були готові. Треба було возити 17-метрові залізобетонні балки з Києва. Кіровоградська машино-шляхова станція дала такі машини-вагозови для їх перевезення. Почалася подача балок із Києва в Новомиргород. На будівництві моста було встановлено спеціальну сувору дисципліну. Ніякої брудної лайки, суперечок та неохайного поводження з реманентом не було. Засобом виховання був невеликий штраф. Вилаявся робітник – карбованець штрафу. Він стягувався із зароблених грошей, а на початку наступного місяця купувались на ці кошти книжки. Їх давали тому, хто лаявся. Досвідчений водій Сенкевич возив на 4-тонному автомобілі з причепом балки вагою до 11 тонн. Разом із ним часто їздили в Київ за покупками жінки з Кіровограда. Вони якось зупинилися в Новомиргороді й пішли глянути на будівництво мосту. Мене на риштуванні не було. Вони подивились і пішли. Коли повернулися в Кіровоград, то здивовано розповідали, що в Новомиргороді на будівництві залізобетонного мосту не було керівника, а робітники спокійно працюють – ні крику, ні лайки не чути. Їм пояснили, хто там керує.

Не можна оминати випадок, який міг закінчитися трагічно. Балки піднімали й клали 16-тонним краном “Ковровець”. Покладаючись на існуючий такелаж (линви), я запросив Кіровоград надіслати відповідно заправлені линви для піднімання й укладання балок. Вони були незабаром прислані. Оглянувши їх, засумнівався. Подзвонив головному інженерові МТС Кролику і вказав на недостатню вагопідйомність линв. Він відповів, щоб я не турбувався, бо вони перевірені.

Розпочали роботу. Вірьовками для повертання і укладання балок керували робітники. Балка в повітрі. Володимир Яворський, який своєчасно не перейшов на другий бік, прожогом побіг під нею. Тільки він проскочив, як у линві щось луснуло – балка гунула на землю і перебилася. Стрілою хитнуло аж на кабінку. Кранівник вихром вилетів із кабіни. Всі похололи. Я здерев’янів.

Став оглядати піднімальну линву. З одного боку лопнуло піддймальне зварене 16-міліметрове кільце, яке заправлялося у вухо балки, що й спричинило падіння. Кільце загорнув у часопис і поклав у будці на стіл. Зателефонував начальнику Данішевському й головному інженеру Кролику й повідомив про аварію. Сказав робітникам заправляти у вуха балки линву вдвоє, закладати шворінь і таким чином продовжувати роботу. Негайно приїхало начальство з Кіровограда. Показав кільце Данішевському й Кролику і сказав, що доведеться показати його й міністрові, бо не вистачає однієї балки, яка розбилася. Вони заспокоїли мене, що завтра обов’язково буде друга балка. Коли я вийшов із будки, те кільце викрали. Продовжував будівництво мосту, на все махнувши рукою. Міст було закінчено в 1962 році.

Приймала міст велика комісія, що складалася з представників області та міністерства. Стався курйозний випадок. Робітникам була визначена премія по 5 крб., а мені – 15 крб. Робітники вимагали від мене могорича. Який же міг бути могорич на ті копійки для такої великої бригади? Не гаючись, склав чималий грошовий наряд на підготовку моста до здачі й поставив руба питання, щоб його зараз же оплатили. Одержавши гроші з каси, зібралися в Златополі у корчмі. Всі гроші дали завідувачу корчмою й сказали, щоб нам давали все, що треба, погодивши з ними.

Місцеве начальство, начальство з області та інженерів із міністерства завідувач корчмою розмістив в окремі кімнати. Я за-

лишився з робітниками. 1-й секретар райкому партії Присяжний вийшов з кімнати й обурено звернувся до мене, чого я тут сиджу. Сказав на те, що сиджу з тими, з ким робив моста. Заврайшляхвідділом Бісюк серйозно запросив зайти до них. Для мене поставили стільця, а Присяжний підсунув мені великий келих “фужерон” з коньяком. Я тихенько відсунув його. Перший секретар обурено просичав: “Що ти, з нами випити не хочеш?” – “Не п’ю”, – відповів. Бісюк став говорити, що ця людина не п’є й примушувати не слід. Усі здивовано подивилися на мене, а інженер із Києва весело запитав: “Невже не п’єте?”

– Не пив, не п’ю й не думаю пити.

– О, це, мабуть, одна людина на всю Україну! – вигукнув інженер.

Після цього ми перейшли будувати міст через річку Велику Вись у сторону вокзалу. Мене туди запросило якесь обласне управління, що взялося за його будівництво. Міст був плановий. Він був досить швидко збудований і зданий в експлуатацію в 1963 році. Потім довелося будувати залізобетонний міст через річку Велику Вись у селі Панчеве. Не вистачало матеріалів, зокрема паль. Звернувся в область. Привезли 2 палі, а треба було 23. Якось приїхав другий секретар райкому Титов і поцікавився: “Що Вам потрібно?” Кажу: “Терміново 21 палю. Людям треба працювати”. Він відповів, що завтра їде в Кіровоград – палі будуть через 2-3 дні. Минув тиждень, а паль немає. Довелось поїхати в Київ, знайти й привезти палі. Заміривши у колгоспі с/г реманент, мусів поширити на власний ризик ширину проїзної частини мосту та пішоходів. Приймачі мосту не помітили цього. Здано міст в 1964 році.

* * *

З робітниками-бетонярами кожного року ми відзначали Шевченківські дні. Добре запам’ятовся літературний ранок, на якому я виступив із невеличкою промовою про життєвий шлях Великого Тараса. Робітники читали його поезії. На ранкові були представники райкому партії. І коли Гриць Нетреба прочитав “Іржавця”, то після літературного ранку інструктор райкому Четверик сказав мені: “Ну й читають Ваші хлопці! Як прочитав, то в мене аж мурашки по спині почали лазити”. Між іншим, на Шевченківські дні мене запрошували в облшляхвідділ читати лекції про Шевченка.

Їздив декілька разів.

Коли довідався, що в Шполі зняли старий пам'ятник Шевченка, то приїхав додому й розповів про це робітникам. Ми вирішили перевезти його й поставити в парку в Новомиргороді, де був колись пам'ятник царю Олександрю II. Звернулися до голови райвиконкому Гуліди. Він радо підтримав цю справу, і я з начальником райплану Стороженком, начальником пошти Шрамчевським та робітниками, набравши соломи, поїхали вантажною машиною по пам'ятник. Прибули в Шполу. Голова міськради зразу не хотів давати скульптуру... Витягнув сто карбованців і тихенько запропонував йому. Ми дружно повантажили постать Тараса й привезли в Новомиргород у шляхову дільницю. Після роботи почали міркувати, як здійснити свій намір. Голова райвиконкому Гуліда сказав, що треба ще порадитись із райкомом. Перший секретар райкому КПУ Присяжний заявив, що поки він у Новомиргороді, пам'ятник Шевченку стояти не буде.

Звернулися в обласний відділ культури – не допомогло. Написали колективне звернення до Міністерства культури в Київ із проханням про дозвіл на встановлення спомника Тарасу Шевченку в Новомиргороді. Згодом надійшла відповідь за підписом Галини Кирилюк, що (хоча автором пам'ятника є відомий скульптор Калень Терещенко) він “ідеологічно не витриманий”. Робітники були дуже обурені й написали дошкульного листа міністру культури, мовляв, чи пам'ятник князю Воронцову в Одесі та Петру I в Ленінграді ідеологічно витримані?..

Час минав. Відповіді не було. Вирішив поставити Тараса у себе вдома у квітнику. Робітники погодились допомогти. Про це довідався начальник міліції Качан. Він тепло й по-дружньому попередив мене, не робити цього, бо матиму великі неприємності. Що було робити?..

У цей час із хлопцями будував міст у с. Панчеве. Коли повернувся додому, мені повідомили, що приїздили з Канівського музею Т. Шевченка і, не дочекавшись мене, забрали пам'ятника в Канів. Був якось на могилі Кобзаря й запитав у музеї, де діли спомника. Мені сказали, що його встановлено в одному із сіл, за 10 кілометрів від Канева. Не мав можливості це уточнити та перевірити.

Одного разу ми везли палі на міст. Проїхати на Новомиргород не можна було, довелося скинути їх у с. Лип'янці (на Черка-

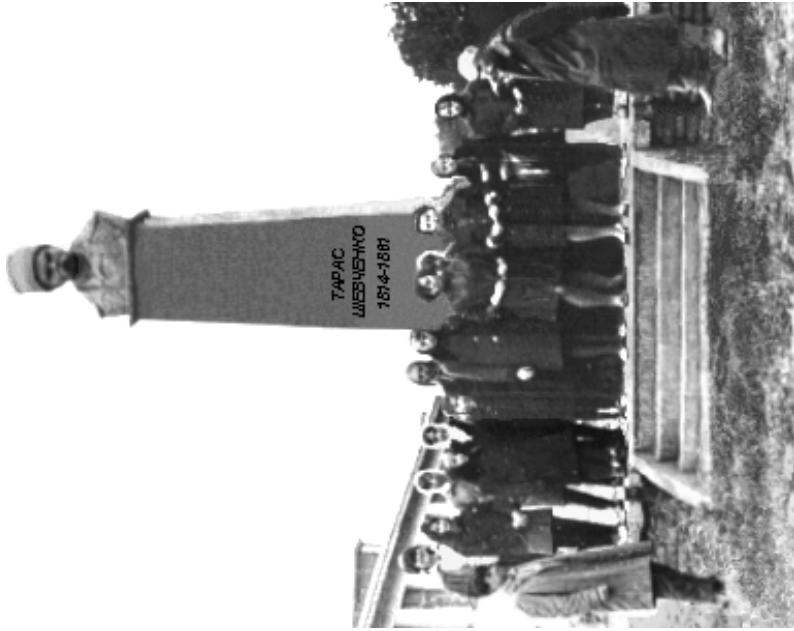
щині) коло крамниці. Через деякий час поїхав подивитися, чи вони є. Зустрів там колишнього бригадира шляхової дільниці Андрія Кохана. Він став мені розповідати, що відомий скульптор Іван Гончар, сам лип'янець, кілька років тому надіслав із Києва зроблене ним велике погруддя Тараса, яке стоїть у кутку в коморі. При цьому зазначив, що неодноразово звертався до голови сільради, колгоспу, директора школи. Знаходилися різні причини, що немає можливостей установити пам'ятник.

Повернувшись додому, сказав робітникам, що пам'ятник треба поставити. Вони схвально відповіли. У першу суботу Анатолій Поветкін, Андрій Сипливий прибули зі мною в Лип'янку. Андрій Кохан провів нас у колгоспну комору і показав у кутку, закиданім різним мотлохом, упаковане погруддя Тараса.

Ми пішли на подвір'я колгоспу, відібрали дошки й почали будувати опалубку на колону. Раптом приїхав голова колгоспу й накинувся на хлопців із брудною лайкою: “Навіщо ви тут хазяйнуєте?! Хто дав право?!...” і т.д. Я сидів на землі й готував рейки, щоб прибити до опалубки, де б у бетон врізалися слова: “Тарас Шевченко. 1814-1861”. Хотів піднятися, але Василь Сипливий повернувся до голови колгоспу й каже: “Слухай, отой чоловік, що на землі робе, так розпише тебе у “Черкаській правді”, що навряд чи пізнаєш себе. Земляк подарував таку коштовну річ – погруддя Тараса, а ви не куєте й не мелете. Про це будуть знати не тільки в Черкасах, а й у Києві”. Голова замовк, щось буркнув під ніс і поїхав. Ми встановили як слід опалубку, привезли щебінь, пісок, цемент і забетонували.

Урочистого відкриття не було. Був гурток школярів, директор школи, учителі: Суржок Микола, Маліїв Павло, а також представник відділу зв'язку Шрамчевський Анатолій. Усі залишилися вдоволеними. Сфотографувалися.

Через деякий час у районному часописі “Шполянські вісті” було надруковано, що “силами громадськості в селі Лип'янці встановлено пам'ятник Тарасу Шевченку”. З'явився допис про встановлення спомника Великому Кобзареві навіть у Польщі в часописі “Наше слово”. Прислав той часопис зі Львова мій одеський однокурсник Іван Романченко. Я передав його в Лип'янську школу директорові. Якось підняли ми питання влаштування в Лип'янці музею, але з того нічого не вийшло.

*Бюкриття спомника Тарасу Шевченку
в с. Дип'яні, що на Черкащині. 1969 р.*

*Вінок до Великого Українця в м. Шполі
з нагоди його перепоховання.*

З 1966 по 1970 роки був у відрядженнях на будівництві мостів: у м. Великій Висці – 40 метровий залізобетонний міст, у селі Пушкове – невеликий місток, у Голованівську – близько 40 м, а також у Гайвороні, Мартоноші, Каніжі. Вирішив уже кидати роботу й іти на пенсію. Тут приїхав голова колгоспу ім. Тараса Шевченка із села Коробчине і став прохати, щоб збудували в них міст через Велику Вись. Порадив звернутися в райком, райвиконком, обласне управління. Йому сказали, що шлях це не маршрутний, і такі мости будуватимуть у 80-х роках.

Голова колгоспу розповів, які картини бувають восени й навесні між селами Коробчине й Рубаний Міст. Щоб проїхати з одного села в друге доводиться їздити через Новомиргород і Листопадове (34 кілометри). Пояснив йому, що в річці великий водозбір, а тому міст треба будувати високий і довгий.

Поїхав у проектне бюро в Кіровоград. Начальник бюро Анісімов відповів, що проекту скласти не можна, бо люди на пошуваннях. Довелося звернутися у проектне бюро в Черкаси до завідувача Кочі Станіслава. Він відповів, що люди в роз'їзді. Звернувся до свого знайомого інженера Кринька, а Коча дав ще одного чоловіка. Ми втрьох провели обстеження й склали проект. Це в нас забрало 3 тижні. Клопочу про кошторис. У нас не було норм розцінок. Знову – в Кіровоград. Анісімов допомогти не погоджується. Звернувся до дівчат. Вони сказали, що треба відповідні дані. Запевнив їх, що все буде, але потрібно якомога швидше. Пояснили, що на це піде 4 дні й запросили 250 крб.

Повернувся й повідомив про це голову колгоспу. Він викликав бухгалтера і сказав йому: “Дай інженеру 300 карбованців, і днів їх, де хочеш”, а з мене не взяв ніякої розписки. Через 2 тижні поїхав я в Кіровоград. І справді, одержав кошторис у чотирьох опалатуркованих примірниках.

Але міст мав обійтися в 154370 крб. Як почув про цю суму, то стало моторошно. Голова колгоспу сказав, що загальні збори вирішать. Зібрали збори, вирішили будувати. Голова затвердив кошторис. І почалося... Адже міст неплановий. Куди і за чим не повернися, одне питання:

– А наряд де?

Наїздився, напросився. Велике спасибі співробітникові Держплану (республіки – Ю. К.) Корнієнкові Павлові, який в усьому

допомагав мені... Доводилося об'їздити всі шляхобудівельні та мостобудівельні організації. Ще велике спасибі начальникові моступравління Олегові Наумченку та головному інженерові Вікторові Іщенку, які теж не відмовили мені ні в чому. За допомогою цих людей протягом двох з половиною років ми таки збудували міст – потужний, залізобетонний, довжиною 90 метрів. На радість усім селянам.

Слід згадати хоча б, що по три рази на тиждень випадало бувати в Києві. Уже робити не доводилося – у мене з очима стало погано – катаракта. Хотів освітлити міст, але не вдалося. Кіровоградське автошляхове управління прийняло міст, включило у свій план і повернуло колгоспу гроші.

На будівництві Коробчинського мосту працював з 5.05.1971 по 31 грудня 1973 року. Довго тягнулося будівництво, бо міст, як казав, був неплановий. Добувати деталі було важко й забирало багато часу. Перед закінченням мосту приїздили автомобілем працівники КДБ. Зупинилися й гукнули мене. Я думав, що буде неприємність. Але ні... Вони навіть сказали: “За будівництво такого мосту Вам слід би спомник поставити”. І підвезли мене до контори колгоспу.

“Курінь” Степана Кожум’яки в м. Новомиргороді.

З очима ставало все гірше. Вже не міг не тільки читати, а навіть ходити стало важко. Їздив у Київ у спеціальну лікарню – не дало ніяких наслідків. Я майже зовсім осліп. Знайома медсестра Дишкант Марія привела мене в поліклініку. Лікарка Москаленко сказала почекаати. Я сів у кутку і почув таке, що мене здивувало. Забігла якась жінка й повідомила, що надійшли якісь особливі меблі. На запитання лікарки та відповіла, що коштують вони 1000 крб. з чимось. Лікарка вигукнула: “Та це ж дешево! Я їх візьму, хай нікому не дають”. Несамохіть подумалось – скільки ж це вона заробляє, що може купувати такі речі. Коли вона звернулась до мене, сказав, що слід робити операцію, що я лікувався в Києві. Вона “ввічливо” гаркнула, що можу їхати в Київ, там і робити операцію.

Довелося звернутись до рідних у Шполу. Вони допомогли мені влаштуватися в Звенигородську лікарню. Лікар Черненко Адольф зробив операцію, і досить удало. Там багато років проводив операції очей старий лікар Онищенко. Мене вражало надзвичайно ввічливе поводження усіх лікарів. Від них не можна було почути ні одного зауваження, ні одного підвищення тону. Очевидно, ці лікарі знали лікарську етику.

Минуло декілька місяців. Міг уже дещо робити в квітнику, на городі, але читати й писати не міг. Якось зайшов знайомий інженер і приніс мені маленьку лупу, але вона охоплювала лише одне слово. Написав у Київ і Львів, щоб надіслали велику. Мій учень, доктор ботанічних наук Данило Афанасьєв вислав велику лупу. Я так зрадив, що можу читати й писати, що відразу прочитав 32 сторінки дрібного друку. Внаслідок цього так захворів, що знепритомнів. Подзвонив до лікаря Черненка. Він вилаяв мене гарненько й передав по телефону два рецепти. Медсестра Марія принесла відповідні ліки. Я використав їх, і здоров'я стабілізувалося. Лікар подружньому наказав мені, в крайньому разі, читати і писати 5-8 хвилин, щоб не наробити лиха. Отак і живу.

м. Новомиргород. 1979 – 1982 роки.

Записала Оксана Коваль.

Зі спогадів очевидців

**ЖОВНА ОЛЕКСАНДР
ЮРІЙОВИЧ** 1960 року
народження, педагог, житель
міста Новомиргорода.

Степана Демидовича знаю з юнацьких років. Ми не раз із ним їздили в Лип'янку і в Шполу на 9-е березня покласти вінки до пам'ятника Тараса Шевченка. Часто приходив до нього просто читати книги, поговорити, як він казав, "на розумні теми". Не один вечір сиділи і гомоніли. Його "курінь" став для мене домашнім університетом. Я вперше від діда Степана почув правду про Богдана Хмельницького й Переяславську угоду, про Михайла Грушевського й Центральну Раду. Нам тоді не пояснювали ні в школі, ні в інституті, що Україна могла піти зовсім іншим шляхом і бути самостійною державою на рівні Англії чи Швейцарії.

По зовнішності цієї людини, по тому, що вона робила, як мислила відчувався її багатий внутрішній світ. Це змушувало мене думати й стежити за собою, щоб піднятися хоч на щабель вище у своєму духовному розвитку.

Дід собі не дозволяв відходити від меж моральної норми й намагався, щоб так чинили й ми. Як він міркував, говорив, писав, так і робив. Працював для народу (на шляхах, мостах), живучи скромно, не вимагаючи для себе багато. Степан Демидович мріяв про Україну, яка буде в наступному, де пануватимуть ринкові відносини, де буде вільне підприємництво. Щоб дійти до такої держави, ми ще повинні прорватися крізь хаос варварської економічної діяльності й вийти на цивілізований рівень господарювання. Потопаючи в багні всіляких зловживань і непорозумінь, ми втрачаємо інколи віру – як можна з цього дикого стану піднятися вище. Очевидно, наша впевненість повинна ґрунтуватися на вірі таких людей, які зазнали ще значніших тортур, але не відступили від своїх переконань.

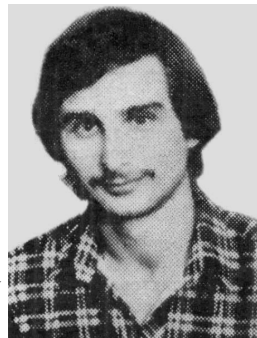
Нехай Степан Кожум'яка не написав видатних творів, як відомі письменники, нехай у нього немає плідного ужинку політичного вождя, героя праці, нема орденів, медалей, але його практична діяльність, його духовна спадщина перевершує багато чого з написаного й відзначеного високими нагородами.

На перший погляд – проста, малопомітна людина, а коли треба було у таборах скласти бібліотеку, то він по пам'яті кілька днів писав увесь список книг, які прочитав і радив би їх для створення книгозбірні. Я думаю, що енциклопедичні знання Степана Кожум'яки не лише рятувати його у таборах, але й утверджували гуманістичні ідеали, які він проповідував...

Дуже вдячний діду Степану, який допоміг мені побачити життя таким, яким воно повинно бути. Завжди пам'ятатиму цю людину, яка думала про нас, наше майбутнє, думала про український народ.

**ПІСКОВИЙ
ВОЛОДИМИР
ВОЛОДИМИРОВИЧ**

*1960 року народження,
журналіст, житель міста
Новомиргорода.*

Ще до армії я чув про Степана Кожум'яку. Особисто мене познайомив з ним десь у 1978-79 роках, ще перед армією, Суржок Микола Андрійович. Коли повернувся з війська й став працювати в редакції, частіше навідувався в його "курін".

Одного разу, коли брав у нього інтерв'ю для радіо, повів мову про реформи в нашій країні, а він мені і говорить: “Кажете, важко йде перебудова, бісові чиновники заважають... А Ви як думали, що вони вам обома руками підсоблятимуть?! “Борітеся – поборете...” Я був дуже вражений почутим.

Ця постать неординарна, тим більше для Новомиргорода. У нашому місті, скажімо, годі було зустріти людину з подібними поглядами та біографією. Степан Демидович виділявся із загалу, привертав до себе увагу. Коли згодом довідався, що йому довелося пережити, – це викликало в мене щирий подив і велику пошану до нього.

**КРАВЧЕНКО
ОЛЕКСАНДР
МИКОЛАЙОВИЧ**

Народився і виріс у м. Новомиргороді, тепер проживає в м. Києві, член Спілки художників України.

Хоча жили ми по-сусідству і я не раз чув про Степана Демидовича від батька та знайомих, проте зустріч з ним відбулася десь року 1984-го. Якось розмовляв зі своїм батьком про минувшину. Ото він і каже: “Підемо до діда Степана, познайомишся. Багато почуєш про Запорізьку Січ, козаків і всього іншого”.

Пригадую, ішов у “курінь” із таким відчуттям, з яким йде парубок до козака-характерника. Далі воно повторювалось, але ходив уже після того до дідової оселі (у минулому крамниці його батька), щоб знайти там відповідь на питання: “Хто ми й для чого живем?”

Була у діда ота козацька душа. Він умів не лише розповідати, а й добре грав на бандурі, хоча до рук її після смерті дружини не брав – мав на те свою причину.

Що найбільше мене вражало – так це його незвичайна обізнаність у багатьох справах. До найменших дрібниць міг пригадати й глибоко проаналізувати якийсь давній випадок або нещодавно прочитане, чи почуте по радіо. Іноді з годину міг розповідати напам'ять твори Шевченка, Франка, Лесі Українки. Йому не треба було щось перечитувати – запам'ятовував із першого разу. Він не раз нагадував, що пам'ять слід тренувати постійно.

Говорив із захопленням, з отим притаманним нашому народу гумором. Навіть про сумні випадки свого життя умів розповідати з дотепом, хоча у тих терпких умовах часто було не до сміху.

У Новомиргороді його прозивали націоналістом або українцем. Та й дід говорив, що не раз чув у спину: “О, українець пішов!” Він тоді вертався й запитував: “А Ви ж хто?..” Люди говорили правду, бо в порівнянні з ним переважна більшість із них була, та й зараз є, “хохлами” чи “малоросами”.

З різних розповідей мене захоплювали особливо ті, в яких мовилося про багатство нашої землі, працьовитість українського народу, його менталітет і стародавню історію.

Розповідав дід про велетенські ярмарки, які були в нашому місті. Згадував, що “Одного разу пішов малим із батьком на базар. Щоб не загубився межі возами, взяв батько на руки. Ну й захопило мене, коли побачив навколо отой круторогий ліс волів і почув, як навколо ревло, мукало, мекало, кувікало, іржало, кукурікало та гелготало!”. Від описаного гамору й багатства в захваті був не лише малий Степась, а й я – слухач.

Або ще такі спогади: “Було женуть вулицею вівці. Їх так багато і йдуть так щільно, що коли розігнатися з двору й стрибнути на той “живий килим”, то тебе лежачого понесуть аж до кінця вулиці”. Чи як “мелодійно линує над річкою вечірній дзвін Іллінської церкви...”

Дідвиле душу, а потім зітхаючи: “Не-ма, не-ма, не-ма”. Від того в мене мороз по шкірі й бере велика туга, що ми самі допомогли все те зруйнувати.

Одного разу з товаришем запитали в діда, який день у його житті був найрадіснішим. Не задумуючись, відповів: “22 січня 1918 року – “День проголошення Української Народної Республіки”. Згадував, як радо зустріли люди цей Універсал, про виборчу систему. Потім журився, що не змогли ті починання вберегти.

Було дивно чути, що до жовтневого перевороту нашим містом керувало п’ять осіб. А дід сміявся з наших міськ-, рай-, облвиконкомів, куди понапихали людей, а толку ніякого. Називав ці заклади “меблевими будинками”, бо люди там тільки для меблів.

З багатьох оповідей про перебування в засланні й таборах вразив випадок, коли одному інженеру-будівельнику сповістили, що вільний і подали паспорт. Він схопив його й відразу помер.

Мабуть, з усього міста лишень дід Степан міг не замикати дверей, а спирав на них просту дерев’яну паличку, називаючи її “соціалістичним замком”. Куди піде, ота “защіпка” й стереже хату.

Часом разом із ним слухав радіо “Свободу”, “Німецьку хвилю” й інші радіостанції. Дід сам “брав участь” у передачах, із жестами та сміхом коментуючи якусь висловлену думку. Хвилювався, що його старенька “шарманка” не витримає зловісної тріскотні й шуму “глушилок”.

Про Степана Кожум’яку в моїй душі застаються найтепліші спогади і вдячність йому за уроки правди, добра й краси. Він став першим поводитирем на шляху мого національного прозріння.

**ЯВОРСЬКИЙ
ВОЛОДИМИР
МИКОЛАЙОВИЧ**

*Автошляховик, житель міста
Новомиргорода, пенсіонер.*

Мені випало щастя працювати з цією людиною одинадцять років. Під його керівництвом ми побудували шість мостів, по яких сьогодні ходимо. Степан Демидович був надзвичайно вимогливим до себе й працівників. От, бувало говоримо, що зарплата мала, а він і каже: “Ви розумієте, кожна копійку потрібно заробить, а грабувати державу я не маю права – ні морального, ні фізичного. Заробив робітник – потрібно негайно заплатити, а коли вже нічого не зробив, і вимагають грошей – ні, на таке не піду. Це злочин”. Саме так у нас велося і всі добре знали про те.

Багато як бетоняр-арматурник і монтажник я почерпнув у Степана Демидовича: і морального, і наукового. Чимало дізнався, чого до того не знав. Усі, хто працював із ним, після його школи вже не йшли у світ невігласами...

Ми читали Кобзаря, Лесю Українку, Івана Франка та ін. І він нам читав. Я йому вдячний за його тактовність, високу культуру. Степан Демидович немало поміг мені в інтелектуальному плані. Фінансово допомогти не міг, адже сам жив у “батьківському сарайчику”. З цього приводу якимось казав: “Для мене досить, мені палаци не потрібні. Невже ви думаєте, що спокійно сплять люди в своїх хорамах, з оцієї фортеці?” – маючи на увазі райком партії. Він почував себе добре і в “курені”. До нього можна було прийти, дійсно, вночі, удень – двері ніколи не запирались. Гачечок був там невірненький, і той не замикався.

У мене про Степана Демидовича пам’ять тільки добра, тільки світла. Щиро вдячний йому за допомогу в житті.

**ДИШКАНТ МАРІЯ
ВАСИЛІВНА**

*Медсестра, жителька
міста Новомиргорода.*

Я прожила у Степана Демидовича на квартирі більше, ніж півроку, коли працювала медсестрою в Червоному Хресті. Часто доводилося йому допомагати вдома, особливо на кухні. Оскільки він став гірше бачити, нерідко читала з ним книги та періодику. Почула від нього багато цікавого про Новомиргород. За його порадою прочитала “Ілюстровану історію України” Михайла Грушевського, з якої дізналася чимало про Україну: походження слов’ян, їх прадавню культуру, а також про видатних гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Мазепу, Пилипа Орлика – ту правду, якої нам ніде не подавали.

Часто писала разом із дідом Степаном дошкульні листи-протести до Києва: у Міністерство культури, в “Літературну Україну”, у видавництво “Дніпро” та інші установи про русифікацію на Україні, про утиски українського книговидання, про вилучення низки творів із “Кобзаря”. За це неодноразово мене викликали у КДБ.

Незважаючи на попередження й нагляд держбезпеки, приходила до Степана Демидовича й тоді, коли отримала в місті квартиру. До останніх днів я і мої діти провідували, частіше приходив син Павло (дід називав його Сивириним). Допомагали йому по господарству, приносили їсти.

Я вдячна Степану Демидовичу за шире серце, за те, що він чимало навчив нас у житті. Нехай усі його добрі справи, усі мости, які він побудував, завжди будуть про нього доброю згадкою.

**КРАВЧЕНКО
МИКОЛА
ІВАНОВИЧ**

*1926 року народження,
житель міста Новомир-
города, пенсіонер.*

Із Степаном Кожум’якою жили по-сусідству, нерідко спілкувалися один з одним. Познайомилися з ним у 1977 році, коли померла його дружина Катерина Дмитрівна. Він прийшов, щоб я

допоміг на пам'ятнику забронзувати напис. Загалом мене вражала його висока працездатність. З великою віддачею він трудився на мостах навіть у сімдесятирічному віці, часто удосвіта встаючи до роботи.

Степан Демидович якось мені розповідав, що у с. Коробчиному вони вирішили побудувати міст. “А тут, – каже, – треба матеріал, якого ніде не можна дістать. Я беру свою папку і їду в Київ до міністра. Заходжу. Сидить “сорока” (секретарка) і не пускає, мовляв, велика черга. Ну, що мав робити? А в мене картуз у цементі, чоботи парусові й плащ витертий. “Ускакую” прямо до міністра, без усякої черги. Він до мене: “Що Ви хочете, дідуся?” А я його й питаю:

– У Вас є діти?

– Є.

– Вони морозиво люблять?

– Люблять.

– Так ось, морозиво роблять з цукру, а цукор – з буряків, а буряки вирощують на полі, і щоб обробити його жінки-колгоспниці бредуть через болото, задираючи спідниці... Треба у селі Коробчине Новомиргородського району збудувати міст, щоб люди не піднімали подоли, бо соромно таке допускати.

Міністр сідає, раз-раз-раз – написав щось. Дивлюся – документ результативний. Під'їжджаю на склад, подаю його. Незабаром прямо в колгосп привозять відповідний матеріал, і ми розпочинаємо будівництво”.

**ЄЖЕЛОВ
ГЕОРГІЙ
ГРИГОРОВИЧ**

*Житель міста Миколаєва
Миколаївської обл., пенсіонер.*

Хоча жив кілька років у Новомиргороді до війни, але ніколи нічого не знав і не чув про цю особистість. Після війни переїхав на Миколаївщину, проте кожного літа приїздив у місто мого дитинства та юності, де жив тоді брат Тиміш. Якось у липні 1981 року, під час такого візиту, брат сказав мені: “Нам треба піти до однієї цікавої людини. По той бік річки живе дід Степан... Провідаємо,

може, йому потрібний хліб або ліки. Ми працювали з ним майже “в одній системі”: я – фотографом, він – також майстром, але автошляхових і мостових справ. За ним наглядає сестра ініціатора створення пам’ятника Т. Шевченку в місті Шполі Оксана Коваль. Її брат, як і Степан Демидович, сиділи у сталінських таборах...

За що сиділи, – питаєш? Та, за український націоналізм”.

Пройшовши через міський парк культури, ми досить швидко біля млина по вулиці Лесі Українки знайшли малопримітний будиночок під залізом. Зайшли на подвір’я, постукали. Нам відповів голос господаря: “Захо-о-дьте!!!”

Старенький устав із ліжка, зрадів, побачивши мого брата. Потім запитав, кого той привів у господу. Степан Демидович дивився пильно й привітно, уважно слухав. Хоча чоловік був уже в літах, але його розум зберігав енергію мислі.

У хаті була долівка й відчувалась вологість, ледь пахло дьогтем. На стіні висів портрет Лесі Українки, старенька кобза, між вікнами – етажерка з книгами. Під час наступних зустрічей я переглядав їх: Шевченко, Коцюбинський, Франко, словники... І, між іншим, монографії Миколи Костомарова та російська енциклопедія за редакцією П. М. Мілюкова.

Ми вийшли в садок, який ще зеленів, густо висіли яблука. Дід Степан полинув думками у минувшину.

– На цій садибі жив і мій батько. Він був діловитою людиною, любив порядок. У нас діяло суворе правило: у певний час уставати й починати працю. Бачите оцю леваду, обсажену вербами? Ми висушували її, завозили землю, садили дерева, кущі, квіти, а ще – всяку городину. Батько навчив дітей поважати працю. Я завжди вдячний йому за це.

Як справді висококультурна людина Степан Демидович любив рідне слово, українську пісню, обстоював їх від запродавців і невігласів, за що й зазнав лихої долі. Близько двадцяти років відсидів у сталінських катівнях...

В розмові торкнувся назви нашого міста. Чомусь я раніше не цікавився цим, хоч і жив тут.

– Так і не знаєте? Та тому, що в цих місцях у XVIII столітті стояв Миргородський полк козаків. От і назвали нове поселення Новомиргородом. А всі землі на південь від цих місцин, аж до Чорного моря, належали запорізькому козацтву, доки їх не відібрали російські царі.

Заговорили про одяг.

– Увесь люд переодягнувся в заморський одяг, ніби ми ніколи не мали свого – класичного, національного. І чоловічого, і жіночого... Хай би модельєри помислили над цим.

Маючи вже похилий вік, дід Степан не полишав справ нашого буття. Під час першої, другої й наступних зустрічей гаряче говорив про низьку якість будівництва мостів і шляхів.

– Чому вони такі? Скрізь нехтують технологіями, спрощують.

Періодично ми листувалися, обмінювалися вітальними листівками. У мене збереглися три його привітання з нагоди дня народження Тараса Шевченка. На одній з них – пам’ятник Кобзареві з пророчими словами:

“Коли діждемось Вашінгтона
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись!”

Степан Кожум’яка свято вірив, що ми дочекаємось такої Української держави, яка стане дійсним гарантом прав і свобод її громадян. Заради цього він поклав усе своє життя.

**КОВАЛЬ
ОКСАНА
ІВАНІВНА**

*1914 року народження,
жителька міста Шполі
на Черкащині, пенсіонерка.*

Мій рідний брат Іван Шурубалко, який відзначався начитаністю та громадською свідомістю, у 20-х рр. був головою кредитового товариства у Шполі по спільному обробітку землі. Воно ставило собі за мету придбання для загального користування різних сільськогосподарських машин, яких одноосібний селянин не міг сам купити.

З утвердженням радянської влади на нашу родину почався сильний адміністративний тиск за службу брата у петлюрівському війську та його організаційну роботу по створенню першого (як казали, “націоналістичного”) пам’ятника Тарасу Шевченку в с. Шполі. Брата звинуватили в націоналізмі й заслали у місто Кипчак, Каракалпакської АРСР. Звідти надсилав нам харчі,

чим підтримав у період 1932-33 рр. Відбувши термін, він повернувся в Шполу, але в 1937 році знову був заарештований і засланий у табори примусової праці під Хабаровським, де помер від голоду в 1939 році.

Коли у 1954 році Степан Кожум'яка прибув у Новомиргород із заслання з Красноярського краю, то мій брат Нечипір почув про це. Ми хотіли побачити його, щоб запитати, чи випадково не чув про нашого брата Івана. Але не сталося так, як думалося...

Після повернення із Сибіру, Степан Демидович працював спершу вільнонайманим робітником, а як довідалися, що він висококваліфікований фахівець, то зміг улаштуватися інженером у Златопільський шляхвідділ, яким завідував Карабан.

У 1955 році Златопільський шляхвідділ став прокладати з Черкас на Гайсин автомобільний шлях. Незабаром із Златополя в Шполу кіньми з возами приїхали бригади робітників для проведення земляних робіт. Великий гурт людей розквартирувався на нашій вулиці, що веде на Умань.

Якось у нашу хату прийшов Карабан із дідом Кожум'якою, мій син уже працював у них на шляху. Вони бідкалися, де б винайняти квартиру для автошляхової контори. Син і каже: "Через сіни у нас є хата порожня". Вони прийшли, подивилися (я саме там прибирала) і зупинилися в тій другій половині хати.

Коли я вперше побачила Степана Демидовича, він був одягнутий, немов чернець: у чорний костюм, чорні чоботи й плащ та кашкет. Запросила їх до обіду, і серед інших страв поставила на стіл узвар із сушених яблук як жертвню за свого брата, який посадив наш садок. Почала згадувати про нього. Розповіла про поневіряння брата, що нашу родину через нього прозвали петлюрівською, а нас – ворогами народу, що приїздили з колгоспу більшовицькі активісти й викошували жито на зелений корм, викопували картоплю в колгосп і забрали навіть вишиванки й білизну з хати, бо "не надійні" ми люди... Отак і познайомилися.

Я стала шити рукавиці для робітників. Син і донька їздили у с. Єрки вантажити камінь для будівництва шляху. За це Степан Демидович випишував зарплату й допоміг обгородити садибу.

Працюючи з робітниками, він не тільки давав роботу, але й намагався роз'яснювати їм: як, чому, навіщо, що це значитиме. І говорив, що яке б ти місце не займав у цьому світі – живи для загального добра, бо жити тільки в своє задоволення – пусте діло. Дід Степан не лише сам так робив, а й учив цьому інших.

Він був дуже заклопотаний своїми справами і на шляху, і в “конторі”. Приїздила до нас його дружина Катерина Дмитрівна. Показали їй наш садок, навибірали найкращих яблук і груш. Тут я довідалася, що вона працювала вчителькою чужих мов, а тепер пенсіонерка, бо старша за нього.

Коли проклали шлях на Гайсин, Степана Демидовича перевели головним інженером у Новомиргородську шляхово-експлуатаційну дільницю. Працював там до 1974 року на будівництві залізобетонних мостів у Кіровоградській області.

Уперше я побувала зі своєю онукою Ларисою в Новомиргороді після смерті Катерини Дмитрівни в 1979 році. У цей період дід Степан почав возити в Лип’янку і Шполу до спомника Кобзарю вінки з нагоди Шевченківських роковин. Перший секретар Шполянського райкому партії Наконешний став допитуватися, хто возить і чіпляє до пам’ятника Шевченка вінки. Йому й доповіли: “Тут до Ковалів із Новомиргорода націоналіст їздить, він і чіпляє...”. Тоді секретар запитав: “А хіба тільки націоналісти можуть вінки чіплять? Ми не можемо сплести вінка?..” Це й було причиною того, що надалі кожного року 9-10 березня у Шполі на офіційному рівні почали відзначати Шевченківські свята й класи до підніжжя Тарасові квіти та ялинкові вінки. До цих заходів стали активно залучати школи міста та інші установи.

Дід Степан був досить здоровою й загартованою людиною. В городі у нього була велика копанка, біля якої він побудував тин, закопав ослона. Влаштував лазню. Ходив до неї навіть тоді, коли вода починала замерзати. Пробивав кригу п’ятою й пірнав у воду... Проте важкі умови Сибіру, будівельні роботи в поросі на мостах спричинили в діда Степана розвиток катаракти. Зір дуже погіршився й він погодився на операцію. В передопераційний період очі (2-3 тижні) підліковував у Шполянській районній лікарні. Тоді й записала продиктовані ним спогади.

Потім я тричі їздила до нього у Звенигородку на операцію очей... Виникало питання, хто кого догляне, – ми двоє похилого віку... Часом його дев’яносторічного запитую: “Дідуню, кому Ви будете розказувать оте, що читаєте, адже Ви вже стільки накопили знань. Аби я з того хоч трохи знала”. Він посміхається й каже: “Краса – широчезне поняття і різнобічне. Я за духовну красу людини. Нам усім треба читати, щоб естетично збагачуватися”.

**ЗАХАРЧЕНКО
ЛАРИСА
ВІКТОРІВНА**

1968 року народження, учителька музики, народилася в м. Шполі, дитячі роки проходили в Новомиргороді, тепер проживає в м. Чигирині на Черкащині.

Хоча дідуня Степана знала змалечку, оскільки він приїздив до нас у Шполу, уперше побувала у нього в Новомиргороді з бабунею Оксаною [Коваль] влітку 1979 року, коли перейшла до четвертого класу. В “курені” на мене чекала велика несподіванка – шкільні підручники з англійської й української мови, алгебри та геометрії, які дідунь заздалегідь взяв у шкільного бібліотекаря.

Дід Степан став привчати нас до твердого розпорядку дня. Навіть у вісімдесятирічному віці в нього кожна хвилинка була спланована. Він піднімався о шостій годині, а ми з бабунею – о сьомій. Снідали гуртом о восьмій, із дев’ятої до одинадцятої години студіював зі мною шкільну науку. Після невеликої перерви читали різноманітну літературу. Близько першої – обідали, часто на обід була смажена на салі картопля, яку я не дуже любила. На годинку лягали відпочивати, тобто робили, як він казав, “сієсту”. Дід був добрячим господарем. З четвертої до шостої сапав на городі. Я допомагала. О сьомій вечеряли. Потім він сідав на ліжко, вмикав легеньке світло, радіоприймач і слухав “Бі-бі-сі” та “Голос Америки”, бо “Свободу” дуже глушили.

За три літніх місяці ми опрацьовували курс шкільної програми з обраних предметів. З англійської мови записували слова, речення і завчали, з української – вчили правила й писали вправи у загальний зошит, з алгебри й геометрії – розв’язували приклади та задачі й також записували в зошити. Дід Степан був для мене справжнім учителем: подавав теоретичний матеріал, пояснював незрозумілі речі, перевіряв зроблене. Хоча предметів було чотири, навантаження розподілялося рівномірно – кожного дня всього по трохи. Тому перевантаження не відчувала. Він мене добре підготував до школи – як інтелектуально, так і духовно, та й взагалі я цікаво провела канікули.

Дідунь Степан часто розповідав мені багато такого, чого я ніде раніше не чула. З ним ми читали журнали “Кур’єр ЮНЕСКО”, які надсилали йому з Черкас, Києва та Москви, багато творів

із “Кобзаря”, зокрема, “Чигирине, Чигирине”, “Розрита могила”, “Стоїть в селі Суботові”, “Іржавець”, “Сон”, “Катерина”.

Він мав божий дар: добру пам’ять, музичний слух і приємний мелодійний голос. Знав багато не лише віршів, а й українських пісень. Бувало сяду йому на руки, і почне співати... Як візьме високу ноту, то може тримати її дивовижно довго. Зокрема, співав “Ой із-за гори та із-за лиману”, “Лугом іду, коня веду”, “Та не жур мене, моя мати”, “Закувала та сива зозуля”, “Гей, нуте хлопці, добрі молодці”, “Їхав козак на війноньку”, “Гей, та й не стелися хрещатий барвінку”. Інколи співали разом із бабунею Оксаною у два голоси. І я намагалась підтримати спів, хоча в мене тоді не дуже виходило. Коли здобула музичну освіту, під акомпанемент фортепіано (у Шполі) ми виконували чимало пісень. Зокрема: “Реве та стогне Дніпр широкий”, “Стоїть явір над водою”, “Повій, вітре, на Україну”, “Ніч яка місячна” та інші твори.

Серед українських співаків любив Анатолія Солов’яненка, Володимира Івасюка, тріо Мареничів. З російських – В. Висоцького. Часто розповідав про Олександра Мишугу, Соломію Крушельницьку, Марію Заньковецьку, Модеста Менцинського.

Окрім усього, дідунь привчав мене до фізичної праці. Часто йому допомагала в хаті, в дворі, на городі, частина якого була засаджена кукурудзою та картоплею. А ще – чого там тільки не було! – баклажани, помідори, капуста, сорго, виноградник, баштан, червоні та золотаві порічки, чорна смородина, малина і барбарис. Поруч – три грядки полуниці. Влітку я збирала їх – їли зі сметаною. Бабуня варила з них “конфітуру”.

Незабаром я заприятелювала з ровесницею Оксаною Коваленко, яка жила неподалік на вулиці Лесі Українки. Стало веселіше. Разом із нею ми допомагали бабуні й дідуневі по господарству, навчались, гралися й відпочивали. Пригадую, як на початку літа дід у березі косив сіно. Ми, розтрушуючи його, не могли ходити босими по колючій стерні, а в діда й за вухом не свербить. Косив для людей, бо своєї худоби не мав. Лише одного півня і десять курок, яких ніколи не різав, а тримав для яєць.

На обід, окрім смаженої картоплі, дідунь часто варив пшоняні та гречані кулеші або пакетний суп “Харчо”, круто – яєчка. У чайнику завжди була заварена шипшина.

Мені дуже подобалося, що дід ніколи не займався пліткарством, чим дуже відрізнявся від широкого загалу. Любив порядок,

був невибагливим до одягу. Казав, що треба одну одежину зносити, а потім іншу куплять.

Люди, які приходили до “куреня”, говорили з ним про Україну, її майбутнє, що вона повинна і буде незалежною. Вони гуртом розмірковували над актуальними питаннями національного визволення. Часто просили його щось почитати напам’ять із Шевченкового “Кобзаря” чи вступ до Франкової поеми “Мойсей”. Крім цього, дід блискуче декламував напам’ять “Гранітні обеліски” та “Де зараз ви, кати мого народу?” Василя Симоненка. Коли у вісімдесятих роках в “Літературній Україні” з нагоди п’ятдесятиріччя від дня його народження з’явився спомин Бориса Олійника, він болісно зреагував, що в ювілейній статті майже не показано національної спрямованості черкаського літератора.

У дідовому “курені” можна було ознайомитися з “Декларацією прав людини” ООН, із забороненими на той час виданнями Михайла Грушевського, Миколи Костомарова, творами Володимира Винниченка, працею Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” та ін.

Коли дідунь Степан став гірше бачити, то почав диктувати нам із подружкою Оксаною Коваленко листи-звернення до високих республіканських установ та редакцій газет “Літературна Україна”, “Кіровоградська правда” про свавілля русифікації. Потім ходили збирати під тими петиціями в сусідів і приятелів підписи. Дід часто прохав мене й Оксану читати йому “Кур’єр ЮНЕСКО”. Хоча журнал був цікавим, проте переобтяжений іншомовними термінами і важкуватим для нас. Коли ми запитували значення того чи іншого слова, дід змушував нас звертатись до словника. Поки перчитаємо той “Кур’єр”...

Щодо “Кобзаря”. Це була “сакральна” книга, як у переносному, так і в прямому значенні. Завжди вона лежала на столі, ліворуч від телефону. Дід Степан зберігав у ній свої невеликі заощадження. Коли виникала якась потреба, він садив мене за стіл, гуртом обдумували, що слід купити, писали список і дідунь казав: “Візьми, Лесю (так він називав мене) два-три карбованці й іди в крамницю...” Купувала в гастрономі хліб, до картоплі сало, а на десерт печиво, деколи цукерки. По молоко ходили до сусідів.

Його спілкування по телефону було досить особливим. Воно носило лаконічну форму, адже дідунь більше любив живу розмову. Коли хто до нього телефонував, він піднімав “рурку” і почи-

нав словами: “Телефон 9-24-51, дід Степан Кожум’яка слухає!” Таке звертання, замість звичного чужомовного “алло”, трохи дивувало, декого навіть насторожувало, проте телефоністки міжміської телефонної мережі це лишень вітали, їм було зручно – не треба перепитувати в людини номер телефону.

Квітник у нього був, немов казка. Любив дідунь дарувати квіти: білі й рожеві півонії, лілії, айстри, чорнобривці. Пишні букети ми відносили в редакцію місцевої газети, жінкам на пошту, глухонімим дітям у інтернат. Учив він нас складати акуратні паперові пакуночки для насіння квітів...

Дід Степан залишив яскравий слід у моїй душі як людина всебічно освічена й по-справжньому інтелігентна. Від нього перейняла любов до ближніх, педагогічну тактовність до дітей. Зараз я часто показую дітям фотографії дідуня, розповідаю, як він навчав нас і дбаю, щоб і вони любили працю, шанували батьків, побільше читали, бо читання розвиває людину, збагачує розумово й морально.

**КОВАЛЬ ОЛЕНА
ОЛЕКСІЙВНА**

1938 року народження, інженер-меблевик, жителька міста Шполи на Черкащині, пенсіонерка.

Ішов 1955 рік. Проз нашу хату з Черкас на Гайсин (через Умань) прокладали автомобільну трасу. Хоча будівництвом відав начальник Златопільського шляхвідділу Карабан, фактично ним керував Степан Кожум’яка, який повернувся зі сталінського ГУЛАГу. Робітники з пошаною ставилися до інженера, він добре розумівся в автошляховій справі. Ця людина зупинилася в нас на квартирі.

На той час ми з братом Григорієм ходили до школи. Якось задали вивчити напам’ять уривок із роману О. Пушкіна “Євгеній Онегін”. На наше здивування, Степан Демидович по пам’яті став підказувати в тих місцях, де я збивалася... Він не лише умів будувати шляхи, але й багато читав. Привозив нам книги і заохочував до читання. Казав, що цивілізована людина має прочитати щодня мінімум 50 сторінок. Сам дуже захоплювався не лише українською, а й світовою літературою. Дуже любив переклади Михайла Стари-

цького, Миколи Лукаша, Бориса Тена.

Оскільки Степан Демидович своїх дітей не мав, то, як дізнався, що ми із сім'ї репресованих, прикипів до нас, мов до рідних. Згодом почав казати, що потрібно відстоювати українську мову, твердо заявляти про це й писати у різні заклади, міністерства, Верховну Раду, звертатись до міжнародної громадськості. З цього приводу писав багато сам. Виступав проти русифікації України, придушення української пісні, а також прохав видати “Українську Енциклопедію”, “Автошляховий словник”, двотомник творів Михайла Драгоманова, який уклав Іван Савич Романченко (С. Кожум'яка навчався з ним в Одеському ІНО. – *Ю. К.*). Він переконував, що Україна ще буде вільною. Коли у 1954-55 роках відзначали 300-річчя “воз'єднання” України з Росією, говорив, що Болгарія була 500 років під Туреччиною, і визволилась. Визволилось і ми, але треба, не опускаючи рук, боротись...

Почали писати разом. Залучали також до цього студентів Черкаського педінституту та Уманського сільськогосподарського інституту, в якому на той час учився мій брат Григорій. Коли брат уже працював у Черкаському обласному управлінні сільського господарства, в цій справі стали його викликати в КДБ. Він пояснив, що написані листи нічого антирадянського не містять, а тільки показують стан нашої мови й, загалом, культури. Що ж до самого Кожум'яки, то він учить жити справедливо, шанувати працю людей, вирощувати дерева й квіти...

Від діда Степана ми довідалися про український правозахисний рух, його представників. Він міг не лише розповідати, але й зацікавити. Від нього вперше почула про Миколу Руденка, Івана та Надію Світличних, Аллу Горську, Петра Григоренка, Левка Лук'яненка, Вячеслава Чорновола, а також про Євгена Сверстюка, Олександра Марченка, Василя Стуса.

Одного разу я запитала у Степана Демидовича, звідки в нього взялась така щира, палка любов до України, її мови, історії, культури. Дід мені й розповів, що якось сімнадцятирічним ішов стежкою від хати до берега і заслухався співом дівчини й двох хлопців, які прямували попід річкою на Кам'янку (село на схід від Новомиргорода). “Дівчина настільки гарно виводила “Ой летіла галка через балку...”, що мене вразив той спів. Я задумався, яка то гарна наша мова, наша пісня..., і чому ж у школі учать нас російською й панує

ця чужа мова у владних структурах? Той вечір зробив переворот у моєму житті: українці працюють, хліб вирощують, а їхню мову забороняють”. Так почалося його національне самовизначення.

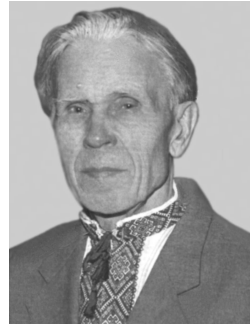
Де б не був Степан Демидович, обов’язково заходив до книгарні. Половину своєї невеликої пенсії віддавав на книжки. Купував для себе і для ближніх. Часто це були твори Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, Ольги Кобилянської, Михайла Старицького, розповіді про життєвий шлях композитора Миколи Лисенка, художника Сергія Васильківського, оперну співачку Соломію Крушельницьку та ін. Пригадую, як він купував навіть по 10-20 книг, скажімо, “Собор” Олесея Гончара, “Неопалима купина” Сергія Плачинди, “Тиша і грім” Василя Симоненка й роздаровував їх своїм робітникам. Давав також мені, щоб поширювала серед молоді.

Степан Демидович постійно перебував у вирі літературного життя. Він не лише стежив за новими творами і перечитував їх, але й любив висловлювати авторам свої критичні зауваження та побажання. З письменниками Олесем Гончаром, Сергієм Плачиндою, Михайлом Стельмахом листувався, допомагав морально й, чим міг, матеріально старенькому вже тоді Борису Антоненку-Давидовичу. Клопотав і про створення опери за романом у віршах Ліни Костенко “Маруся Чурай”. Коло його зацікавлень було досить широким. Яскраво про це свідчить хоча б та періодика, яку він передплатував, починаючи з п’ятдесятих років. Ще й зараз на семи полицях його саморобної книжкової шафи стоять рядочками прошиті й опалатурковані газети “Літературна Україна”, “Радянська Україна” та журнали “Україна”, “Вітчизна”, “Жовтень”, “Всесвіт”, “Кур’єр ЮНЕСКО”, “Український історичний журнал”, “Мовознавство”, “Мистецтво”, “Український театр”, “Новини кіноекрану”, “Народна творчість та етнографія”, “Перець”, “Наука і життя”, “Знання та праця”, “Нові книги УРСР”, “Вісник Академії наук УРСР”, “Автошляховик України”. Це далеко не весь перелік із того, чим дід Степан цікавився, що читав, перечитував, лишаючи на бережках книг і журналів свої “автографи”, тобто міркування з приводу надрукованого.

Його життєвим кредом були слова Великого Тараса: “Я так її, я так люблю мою Україну убогу, що проклену святого бога, за неї душу погублю”. Самого Т. Шевченка він дуже любив і шанував. Хотів, щоб його заклик: “Борітеся – поборете” став українцям заповіддю для наслідування.

ГОНЧАР ІВАН МАКАРОВИЧ

*Народився 1911 року в селі Лип'янка
Шполянського району на Черкащині,
Народний скульптор України.*

Десь на початку 60-х років до моєї оселі в Києві завітав жвавий, схожий на Тараса чоловік і попросив показати домашній музей. Він із захопленням роздивлявся мої мистецькі скарби. Позналилися й потроху розговорилися. Степан Кожум'яка розповів, що доводиться мені земляком із Новомиргорода (це 13 км від Лип'янки), що почув про мене в Каневі, а до столиці приїхав у шляхове міністерство, діставати матеріали на мости, які він тоді будував у Кіровоградській області. Потім попросив книгу відгуків і записав враження про музей.

З перших хвилин нашого знайомства зі Степаном Демидовичем я відразу зрозумів, що це непересічна, глибокоерудована й патріотично настроєна людина. Він з обуренням почав говорити про ті безглуздя, які відбуваються в наших містечках і селах, про зросійщення нашого народу, про те, що українське село перестало співати. Розповідав, що заходив із цього приводу у Спілку письменників України й черговий раз намагався “розтермосити” творців слова, та все марно. Це звучало сумно й страшно. Його правдиві, відверті думки, висловлені у 60-х роках, вражали до глибини душі, адже в самого боліло за такий стан речей, і мене, як і його, тягали за це по “особих отделах”, в НКВД та КГБ.

Ми почали листуватися. Коли Степан Демидович відвідав мене в черговий раз (зупинявся він у Бориса Антоненка-Давидовича), розповів йому, що маю велике бажання спорудити погруддя Тарасу Шевченку в с. Лип'янці, звідки я родом. Він гаряче підтримав пропозицію і сказав, що всі роботи по встановленню пам'ятника візьме з робітниками на себе.

Коли погруддя було готове, через знайомих я напивав вантажну машину, яка їхала на Черкащину, і його доставили в лип'янський колгосп. Сподіватись на допомогу сільської ради або колгоспу було годі. Тоді я листом сповістив Степана Демидовича про привезення пам'ятника, а своїх родичів у Лип'янці попрохав, щоб вони посприяли новомиргородським шляховикам у його встановленні. Це й було зроблено.

Степан Демидович не раз після того бував у нас удома. Говорили про гнітючий стан української культури, духовності. Він казав, що “Історія розвитку суспільства має свої закономірності. На земній кулі існувало багато колоніальних держав – і всі вони порозвалювалися, бо засновані були на насильстві. Пройде небагато часу і російська колоніально-тоталітарна імперія теж не втримається, адже вичерпала свій потенціал”. Степан Кожум’яка уболював за долю поневоленого українського народу й працював для його добра. Мене приємно вражала його велика порядність, всебічна освіченість й уміння глибоко осмислювати суть проблем.

Коли в Степана Демидовича погіршився зір і загальний стан здоров’я, у Києві бував рідко й листуватись став нерегулярно. Дуже довго про нього не чув узагалі ніяких вістей.

З нагоди першої роковини здобуття Україною незалежності я разом із Вячеславом Чорноволом і Володимиром Петренком їздили в Переяслав, щоб “ліквідувати” Переяславську угоду з Москвою 1654-го року. Написали там присягу на вірність Україні. Потім гомоніли на різні теми. Вячеслав Чорновіл принагідно згадав діда Степана з Новомиргорода. Я сказав, що його добре знаю. В. Чорновіл із захопленням почав розповідати про відвідини Степана Кожум’яки навесні 1989 р. і повідомив, що дружина Алена Василівна з власних вражень про нього підготувала статтю в журнал “Український вісник”. Коли прощались, на добру згадку подарував мені фото з діда Степана.

ПАЩЕНКО

ОЛЬГА

ПАВЛІВНА

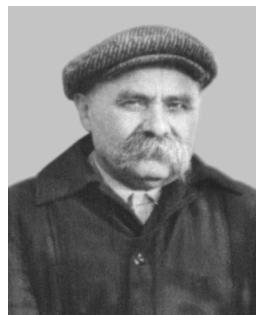
*Проживає в Росії у місті
Москві, пенсіонерка.*

Мій чоловік Пашенко Анатолій Федорович (відомий інженер атомник, який працював з І. Курчатовим. – *Ю. К.*), зараз покійний, доводиться Степану Демидовичу племінником. Я дуже добре знала діда Степана, оскільки наша сім’я приїздила влітку в Новомиргород. Наші хати знаходилися в одному дворі. Ми часто бачилися й багато розмовляли про все, проте вразливої теми його життя не заторкували.

Він був високоосвіченим (адже свого часу закінчив два вищі навчальні заклади), дуже емоційним. А ще – цікавим співрозмовником. Степан Демидович намагався “спіймати” мене на знанні російської мови, оскільки добре знав і російську мову, і російський фольклор. Інтереси мав усебічні. Чула, що під час заслання його сестра Зінаїда Демидівна Пашенко тихцем від чоловіка, який боявся викликати на себе підозру, надсилала йому посилки. Степан Демидович на Шевченківські дні щороку вітав нас листівкою. Збереглося в нас оригінальне фото, де дід Степан у садку грає на бандурі. Наша родина зберігає про нього найкращі спогади.

ДІБРОВА ДМИТРО ОЛЕКСІЙОВИЧ

Інженер-шахтобудівник, житель села Палехівщина Голобинського району на Полтавщині, пенсіонер.

У Новомиргороді біля діда Степана, за млином, будувалася котельня (за його словами казанарня). А я працював начальником виробничого відділу в будівельному управлінні шахтобуду й займався її будівництвом. За обов’язком служби знаходився там мало не кожний день. Одного разу на будівельний майданчик приходить літній уже чоловік і напівжартома просить: “Хлопці, дозвольте до Вас звернутися”. Я й кажу: “Що Ви дідусю хочете?” Він відповідає, що живе поруч у “курені”, і йому потрібні по господарству десяток цеглин. “Ну, – кажу, – забирайте”. – “Ні, – говорить Він, – у мене ж нічим привезти...” – “Гаразд, (автомобіль тут був) слухай, Петре, достав оцьому дідусеві цеглу”. Він сам підійшов і мацає. А я й питаю: “А Ви що, дуже погано бачите?” – “Та, – каже, – є такий гріх”. Так ми познайомилися зі Степаном Демидовичем.

Почали тоді з дідом здороватись, адже ходили на роботу навпрошки – через його двір. Розговорились. Мене найбільше вразило те, що дід Степан відверто говорив про національне питання. Зокрема, про утиски української мови, про цензуру, літературу. Він критично ставився до цих речей, і я побачив, що ця людина цілком поділяє мої погляди.

Під час розмови ми “добалакалися” до того, що вже через два-три тижні в мене на роботі почали шептатися, що величезний антирадянщик Кожум’яка уже злигався з націоналістом Дібровою. Я вже з Олександрії перейшов у Новомиргород у званні націоналіста (мене сюди командували на шахту, яку споруджував наш комбінат). Один чоловік, спостерігач від КГБ, який працював разом із нами, попереджував: “Ви знаєте, Дмитре Олексійовичу, ця людина непевна...” Я кажу йому, що “нічого непевного у ній нема. А те, що ви говорите “антирадянщик” – нічого антирадянського у діда Степана теж нема. От, хоча ви і молодий, чоловіче, продержати б вас двадцять років по тюрмах, то самі б стали таким, ще гіршим антирадянщиком, ніж він. І придиратися до старого не варто, адже він нічого не агітує, а просто каже, що собою представляє “совєтська власть” у даний час. А вже з цього ви робите висновки, які вам потрібні...” – “Ну, моє завдання – вас попередити...” Я прикинув, що залишилося ще півроку до пенсії й мені нічого не буде, а яку вже нарахують пенсію – таку й матиму...

Коли будівництво уже закінчувалося й вільного часу було більше, я став майже кожен день заходити до Степана Демидовича. Він був цікавим співрозмовником. До цього й після цього я ні з ким не зустрічався такої інтелектуальної сили, як він. Хіба що на двох-трьох бесідах у хворого вже тоді Бориса Антоненка-Давидовича, до якого привіз мене один лікар, сказавши, що я не пошкодую. Лікаря, який добре володів українською мовою, письменник не дуже поправляв, проте мені з приводу чистоти мови діставалося на кожному реченні. Я виправдовувався, що технар за освітою, а він каже: “Нічого, що технар, а мову свою повинен знати, бо мати Ваша, полтавка, вчила ж не такою каліченою Вас говорити”.

Ми з дідом Степаном вже стали разом міркувати не лише про сучасне політичне становище, художню літературу, а й згадували історію. Коли він розповів мені про “Цегляне диво” (новомиргородську лікарню. – *Ю. К.*), у мене виникла ідея записати почуте, а згодом – спогад “Собор Святого Миколи”. Фото із собору я перефотографував в одного старожила, а лікарню уважно оглянув і сфотографував. Часто бував і на солоному озері Лонго, позаду лікарні. Ми тоді з дідом Степаном ці речі відредагували і на друкарській машинці, якої тоді відповідні органи боялися більше, ніж револьвера, розмножили їх. Потім опалатуркували. Згодом “Цегляне диво” й “Собор Святого Миколи” роздарували. По одному екземпляру дісталось й міській бібліотеці...

**НОВІКОВА
СВІТЛАНА
РУБЕНІВНА**

*1937 року народження,
економіст, жителька
міста Києва, пенсіонерка.*

Степана Демидовича знаю давно, оскільки колись були ми сусідами і часто зустрічалися. Пригадую, як ще в 70-і роки, коли йшлося про Україну, він бачив і казав, що треба і як треба зробити. Спостерігаю тепер за нашими депутатами в парламенті, й мені дуже шкода, що серед них надто мало подібних до Степана Демидовича. В інтелектуальному плані він стояв вище від багатьох із них, а за його культуру, вміння вести діалог годі й казати! Коли б він був молодшим, стільки енергії, стільки знань, стільки всього міг би запропонувати...

Мені ставало соромно, коли Степан Демидович читав напам'ять поезію мого (ассірійського – *Ю. К.*) народу, якої я до того не знала. Він із своєю дружиною Катериною Дмитрівною відзначались великим багажем знань, зокрема знанням мов, це, своєю чергою, прилучило їх до світової культури. Неймовірно, що його судили за націоналізм. Я не лише ніколи не бачила в ньому нічого націоналістичного, а навіть могла позаздрити його інтернаціональному мисленню. Він говорив не тільки про Україну, але й визнавав і пропагував кращі зразки світової культури.

Ніколи не доводилося зустрічати когось подібного до Степана Демидовича, хіба що українського письменника Юрія Мокрієва із села Виноградівки на Новомиргородщині. Це щось приблизно й близько. У них дитинство пройшло разом. Хоча вони належали до селянських родин, проте змогли вийти у світ через наполегливу самоосвіту та “гімназійне чистилище”.

У мене залишились теплі спогади про цих людей – представників старої культури, про їхній аристократичний спосіб життя. На відміну від тих, хто не знає, що таке аристократизм, а намагається видавати себе за аристократа, Степан Демидович ніколи не був гордовитим, намагався допомогти у важку хвилину. Умів уважно вислухати співрозмовника, старався говорити з людиною її мовою, і не вважав, що стоїть вище від решти. Як і Юрій Мокрієв, Степан Демидович виховувався у висококультурному середовищі. Во-

ни ставали інтелігентами в першому поколінні. Цьому значно сприяли їхні батьки.

Слід зазначити, що мені важко було розмовляти в присутності Степана Демидовича, який був настільки мудрим, талановитим... Він завжди повідомляв так багато цікавого, що, потрапивши в його оточення, відразу захоплювалася його розповідями і намагалась просто слухати. Як тільки починав розмову, – асоціативне мислення, колосальна інформація на будь-яку тему... Я слухала, немов зачарована. Мені здається, він так впливав й на інших. Коли моя донька Люда закінчила театральний інститут і ми на світанку приїхали в Новомиргород (дід Степан саме збирався взяти вінки до пам'ятника Шевченка в с. Лип'янку й м. Шполю з нагоди 9-го березня), за короткий час, який побули разом, він стільки виклав, що вона промовила: “Боже мій, після інституту я сиджу тут і слухаю, заворожена почутим!”

Якось він просвітляв табірне начальство. Під час однієї су-перечки з приводу, хто написав книгу, згадали, що є тут один ерудований в'язень. Коли його покликали, він одразу назвав автора твору. Начальство й каже, якщо ти такий, то для створення бібліотеки напиши авторів і назви всіх книг, які ти знаєш. Дали йому папір, ручку – бери пиши. Він три дні писав список світової літератури. Отримував щодень за це по хлібині. Загалом його рятували знання. Відтак можна уявити, скільки знав Степан Демидович, щоб кілька днів писати список світової літератури для напівосвічених людей і чи могло їх це не вразити...

**НОВІКОВА
ЛЮДМИЛА
ЄВГЕНІВНА**

*1960 року народження, виросла
у м. Новомиргороді, тепер про-
живає в місті Києві, член Спільки
кінематографістів України.*

Мої дитячі роки проходили у Новомиргороді. Жили ми недалеко від Степана Демидовича, аж поки наша родина не переїхала в Київ. Проте влітку на шкільні канікули часто приїздила у Новомиргород. Ще з дитинства я дуже шанувала діда Степана. Він був причетним до мого виховання. Любила його вся наша родина. Мені не доводилося зу-

стріти в житті яскравішої й сильнішої особистості. Нашій Україні більше б таких людей! Великий то жаль, що хочуть знищити його хатину. Адже багато добрих справ у ній народилось... Сьогодні у мене стільки спогадів, пов'язаних із “куреном”, що й досі ті дві кімнати сняться як Батьківщина моя єдина.

Степан Демидович мав чудову пам'ять. Коли ще була маленькою, розповідав мені народні казки, легенди, співав українські пісні. Від дідуня Степана почала пізнавати історію України, міста Новомиргорода, запам'ятала чимало давньогрецьких і латинських висловів. Ознайомилася з багатьма поетичними творами українських і зарубіжних авторів, які він декламував напам'ять.

Навіть у похилому віці дідунь Степан пам'ятав безліч математичних розрахунків. Скажімо, йому було дивно, що людина, яка закінчує технічний ВУЗ, не спроможна вивести котроїсь формули за своїм фахом. Тому часом запитував: “Молода людино, де Ви навчаєтесь?” – Там то й там то... – “Виведіть, будь ласка, таку то формулу”. А вона – ні, треба заглянути в підручник. Дід Степан і каже: “Ось так...” І тут же, у 80-річному віці, назива формулу...

Згадується інший випадок. Якось ми в Києві сідали у трамвай. На зупинці було багато людей. Запропонували йому заходити через передні двері. Він став увічливо пропускати жінок до вагону. Хоча був у простенькому сюртуці, чоботях і картузі з козирком, відразу було видно людину “старого виховання”, до того ж не холопського. Я знала, що це у нього не награно, а його суть.

На мою думку, дід Степан дуже вдало поєднав у собі дві речі – високий інтелект і глибоке розуміння українського народу. Він твердо пам'ятав, щоб чогось навчити людей, треба не лише багато знати, а й безпосередньо пов'язуватися з ними. Степан Кожум'яка був ланкою, яка об'єднувала світову культуру з буденним життям народу.

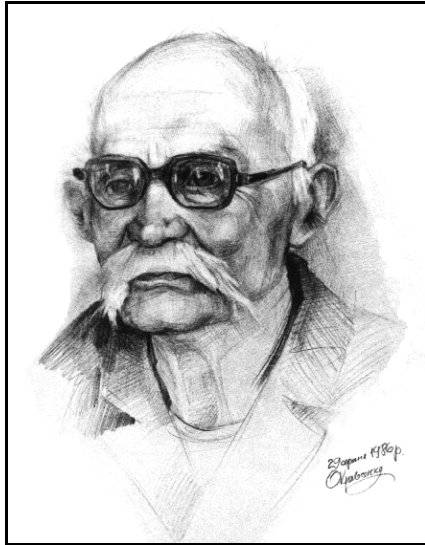
Чула колись, що після звільнення з таборів його запрошували на Захід, пророкуючи блискуче майбутнє... Емігрувати відмовився, адже завжди відчував себе патріотом свого народу, тієї землі, де виріс і жив.

* *Спогади очевидців про Степана Кожум'яку записані в 1992-99 роках.*

Замість післямови

1898

1989

НА 80-РІЧЧЯ СТЕПАНА КОЖУМ'ЯКИ

Скільки бур над Вами пролетіло,
Шквалів, смерчів – не перелічить!
Ви пройшли крізь них, здолали сміло
І сказали: “Ні, я буду жити!”

Жить для тебе, рідний мій народе,
Щоб віддати всього до кінця,
І свого посіву бачить сходи,
Не ховати з сорому лиця.

Із твоєю радістю й жалями
Ниву я життя свого пройду.
“Ні, я прямо йшов, не манівцями,
Скільки ж плоду у моїм саду!”

Так, плодами праці Ви багаті,
Плодоносний Ваший сад і чист.

Як невтомний у полі ратай,
Ви за мостом піднімали міст.

Скільки сили віддано і крові,
Скільки перечитаних книжок!!
Недарма: міст дружби і любові
Наче арка, що над казкою казок.

Не зітерти бурі, ані часу,
Із віками – їм майбуття плин.
Вірний Україні, батькові Тарасу,
Ви – свого народу гідний син.

А мости гримкочуть, зустрічають
Тисячі людей, появу дня.
Журавлі над ними пролітають,
Їх ніхто не кличе, не спиня.

М. Суржок. 4 грудня, 1978 р.

ЗМІСТ

Слово до читача	5
НА ШПАЛЬТАХ ГАЗЕТ	
<i>Селецький Петро</i> . Останній міст.....	9
<i>Бондар Василь</i> . Винниченко промовляє до земляків.....	17
<i>Лепеха Сергій</i> . До діда, у курінь.....	18
<i>Суржок Микола</i> . А як ви себе почуваете?.....	20
АКТУАЛЬНІ ТЕМИ	
Проблеми національного визволення	23
Здорове суспільство – здорова нація або виховний ідеал Степана Кожум'яки	47
Людина й оточення.....	47
Село і місто.....	52
По той бік добра і зла.....	55
Молода генерація.....	57
ЛІТЕРАТУРНА ПАНОРАМА	
З глибини пам'яті	62
Спомник Кобзарю.....	62
Цегляне диво.....	70
Собор Святого Миколи.....	84
У ніч проти “Петра і Павла”.....	88
Мистецька палітра	91
Тайгові візерунки.....	91
Украдене щастя.....	96
Сибірські пригоди.....	99
Гуморина Степана Кожум'яки.....	102
ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА	106
Українська класика	
Ольга Кобилянська.....	106
Леся Українка.....	108
Марко Вовчок.....	109

Тарас Шевченко й Іван Франко.....	110
Олександр Корнійчук.....	110
<i>Російська класика</i>	
Микола Некрасов.....	111
Григорій Плеханов.....	112
Віссаріон Белінський.....	112
Антон Чехов.....	113
Ольга Форш.....	114
Микола Чернишевський.....	114
Михайло Лермонтов.....	115
Лев Толстой.....	115
<i>Західна класика</i>	
Бернард Шоу.....	117
Вільям Шекспір.....	117
Джакомо Пучіні.....	119
Говард Фаст.....	120
Віктор Гюго.....	121
Оноре Бальзак.....	122
Джек Лондон.....	127
Вальтер Скотт.....	128
Epilogue	128
ВЕЛИКИЙ АВТОШЛЯХОВИК	
Шляхи.....	133
Мости.....	136
КИМ Й ЗАЩО ЗАКУТИЙ	
Слідчому одеського ДПУ.....	142
Витяг із протоколу допиту від 10.V. 1928 р.	143
Заключительное постановление по делу № 3798.....	143
Одіссея Степана Кожум'яки.....	148
Зі спогадів очевидців	195
Замість післямови	219

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ТА
ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ВИДАННЯ

ПЛАНИДА СТЕПАНА КОЖУМ'ЯКИ

Упорядник Юрій Колісник

Художнє оформлення й оригінал макет
Юрія Колісника, обкладинка В.А.Олексенка.

Коректори *Тетяна Хоменко, Тетяна Леляк*
Редактор *Станіслав Мазурик*

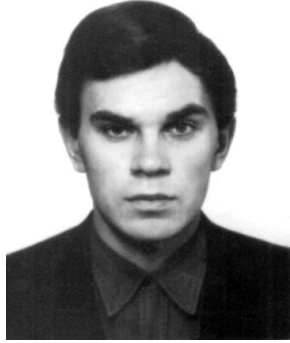
Рецензенти:

д-р. істор. наук *Я.Д. Ісаєвич*
д-р. політ. наук *М.М. Вівчарик*
д-р. філол. наук *Р.Г. Іванченко*

Планида Степана Кожум'яки / Упоряд. та авт. передм.
Ю. Колісник. – Черкаси: БРАМА-ІСУЕП, 2004. – 222 с.

Підписано до друку 02.04. 2004 р.
Формат 65 \times 95 $\frac{1}{16}$. Папір друкарський № 1.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 11, 5.
Наклад 500 прим. Зам. № 37.

Видавництво “БРАМА-ІСУЕП”
18000, м. Черкаси, вул. Пастерівська, 102/1.
Тел. 47-18-03, e-mail: brama@mail.ru

Про упорядника книги

Юрій Колісник народився 22 квітня 1972 року в м. Шполі Черкаської області, де й провів дитячі та юнацькі роки.

Вчився на факультеті журналістики у Львівському державному університеті ім. Івана Франка. Випускав газету “Поклик долі”. Досліджував український самвидав ХХ століття та пресу національних меншин. Захистив кандидатську дисертацію.

Працював літературним редактором Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича. З 2001 р. – на викладацькій роботі в ЧНУ ім. Богдана Хмельницького.

Всебічно вивчає періодику України й історію рідного краю.